

ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΠΑΤΡΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΛΟΓΙΣΤΙΚΗΣ

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

«Το Εργατικό Κίνημα και οι Εργασιακές
Σχέσεις στην Πάτρα μέχρι τον Β'
Παγκόσμιο Πόλεμο»

Αίθουσα επεξεργασίας σταφίδας, αρχές 20^{ου} αιώνα

Επιβλέπων Καθηγητής:
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΜΥΡΝΗΣ

Ιωάννης Βασιλόπουλος
Σπυρίδων Μητροτάσιος

... = 249.

*Η φωτογραφία του εξώφυλλου είναι από το φωτογραφικό «Λεύκωμα
Αχαιϊκής Βιομηχανίας» του Νικ. Σαραφόπουλου, εκδ. Επιστημονικού
Πάρκου Πατρών*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	5
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	7
1. ΙΔΡΥΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ	7
2. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ	7
3. ΕΞΑΡΤΗΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΑΠΟ ΤΙΣ ΜΕΓΑΛΕΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ ΚΑΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΣΕ ΕΜΠΟΡΙΟ - ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ	8
4. ΠΡΩΤΕΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ, ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ	10
5. ΠΡΩΤΕΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΕΣ ΣΤΗΝ ΠΑΤΡΑ, ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ	12
6. ΠΑΤΡΑ: ΕΜΠΟΡΙΚΟ ΔΙΑΜΕΤΑΚΟΜΙΣΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΝΟΤΙΟΔΥΤΙΚΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ.....	13
ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ.....	16
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ (1875-1908)	17
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Η ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΤΑΞΗ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ, ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΩΝ ΕΞΕΛΙΞΕΩΝ	18
1.1. ΟΡΙΑ ΚΑΙ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ	18
1.2. ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ - ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	19
1.3. ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ 1897 – ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ	20
1.4. ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ (ΕΜΠΟΡΙΟ, ΓΕΩΡΓΙΑ, ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑ Κ.Λ.Π.)	21
1.5. ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ	24
1.6. ΕΡΓΑΣΙΑΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ - ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ	26
1.7. ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ, ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΑΝΑΖΗΤΗΣΕΙΣ.....	28
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Η ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΤΑΞΗ ΤΗΣ ΠΑΤΡΑΣ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΩΝ ΕΞΕΛΙΞΕΩΝ	34
2.1. ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ - ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	34
2.2. ΛΙΜΑΝΙ ΤΗΣ ΠΑΤΡΑΣ, Η ΠΥΛΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΠΡΟΣ ΤΗ ΔΥΣΗ - ΤΟ ΣΤΑΦΙΔΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ, Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΕΜΠΟΡΙΟ.....	36
2.3. ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ	39
2.4. ΕΡΓΑΣΙΑΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ - ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ	41
2.5. ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ.....	43

2.6. ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ, ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΑΝΑΖΗΤΗΣΕΙΣ.....	45
ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ ΠΡΩΤΟΥ ΜΕΡΟΥΣ	53
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ (1909-1923).....	58
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Η ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΤΑΞΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΩΝ ΕΞΕΛΙΞΕΩΝ	59
1.1. ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΣΤΟ ΓΟΥΔΙ ΚΑΙ ΜΕΤΕΠΕΙΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ.....	59
1.2. Ο ΑΝΤΙΚΤΥΠΟΣ ΤΩΝ ΕΞΕΛΙΞΕΩΝ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΣΤΗΝ ΑΣΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΤΑΞΗ.....	62
1.3. ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ.....	63
1.4. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΞΕΝΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ	66
1.5. ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ- ΕΡΓΑΣΙΑΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ	67
1.6. ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ	69
1.7. ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ.....	70
1.7.1. ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΑ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ	70
1.7.2. ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ (ΙΔΡΥΣΗ ΓΣΕΕ).....	73
1.7.3. ΚΙΝΗΤΟΠΟΙΗΣΕΙΣ-ΔΙΕΚΔΙΚΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣΙ.	74
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Η ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΤΑΞΗ ΤΗΣ ΠΑΤΡΑΣ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΩΝ ΕΞΕΛΙΞΕΩΝ	76
2.1. ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	76
2.2. Η ΠΑΤΡΑ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΟΥΣ ΠΟΛΕΜΟΥΣ - ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΤΑΞΗ	82
2.3. ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ	86
2.4. ΕΡΓΑΣΙΑΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ - ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ.....	86
2.5. ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ	91
2.6. ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ.....	92
2.6.1. ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ	94
2.6.2. ΚΙΝΗΤΟΠΟΙΗΣΕΙΣ-ΔΙΕΚΔΙΚΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ	97
ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ ΔΕΥΤΕΡΟΥ ΜΕΡΟΥΣ.....	103
ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ (1924-1945)	108
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Η ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΤΑΞΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ, ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΩΝ ΕΞΕΛΙΞΕΩΝ	109

1.1. ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ.....	109
1.1.1. Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΜΕΧΡΙ ΤΗΝ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΜΕΤΑΞΑ	109
1.1.2. ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ ΜΕΤΑΞΑ.....	111
1.1.4. ΕΛΛΗΝΟΪΤΑΛΙΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ – ΤΡΙΠΛΗ ΚΑΤΟΧΗ.....	112
1.2. Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΕΜΠΟΡΙΟ	115
1.3. Η ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ	118
1.4. Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ – ΕΡΓΑΣΙΑΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ – ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ.	119
1.5. ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ.....	124
1.5.1. ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ – ΚΙΝΗΤΟΠΟΙΗΣΕΙΣ	124
1.5.2. ΙΔΙΩΝΥΜΟ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ	126
1.5.3. ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ ΜΕΤΑΞΑ – ΝΕΕΣ ΔΙΩΞΕΙΣ	127
1.5.4. ΚΑΤΟΧΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ.....	129
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Η ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΤΑΞΗ ΤΗΣ ΠΑΤΡΑΣ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ, ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΩΝ ΕΞΕΛΙΞΕΩΝ.....	132
2.1. ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ – ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ.....	132
2.1.1 ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΩΣ ΤΟ 1936	132
2.1.2. ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ ΜΕΤΑΞΑ.....	136
2.1.3. Ο ΕΛΛΗΝΟΪΤΑΛΙΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ ΚΑΙ Η ΕΠΙΘΕΣΗ ΤΩΝ ΙΤΑΛΙΚΩΝ ΑΕΡΟΠΛΑΝΩΝ.....	138
2.2. ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ – ΕΜΠΟΡΙΟ – ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ	139
2.3. ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ	148
2.4. ΟΙ ΕΡΓΑΣΙΑΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΑΙ Η ΓΕΝΙΚΟΤΕΡΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ.	150
2.5. ΤΟ ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ	154
2.5.1. ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ, ΚΙΝΗΤΟΠΟΙΗΣΕΙΣ	154
2.5.2. ΙΔΙΩΝΥΜΟ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ	158
2.5.3. ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ ΜΕΤΑΞΑ - ΝΕΕΣ ΔΙΩΞΕΙΣ.....	160
2.5.4. ΚΑΤΟΧΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ.....	162
ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ ΤΡΙΤΟΥ ΜΕΡΟΥΣ	164
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	171
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	173

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα μελέτη αναφέρεται στο γενικότερο κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό πλαίσιο μέσα στο οποίο κινήθηκε η εργατική τάξη της Πάτρας, αλλά και όλης της Ελλάδας, από την αρχή της εμφάνισής της και μέχρι τον 2^ο Παγκόσμιο πόλεμο. Όπως θα φανεί στη συνέχεια η εμφάνιση και η ιστορική πορεία της εργατικής τάξης της χώρας μας, στα χρόνια αυτά, είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τις εσωτερικές και τις διεθνείς οικονομικοπολιτικές εξελίξεις. Στο ίδιο πλαίσιο κινείται και η εργατική τάξη της Πάτρας.

Η μελέτη αυτή, η οποία βασίζεται σε βιβλιογραφικές αναφορές, ξεκινά με μια εισαγωγή, η οποία δίνει μια εικόνα των πρώτων χρόνων του ελληνικού κράτους από την ίδρυσή του το 1835 μέχρι το 1875. Η αναφορά αυτή περιλαμβάνει τόσο την οικονομική κατάσταση του ελληνικού κράτους, όπως αυτή διαμορφώθηκε κάτω από την επίδραση του διεθνούς περιγύρου, όσο και την εμφάνιση της βιομηχανίας και κατά συνέπεια της εργατικής τάξης, στην Ελλάδα και την Πάτρα ειδικότερα.

Στη συνέχεια, ακολουθεί το πρώτο μέρος της μελέτης που καλύπτει τη χρονική περίοδο 1875-1908. Αναλυτικότερα, στο πρώτο κεφάλαιο του μέρους παρουσιάζεται η γενική πολιτική, οικονομική και κοινωνική κατάσταση στη χώρα μας, καθώς και τα πρώτα βήματα της “νεαρής” εργατικής τάξης, στον αγώνα της για καλύτερευση των συνθηκών διαβίωσής της.

Στο δεύτερο κεφάλαιο του ίδιου μέρους γίνεται ειδικότερη αναφορά στις πολιτικές εξελίξεις της Πάτρας, στο εμπόριο και τη βιομηχανία της, στο βαρυσήμαντο ρόλο του λιμανιού της και βεβαίως στο εργατικό

κίνημα της πόλης, στις εργασιακές σχέσεις που επικρατούσαν και τέλος στη μετανάστευση.

Το δεύτερο μέρος αφορά την περίοδο 1909-1923. Πιο συγκεκριμένα, στο πρώτο κεφάλαιο αναφέρεται η οικονομική και κοινωνικοπολιτική κατάσταση της Ελλάδας και η επίδραση των βαλκανικών πολέμων και της Μικρασιατικής καταστροφής. Η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται από την άνοδο του εργατικού κινήματος.

Ακολουθεί δεύτερο κεφάλαιο που αναφέρεται στις αντίστοιχες εξελίξεις που συνέβησαν στην πόλη της Πάτρας.

Το τρίτο κεφάλαιο ασχολείται με τις εξελίξεις της περιόδου 1924-1945. Η περίοδος αυτή είναι μια πολύ δύσκολη περίοδος για την εργατική τάξη της Ελλάδας (πρώτο κεφάλαιο) και της Πάτρας (δεύτερο κεφάλαιο). Χαρακτηριστικό των χρόνων αυτών είναι οι αλληπάλληλες δικτατορίες και το ανώμαλο γενικά πολιτικό κλίμα. Αναφορά γίνεται, επίσης, στην εξέλιξη της εργατικής νομοθεσίας, των εργασιακών σχέσεων και του εργατικού κινήματος, τόσο στην Ελλάδα, όσο και στην Πάτρα. Η τρίτη αυτή περίοδος κλείνει με τα χρόνια της κατοχής, όπου σημαδεύεται βαθιά και σε όλους τους τομείς η πόλη της Πάτρας και η Ελλάδα γενικότερα.

Η μελέτη κλείνει με μια σύνοψη των όσων έχουν αναφερθεί στις τρεις ενότητες και την εξαγωγή συμπερασμάτων.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. ΙΔΡΥΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Με τη συνθήκη του Καλεντέρ-Κιόσκ στα 1832, ιδρύεται το ελληνικό κράτος. Τα σύνορά του περιορίζονταν στη Στερεά Ελλάδα, την Πελοπόννησο, την Εύβοια και τις Κυκλάδες. Με βάση τα στοιχεία που παραθέτει ο Γ. Χαριτάκης¹, ο πληθυσμός του νεοσύστατου ελληνικού κράτους ανέρχεται σε 753.400 κατοίκους, ενώ η έκτασή του είναι 47.516 τ.χμ., με 15,85 κατοίκους ανά τ.χμ.

Πρώτος κυβερνήτης της χώρας ορίστηκε ο Ιωάννης Καποδίστριας, ο οποίος ανέλαβε το δύσκολο έργο της ανασυγκρότησης του ελληνικού κράτους καθώς και την ευθύνη της οργάνωσης ή τουλάχιστον της βοήθειας του αγώνα, για την απελευθέρωση των περιοχών που βρίσκονταν ακόμα κάτω από τον τουρκικό ζυγό.

Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι ήταν ο ίδιος που θα χειριζόταν τις παραπάνω υποθέσεις. Στην πραγματικότητα οι Μεγάλες Δυνάμεις, Αγγλία, Γαλλία και Ρωσία, ήταν αυτές που κατεύθναν τις εξελίξεις του Ελληνικού ζητήματος.

2. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Η κατάσταση της ελληνικής οικονομίας, αλλά και γενικότερα της κοινωνίας ήταν τραγική. Φαινόμενα όπως η πειρατεία, η ληστεία, η ζητιανιά - ιδιαίτερα των ξεκληρισμένων οικογενειών των αγωνιστών - στοιχειοθετούσαν την κοινωνική πραγματικότητα της εποχής.

Στον οικονομικό τομέα η παραγωγή περιοριζόταν στη γεωργία (με όλα τα προβλήματα που συνεπάγονταν η μη απαλλοτρίωση των εθνικών γαιών)² και την κτηνοτροφία. Μόνο το εμπόριο και η ναυτιλία παρουσίαζαν κάποια άνθηση, ωστόσο βρίσκονταν ακόμα στην αρχή της ανάπτυξής τους. Η έλλειψη πόρων και κεφαλαίων στέκονταν εμπόδιο στην όποια προσπάθεια παραγωγικής ανάπτυξης από την πλευρά του κράτους. Η βαριά φορολογία των λαϊκών στρωμάτων αλλά και τα απανωτά δάνεια όχι μόνο δεν έλυναν το πρόβλημα, αλλά το διαιώνιζαν.

Οι μόνοι κερδισμένοι από την παραπάνω κατάσταση ήταν οι αγγλικές τράπεζες, η αγγλική αστική τάξη, εν γένει, καθώς και η οικονομική και πολιτική ολιγαρχία του τόπου μας. Για του λόγου το αληθές, είναι χαρακτηριστικό, ότι ενώ η Ελλάδα ήταν χρεωμένη με 800.000 λίρες, για το πρώτο δάνειο - το 1821 - στο τέλος πήρε μόλις 310.000! Τα υπόλοιπα έμειναν στο Λονδίνο ή με διάφορους τρόπους επωφελήθηκαν οι αστοκοτζαμπάσηδες³. Να σημειωθεί, ότι υποθήκη είχε μπει σχεδόν ολόκληρη η Ελλάδα καθώς για εγγύηση των τόκων δόθηκαν όλα τα δημόσια έσοδα και για το κεφάλαιο όλα τα εθνικά κτήματα⁴! Τα ίδια και χειρότερα συνέβησαν και με τα επόμενα. Αλλωστε, ο ίδιος ο λαός αποτύπωσε την όλη κοινωνικοοικονομική κατάσταση που βίωνε, στην ιστορική πλέον φράση "τι Μπραϊμης, τι Ζαΐμης".

3. ΕΞΑΡΤΗΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΑΠΟ ΤΙΣ ΜΕΓΑΛΕΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ ΚΑΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΣΕ ΕΜΠΟΡΙΟ - ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ

Ο ρόλος που έπαιζαν οι μεγάλες δυνάμεις της εποχής στα εσωτερικά θέματα της Ελλάδας ήταν καθοριστικός για την εξέλιξη της ελληνικής

κοινωνίας και οικονομίας. Η πολιτική επιρροή, ιδίως της Αγγλίας, τα απανωτά δάνεια με ληστρικούς όρους και ακόμη η καταστρεπτική πολιτική της υποτέλειας, είχαν μετατρέψει τη χώρα σε έρμαιο των Αγγλικών και ως ένα βαθμό Γαλλικών οικονομικών και πολιτικών κύκλων. Τα τρία, άλλωστε, υπάρχοντα πολιτικά κόμματα, αγγλικό, γαλλικό και ρώσικο έδιναν το στίγμα της εξάρτησης. Εξαρχής, λοιπόν, μια ανεξάρτητη από τις μεγάλες δυνάμεις, οικονομική ανάπτυξη, φαινόταν σχεδόν αδύνατη. Το αντίθετο, δηλαδή, μια βιομηχανικά ανεπτυγμένη Ελλάδα, θα σήμαινε για τις Αγγλία, Γαλλία, ένα κομμάτι της "πίτας" λιγότερο, αλλά και ένας ακόμη ανταγωνιστής. Ίσα ίσα που τώρα, με το ελληνικό κράτος εξαρτημένο οικονομικά και πολιτικά και με την ελληνική οικονομία να βρίσκεται σε μεγάλη καθυστέρηση, η Ελλάδα θα μπορούσε να λειτουργήσει πολύ εύκολα και πολύ καθαρά ως ένα ακόμη "χωνευτήρι" των βιομηχανικών προϊόντων των εν λόγω κρατών. Τελικά, το όλο διεθνές και εγχώριο οικονομικό και πολιτικό παιχνίδι, οδήγησε στο να μην γίνεται καν λόγος για βιομηχανική ανάπτυξη στην Ελλάδα, τη στιγμή που πολλές χώρες της Δυτικής Ευρώπης βρίσκονταν στο στάδιο της μαζικής βιομηχανικής παραγωγής.

Σε ένα τέτοιο πλαίσιο γίνεται σαφές ότι οι γενικές προοπτικές ενός σφριγηλού εμπορίου δεν είναι και τόσο ευοίωνες. Ωστόσο, στον τομέα αυτό, η χώρα θα παρουσιάσει μια σαφή άνθηση. Οι λόγοι θα πρέπει να αναζητηθούν στην γεωπολιτική θέση της Ελλάδας ως διαμετακομιστικού κόμβου Ανατολής και Δύσης, καθώς και στον προσανατολισμό της Ελληνικής αστικής τάξης στον τομέα της ναυτιλίας.

Παρ' όλα αυτά γίνεται κατανοητό ότι με τον πρωτογενή και κυρίως τον δευτερογενή τομέα, ο αντίστοιχος τριτογενής όχι μόνο δεν μπορεί να παίζει το ρόλο του σε μια οικονομία, αλλά δεν μπορεί και να αναπτυχθεί, μη έχοντας τις απαραίτητες βάσεις. Τα παραπάνω, βέβαια, δεν σημαίνουν ότι το σύνολο του εγχώριου εμπορίου βρισκόταν στα χέρια των ελλήνων μικρών ή μεγάλων εμπόρων. Και σε αυτόν τον τομέα είχαν διεισδύσει πολλοί ξένοι κεφαλαιούχοι, όπως για παράδειγμα ο μεγαλέμπορος σταφίδας Βουδ με έδρα την περιοχή της Πάτρας.

4. ΠΡΩΤΕΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ, ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ

Όλα τα παραπάνω δεν σημαίνουν ότι δεν υπήρχε καθόλου βιομηχανία στην Ελλάδα, κατά τη διάρκεια των πρώτων δεκαετιών μετά από τη σύσταση του ελληνικού κράτους. Υπήρχε, με μόνη όμως τη διαφορά ότι ήταν ελαφριά βιομηχανία, στο στάδιο της βιοτεχνίας και δεν κάλυπτε μεγάλης κλίμακας παραγωγή. Ο γεωγράφος Λωρέντης⁵ ανεβάζει "τους βιοτέχνες, βιομηχάνους και διαφόρους άλλες τέχνες μετερχομένους" στους 19.526. Ο ίδιος αναφέρει ότι στη δεκαετία 1831-1840 λειτουργούσαν ένα μεταξουργείο στην Ύδρα, βυρσοδεψία στην Ερμούπολη, το Ναύπλιο και την Άμφισσα, αξιοσημείωτα τα ναυπηγεία στη Σύρο, τον Πόρο και τις Σπέτσες.

Σύμφωνα πάλι με το Κορδάτο⁶, οι πρώτες βιομηχανικές επιχειρήσεις στην ελεύθερη Ελλάδα, ήταν αλευρόμυλοι, βυρσοδεψεία, νηματοκλωστήρια, ναυπηγεία, σιδηρουργεία, σαπωνοποιεία, χρωματοποιεία, τυπογραφεία. Ο ίδιος ανεβάζει τους βιομηχάνους και βιοτέχνες το 1853 σε 25.546, το 1856 σε 22.600, το 1861 σε 32.800 και

το 1870 σε 48.130. Σ' αυτούς, όμως, περιλαμβάνονταν και οι σιδεράδες, οι μυλωνάδες, οι καροτσέρηδες και γενικά οι μικροβιοτέχνες. Οι καθ' αυτό βιομήχανοι ήταν πολύ λίγοι.

Ο καθαρός όμως εργατικός πληθυσμός στα τέλη της δεκαετίας του 1870 ήταν 28.400 εκ των οποίων οι 5.735 ήταν γυναίκες⁷. Είναι προφανές ότι η αργοπορημένη εμφάνιση του εργατικού κινήματος στην Ελλάδα οφείλεται στην αργοπορημένη εμφάνιση της Ελληνικής βιομηχανίας και συνακόλουθα της ίδιας της εργατικής τάξης.

Από την πλευρά, τώρα, του κράτους, αξίζει να τονιστεί, ότι η πρώτη προσπάθεια για την εκβιομηχάνιση της χώρας έγινε με τη θέσπιση του νόμου "Περί συστάσεως επιτροπής επί της εμψυχώσεως της εθνικής βιομηχανίας". Ο νόμος αυτός θεσπίστηκε στις 25 Ιανουαρίου του 1837⁸. Μεταξύ των προτεραιοτήτων της επιτροπής θα ήταν η σύσταση ή η βελτίωση τομέων της βιοτεχνίας. Ειδικότερα, προβλεπόταν η σύσταση τυροκομείων, σχιστηρίων για σανίδια, υαλουργείων, χαρτοποιίας, βαμβακοκλωστηρίων, σιδηρουργείων, μεταξουργείων, βιοτεχνιών ζάχαρης και τέλος η κατασκευή τελειοποιημένων γεωργικών εργαλείων, ακόμα και μηχανών αναγκαίων στους διάφορους κλάδους της βιομηχανίας⁹. Αξιοπρόσεχτο είναι επίσης και το γεγονός της πρώτης Ελληνικής κλωστικής επιχείρησης το 1845 του Π. Φωτεινού¹⁰. Παρ' όλα αυτά, όμως, οι πρώτες αυτές προσπάθειες για μια βιώσιμη ελληνική βιομηχανία, προέβησαν άκαρπες.

---

5. ΠΡΩΤΕΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΕΣ ΣΤΗΝ ΠΑΤΡΑ, ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ.

Σε σχέση με την Πάτρα, τα βήματα προς την εκβιομηχάνιση της δεν ξέφευγαν από τον γενικό κανόνα της δειλής εμφάνισης, που χαρακτηρίζει τη βιομηχανική ανάπτυξη στην Ελλάδα.

Ωστόσο, στα πλαίσια του νόμου "περί συστάσεως επιτροπής επί της εμπυχώσεως της εθνικής βιομηχανίας" αρχίζει να λειτουργεί το υδροκίνητο κλωστήριο του Π. Φωτεινό με 18 εργάτες. Μέχρι το 1874 ιδρύθηκαν άλλες 3 βαμβακουργίες του Αλέξανδρου Φωκά το 1866 με 25 εργάτες (εκ των οποίων οι 19 γυναίκες), του Γ. Παπαθεοδώρου με 39 εργάτες (εκ των οποίων οι 29 γυναίκες) και τέλος του Κόγκου το 1874 με 54 εργάτες (24 άνδρες, 30 γυναίκες)¹¹. Την ίδια περίοδο λειτουργούν 2 αλευρόμυλοι με 105 εργαζόμενους, 2 οινοποιεία και 2 οινοπνευματοποιεία με 25 και 6 εργάτες αντίστοιχα, 1 μηχανουργείο (Ιούνιος 1874) με 20 εργάτες¹². Ακόμη λειτουργούν κάποια βυρσοδεψία, ελαιοτριβεία (1 μεγάλο στο Αίγιο με 22 εργάτες), το τυροκομείο του Α. Παναγόπουλου, η αλευροποιία - μακαρονοποιία του Β. Καράμπελα, καθώς επίσης και 8 ατμοκίνητα καταστήματα για την παραγωγή άρτου και ζυμαρικών¹³. Τα δυο σημαντικότερα, όμως, γεγονότα της περιόδου αυτής, για τη βιομηχανία της Πάτρας είναι σίγουρα η ίδρυση της Ανώνυμης Ελληνικής Χαρτοποιίας το 1861 και βεβαίως η ίδρυση το 1873 της μεγάλης οινοποιητικής εταιρείας "ΑΧΑΙΑ" του Γούσταβ Κλάους¹⁴.

Σύμφωνα, τέλος, με το Λάζαρη¹⁵, εκτός από τα παραπάνω εργοστάσια, εκείνη την εποχή λειτουργούσαν επίσης: 2 εργοστάσια φανελλοποιίας, 2 τυπογραφεία, 2 λιθογραφεία, 4 χυτήρια σιδήρου, 1

χυτήριο μολυβένιων σωλήνων και σκαγιών, 7 εργοστάσια κεραμοποιίας, 1 χαλβαδοποιείο, 1 εργοστάσιο κατασκευής ψεκαστήρων, 1 καπνοκοπτήριο, 1 τροχιστήριο και 2 βαφεία. Υπήρχαν επίσης 1 βιοτεχνία τεχνητών λουλουδιών, 3 εργοστάσια καρφοβελόνων, 5 σχιστήρια σανίδων με ατμοκίνητα πριόνια, 2 τυροποιεία και 2 μακαρονοποιεία¹⁶.

Αυτή ήταν η κατάσταση που επικρατούσε στη βιομηχανία της Πάτρας εκείνη την εποχή. Παρ' όλο που αυτή η ανάπτυξη δεν ήταν ιδιαίτερα μεγάλη και δεν παρουσίαζε τόσο γρήγορους ρυθμούς, ωστόσο, στάθηκε η βάση για την περαιτέρω εκβιομηχάνιση της πόλης.

6. ΠΑΤΡΑ: ΕΜΠΟΡΙΚΟ ΔΙΑΜΕΤΑΚΟΜΙΣΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΝΟΤΙΟΔΥΤΙΚΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Το 1848 ο νομός Αχαΐας αριθμούσε 81.818 κατοίκους. Η πόλη της Πάτρας συγκέντρωνε 15.400¹⁷ κατοίκους. Σ' αυτήν, λόγω του λιμανιού της, συγκεντρώνονταν το κύριο μέρος του Πελοποννησιακού εμπορίου της εποχής. Μόνο η Σύρα ανταγωνίζονταν την κίνηση του λιμανιού της Πάτρας. Λίγα χρόνια μετά, όμως, υποχώρησε ακόμα περισσότερο, αυτή τη φορά σε σχέση με τον Πειραιά, λόγω της αυξημένης κίνησης του λιμανιού του. Κατά τον Ν. Σαραφόπουλο¹⁸, ήταν η διάνοιξη της διώρυγας του Σουέζ το 1869 και της Κορίνθου το 1893, οι βασικοί λόγοι που ενίσχυσαν τον κεντρικό ρόλο του λιμανιού του Πειραιά.

Ωστόσο η Πάτρα διέθετε ορισμένα δικά της πολύ σημαντικά, επίσης, πλεονεκτήματα. Πρώτον, ήταν πιο κοντά στη λεγόμενη "Δύση", συνεπώς είχε άμεση επαφή και επικοινωνία με τα μεγάλα λιμάνια της Δυτικής Ευρώπης. Τη στιγμή, μάλιστα, που η χώρα μας αποτελεί

ιστορικά και γεωγραφικά ένα στρατηγικό, κομβικό σημείο για τους λαούς και τα κράτη Δύσης και Ανατολής, γίνεται σαφές ότι η Πάτρα λειτουργεί αντικειμενικά ως η Πύλη της Ελλάδας προς τη Δύση.

Δεύτερο πολύ σημαντικό πλεονέκτημα που είχε το λιμάνι της Πάτρας, ήταν ότι από αυτό γίνονταν η εξαγωγή της σταφίδας. Τι σήμαινε εξαγωγή σταφίδας για εκείνη την εποχή; Το γεγονός και μόνο ότι η σταφίδα αποτελούσε το μοναδικό, για την εποχή εκείνη, εξαγωγίμο προϊόν, όχι μόνο της βορειοδυτικής Πελοποννήσου, αλλά και της χώρας ολόκληρης, είναι αρκετό για να απαντηθεί το παραπάνω ερώτημα. Ο πίνακας¹⁹ που παρατίθεται εδώ, είναι όντως αποκαλυπτικός.

Εισπράξεις από τέλη εμπορευμάτων σε Δρχ. κατά το 1861.

	ΕΙΣΑΓΩΓΕΣ	ΕΞΑΓΩΓΕΣ
ΠΑΤΡΑ	913.228	132.173
ΠΕΙΡΑΙΑΣ	962.339	30.601
ΣΥΡΟΣ	1.334.988	14.957

Βλέπουμε, δηλαδή, ότι ενώ τα κέρδη από τις εισαγωγές είναι περίπου τα ίδια με τον Πειραιά και λίγο χαμηλότερα από αυτά της Σύρας, ωστόσο από τον όγκο των εξαγωγών που γίνονται, εισπράττονται 4πλάσια τέλη από ότι στον Πειραιά και 10πλάσια απ' ότι στη Σύρα!

Από τα ανωτέρω, λοιπόν, επαληθεύεται ότι η Πάτρα αποτελούσε το βασικότερο διαμετακομιστικό κέντρο του εμπορίου της Δυτικής και Βορειοδυτικής Πελοποννήσου, καθώς και ένα από τα μεγαλύτερα και σημαντικότερα λιμάνια της χώρας. Χαρακτηριστικό, τέλος, είναι το

γεγονός ότι από το 1836 λειτουργούσε στην πόλη και επιμελητήριο το οποίο ασχολούνταν με την κίνηση του λιμανιού²⁰.

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ

1. ΧΑΡΙΤΑΚΗΣ Γ., "Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ", ΕΚΔ. ΒΑΓΓΕΛΗΣ, , ΣΕΛ. 69.
2. ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γ., "ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ", ΕΚΔ. ΜΠΟΥΚΟΥΜΑΝΗ, ΣΕΛ. 10.
3. ΜΠΕΛΟΓΙΑΝΝΗΣ ΝΙΚΟΣ, "ΤΟ ΞΕΝΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ", ΕΚΔ. ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ, ΣΕΛ. 38.
4. ΜΠΕΛΟΓΙΑΝΝΗΣ ΝΙΚΟΣ, Ο.Π. ΣΕΛ. 35.
5. ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ Γ., "ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ 1840 - 1940", ΤΟΜΟΣ Α', ΕΚΔ. ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ Α.Ε., ΣΕΛ. 45.
6. ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γ., Ο.Π., ΣΕΛ. 13.
7. ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γ., Ο.Π., ΣΕΛ. 13.
8. ΣΑΡΑΦΟΠΟΥΛΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ, "ΛΕΥΚΩΜΑ ΑΧΑΪΚΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ 1840 - 1940", ΕΚΔΟΣΗ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΠΑΡΚΟ ΠΑΤΡΩΝ, ΣΕΛ. 13.
9. ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ Γ., Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Α', ΣΕΛ. 50.
10. ΣΑΡΑΦΟΠΟΥΛΟΣ Ν., Ο.Π., ΣΕΛ. 21.
11. ΣΑΡΑΦΟΠΟΥΛΟΣ Ν., Ο.Π., ΣΕΛ. 14.
12. ΣΑΡΑΦΟΠΟΥΛΟΣ Ν., Ο.Π., ΣΕΛ. 14 - 15.
13. ΣΑΡΑΦΟΠΟΥΛΟΣ Ν., Ο.Π., ΣΕΛ. 13.
14. ΣΑΡΑΦΟΠΟΥΛΟΣ Ν., Ο.Π., ΣΕΛ. 14.
15. ΛΑΖΑΡΗΣ Β., "ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΠΑΤΡΑΣ", ΤΟΜΟΣ Α', ΑΧΑΪΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ, ΣΕΛ. 161.
16. ΛΑΖΑΡΗΣ Β., Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Α', ΣΕΛ. 162.
17. ΣΑΡΑΦΟΠΟΥΛΟΣ Ν., Ο.Π., ΣΕΛ. 10.
18. ΣΑΡΑΦΟΠΟΥΛΟΣ Ν., Ο.Π., ΣΕΛ. 12.
19. ΣΑΡΑΦΟΠΟΥΛΟΣ Ν., Ο.Π., ΣΕΛ. 11.
20. ΣΑΡΑΦΟΠΟΥΛΟΣ Ν., Ο.Π., ΣΕΛ. 11.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ
(1875-1908)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1:

Η ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΤΑΞΗ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ, ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΩΝ ΕΞΕΛΙΞΕΩΝ

1.1. ΟΡΙΑ ΚΑΙ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Σύμφωνα¹ με την απογραφή του 1870 ο πληθυσμός της Ελλάδας είναι 1.637.127 κάτοικοι, με αναλογία 27 κάτοικοι ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο. Η χώρα αποτελείται από 13 νομούς, από τους οποίους οι πέντε (5) ανήκουν στην Πελοπόννησο (Αργολίδας και Κορινθίας, Μεσσηνίας, Λακωνίας, Αρκαδίας, Αχαιοήλιδας), τρεις (3) στην Στερεά Ελλάδα (Αττικοβοιωτίας, Φθιώτιδας και Φωκίδας, Αιτωλοακαρνανίας) δύο (2) στα νησιά του Αιγαίου (Ευβοίας, Κυκλάδων) και τρεις (3) στα Ιόνια νησιά (Κέρκυρας, Κεφαλλονιάς, Ζακύνθου). Οι παραπάνω νομοί υποδιαιρούνται σε 59 επαρχίες, με 351 δήμους συνολικά. Η έκταση του ελληνικού κράτους είναι περίπου 50.000 τετραγωνικά χιλιόμετρα.

Το πολίτευμα της χώρας είναι συνταγματική μοναρχία, με νέο πρωθυπουργό μετά τις εκλογές στις 18 Ιουλίου του 1875, τον Χαρίλαο Τρικούπη².

Αργότερα, το 1881, η προσάρτηση της Θεσσαλίας και ενός μικρού μέρους της Ηπείρου, προσθέτει περίπου 300.000 κατοίκους στον πληθυσμό της ελεύθερης Ελλάδας.

1.2. ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ - ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ

Όπως τονίστηκε στην εισαγωγή, το όλο πλέγμα των εξελίξεων γύρω από την οικονομική και κοινωνικοπολιτική ζωή του τόπου είχε, στον ένα ή στον άλλο βαθμό, τη σφραγίδα των ξένων δυνάμεων και ιδιαίτερα της Αγγλίας. Από τον κανόνα αυτό δεν ξέφυγε και η περίπτωση της ανάληψης της πρωθυπουργίας από το Χαρίλαο Τρικούπη. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Έλληνας πρεσβευτής στην Κων/πολη Γ. Κουντουριώτης, σε συνάντηση με το βασιλιά, ακριβώς για το θέμα της περίπτωσης του Τρικούπη, ανέφερε ότι ο εν λόγω Μεσολογγίτης πολιτικός έχαιρε της ιδιαίτερης εκτίμησης των Άγγλων³. Αλλά και η επιστολή που στέλνει ο Σπ. Τρικούπης στον Δραγούμη και η οποία αφορά τους Αντιβασιλείς των προηγούμενων περιόδων, ενισχύει την εικόνα των σχέσεων υποτέλειας των πολιτικών της εποχής με τα ξένα κέντρα. Αναφέρει, λοιπόν, ο Σπ. Τρικούπης μεταξύ άλλων και τα εξής⁴:

"... γελοίιοι και ακαταφρόνητοι εις τον λαόν... διότι ήρπασαν το ψωμί από το στόμα των πεινόντων Ελλήνων και το παρεχώρησαν εις τους ξένους... διότι ατίμασαν την Ελλάδα εις τα ξένα με τους διορισμούς ξένων εις τα προξενεία, διότι ηθέλησαν να νομίσουν την Ελλάδα επαρχίαν τινά της Γερμανίας και κτήμα της Βαυαρίας".

Το παραπάνω πολιτικό σχήμα, είχε για τα καλά ωριμάσει στη συνείδηση του λαού. Απόδειξη είναι οι μεγάλες διαδηλώσεις του 1878 στην Αθήνα και την Πάτρα με αντικυβερνητικό περιεχόμενο στην αρχή και έντονα αντιβασιλικό στη συνέχεια. Οι διαδηλωτές κατηγορούσαν την κυβέρνηση για εθνική προδοσία και τα ανάκτορα για ξενοδοουλεία. Αιτία ήταν η πραγματικά ύποπτη και προκλητική για το λαό ουδετερότητα που τηρούνταν στη διάρκεια των συγκλονιστικών

γεγονότων που διαδραματίζονταν στη Βαλκανική. Ενώ τα ρώσικα στρατεύματα έμπαιναν στην Αδριανούπολη, ενώ εκείνη ακριβώς την εποχή αιματηρές εξεγέρσεις συγκλονίζουν την Ήπειρο, Θεσσαλία, Κρήτη και Μακεδονία, την ίδια ακριβώς στιγμή η κυβέρνηση Κουμουνδούρου και τα ανάκτορα τηρούν σιγή ιχθύος⁵.

Τελικά, όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, το 1881 έγινε η προσάρτηση της Θεσσαλίας και ενός μέρους της Ηπείρου. Το γεγονός, όμως, της προσάρτησης των εδαφών αυτών, δε σήμαινε ότι το Ελληνικό Κράτος δυνάμωνε οικονομικά και πολιτικά. Η απόδειξη δεν άργησε να έρθει. Η είδηση του ναυτικού αποκλεισμού που έκανε η Αγγλία σε όλα τα λιμάνια της χώρας τον Απρίλιο του 1886, έπεσε σαν βόμβα στην ελληνική επικράτεια, με αποτέλεσμα ογκώδεις αντιβρετανικές διαδηλώσεις σε όλη τη χώρα⁶⁷.

1.3. ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ 1897 – ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ

Στις 5 Απρίλη του 1898 τα στρατεύματα εισβάλλουν στη Θεσσαλία. Ξεκινά ο ελληνοτουρκικός πόλεμος. Σε λίγες μέρες η Λάρισα, τα Φάρσαλα και ο Δομοκός βρίσκονται στα χέρια των Τούρκων. Οι συνέπειες της ήττας είναι πολύ βαριές για τον ελληνικό λαό. Ήδη είχε προηγηθεί το 1895 η κήρυξη της χώρας σε πτώχευση. Με τη νέα, όμως, συμφορά τα πράγματα γίνονται πολύ χειρότερα. Η νέα κυβέρνηση Ράλλη αναθέτει τις διαπραγματεύσεις με την Τουρκία, στις Μεγάλες Δυνάμεις. Η επιβολή "διεθνούς" οικονομικού ελέγχου στα μονοπώλια αλατιού, πετρελαίου, τσιγαρόχαρτου, σπύρων κ.λ.π., ήταν ένας από τους όρους που έθεσαν και επέβαλαν, χωρίς ιδιαίτερο κόπο βέβαια, οι Μεγάλες Δυνάμεις. Σε περίπτωση, μάλιστα, που τα έσοδα τους δεν θα

ήταν ικανοποιητικά, τότε θα τους προσφέρονταν και οι εισπράξεις των τελωνείων του Λαυρίου, του Βόλου, της Κέρκυρας και της Πάτρας!! Επίσης, η πολεμική αποζημίωση προς το νικητή ορίστηκε στα εκατό εκατομμύρια χρυσές δρχ. Άλλη μια απόδειξη, δηλαδή, της χρόνιας οικονομικής και πολιτικής υποδούλωσης της χώρας μας και των συνεπειών αυτής, στη γενικότερη οικονομική και κοινωνικοπολιτική κατάσταση της χώρας μας.

Η παραπάνω διαπίστωση σε συνδυασμό με τη μη απαλλοτρίωση των τσιφλικιών με τον αντιδραστικό ρόλο του παλατιού και των κομμάτων, και τέλος με τα παλλαϊκά αντιβασιλικά αισθήματα, λόγω της ήττας, συνθέτουν ένα κοινωνικό παζλ, το οποίο αναζητά διέξοδο. Η ίδια η λαϊκή πίεση, αλλά και η εμφάνιση του Δ. Γούναρη στο πολιτικό σκηνικό ως έκφραση της αστικής ανέλιξης, καθορίζουν την "πορεία προς την περιορισμένη αστική αλλαγή", όπως χαρακτηριστικά την ονομάζει ο ιστορικός Β. Λάζαρης⁸, η οποία και θα κουφωθεί με την αστική επανάσταση στο Γουδί τον Αύγουστο του 1909.

1.4. ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ (ΕΜΠΟΡΙΟ, ΓΕΩΡΓΙΑ, ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑ Κ.Α.Π.)

Σε όλη αυτή την περίοδο, από το 1875 έως το 1909 έγινε κυρίως αναφορά στην πολιτική κατάσταση και ως ένα βαθμό στην οικονομική. Σε σχέση με τις οικονομικές εξελίξεις, έγινε φανερό ότι η διεθνής συγκυρία και η, σε αποικιοκρατικό βαθμό, πολιτική και οικονομική ομηρία της χώρας μας από την Αγγλία, οδήγησαν τελικά σε ένα συγκεκριμένο μοντέλο οικονομικής και παραγωγικής ανάπτυξης, το οποίο έθετε την βιομηχανική ανάπτυξη σε, σαφώς, μειονεκτική θέση.

Πρέπει, λοιπόν, να ξεκαθαριστεί, ότι ο χαρακτήρας της ελληνικής οικονομίας εξακολουθεί να είναι, κατά κύριο λόγο, αγροτοκτηνοτροφικός. Η στατιστική του 1879 δίνει 256.906 γεωργούς, 34.133 εμπόρους, 16.157 ναυτικούς, 42.966 εργάτες και 44.959 βιομηχάνους και βιοτέχνες. Για τους κτηνοτρόφους η στατιστική του 1870 τους ανεβάζει σε 44.532, ενώ οι δημόσιοι και δημοτικοί υπάλληλοι ανέρχονται σε 5.343 και 4.109 αντίστοιχα. Επίσης, οι δάσκαλοι ήταν 2.073⁹.

Από την άλλη πλευρά, η εμπορική ναυτιλία γνωρίζει μια συνεχή άνθηση. Το 1847 αριθμούσε 3.500 πλοία, ενώ το 1870 5.422 με αριθμό ναυτών 51.290. Η ανάπτυξή της θα είναι μεγαλύτερη τα αμέσως επόμενα χρόνια. Κατά τον Κορδάτο¹⁰, είναι ευνόητο ότι τα παραπάνω νούμερα είναι σχετικά και δεν αντικατοπτρίζουν την πραγματικότητα, παρόλο που είναι επίσημες στατιστικές.

Επίσης, η στατιστική του 1898 δίνει τα εξής στοιχεία για την κτηνοτροφία¹¹:

Πρόβατα	2.900.000
Αίγες	2.300.000
Άλογα	95.000
Χοίροι	25.000
Αγελάδες	120.000
Όνοι	150.000
Κυψέλες μελισσών	500.000
Ορνιθοτροφεία	3.000.000

Υπάρχουν, επίσης, 84 ιχθυοτροφεία.

Η γεωργία είναι ιδιαίτερα αποδοτική για την οικονομία συνολικά. Αυτό οφείλεται, βεβαίως, στο εύφορο ελληνικό έδαφος. Καλλιεργούνται δημητριακά, βαμβάκι, καπνός, σταφίδα. Υπάρχουν, επίσης, μεγάλες

εκτάσεις ελαιώνων, αμπελώνων, συκεώνων. Άλλωστε, μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας, η γεωργική παραγωγή θα αυξηθεί σε μεγάλο βαθμό. Από την πληθώρα των γεωργικών προϊόντων η χώρα κυρίως εξάγει καπνό, σταφίδα, λεμόνια, βαμβάκι, σιτηρά, λάδι κ.α.¹². Ο μεγαλύτερος όγκος των εξαγωγών καλύπτεται από τη σταφίδα και το λάδι. Ωστόσο οι εισαγωγές είναι περισσότερες. Η Ελλάδα εισάγει διάφορα ορυκτά, όπως γαιάνθρακες, φαρμακευτικά και χημικά είδη, δέρματα, ξυλεία, ζάχαρη, καφέ, χρώματα, είδη αγγειοπλαστικής, ακόμα και δημητριακά. Το εμπορικό ισοζύγιο αποβαίνει στο τέλος αρνητικό. Ο παρακάτω πίνακας είναι αποκαλυπτικός¹³:

ΕΤΟΣ	ΕΙΣΑΓΩΓΕΣ ΣΕ ΕΚΑΤ. ΔΡΧ.	ΕΞΑΓΩΓΕΣ ΣΕ ΕΚΑΤ. ΔΡΧ.
1892	116.000.000	85.900.000
1895	118.100.000	74.600.000
1897	114.700.000	80.700.000

Σε σχέση, τώρα με τον ορυκτό πλούτο, η Ελλάδα εξάγει αργυρούχο μόλυβδο, αργυρούχο γαλανίτη, σιδηρομεταλλεύματα, μαγγανιούχο σίδηρο, σιδηρούχο μόλυβδο κ.λ.π. Ακόμη, η Νάξος εξάγει σμυρίδα και η Μύλος μυλόπετρες. Από τη Θήρα εξάγεται θείο και πορσελάνη, από την Κίμωλο κιμωλία, από διάφορα νησιά των Κυκλάδων βαρυτίνη και από άλλες διάφορες περιοχές της Ελλάδας, μάρμαρα¹⁴.

Επίσης, θα πρέπει να αναφερθεί ότι σημαντική ώθηση στην οικονομία της χώρας έδωσε ο σιδηρόδρομος. Το σιδηροδρομικό δίκτυο έφτανε το 1898 στα 1089 χλμ. Τα σημαντικότερα δίκτυα είναι: Αθηνών - Πειραιώς (1867), Αθηνών - Λαυρίου (1884), Μεσολογγίου - Αγρινίου, Βόλου -

---

Λάρισας (1884), Πειραιά - Αθηνών - Πατρών (1882), Πατρών - Πύργου - Ολυμπίας, Κορίνθου - Άργους - Ναυπλίου¹⁵.

Τέλος, πραγματικά σημαντικό στοιχείο είναι αυτό που αναφέρεται στις ακτοπλοϊκές συγκοινωνίες του εσωτερικού. Αυτές, λοιπόν, εκτελούνται από 31 ατμόπλοια, τα οποία ανήκουν σε 4 εταιρείες, εκ των οποίων οι 3 έχουν την έδρα τους στο Πειραιά και η μια στη Σύρο¹⁶.

1.5. ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ

Όπως έχει υπογραμμιστεί σε αρκετά σημεία της μελέτης, η χώρα μας, για πολλούς και διάφορους λόγους, δεν κατέφερε να αποκτήσει μια αξιόλογη και δη βαριά βιομηχανία, αντάξια των χωρών της Δ. Ευρώπης. Ωστόσο, κατά την περίοδο η οποία εξετάζεται εδώ, υπάρχει μια σημαντική ανάπτυξη ορισμένων, όμως, κλάδων της βιομηχανίας. Το χαρακτηριστικό είναι, ότι η ανάπτυξη αυτή παρουσιάζεται σε τομείς που σχετίζονται άμεσα με την αγροτική οικονομία. Χωρίς την ανάγκη αθρόων εισαγωγών πρώτων υλών, οι οποίες επιβαρύνουν συνολικά το κόστος παραγωγής, η μεταποιητική βιομηχανία μπορούσε να αντλήσει την πρώτη ύλη της από τους ανεπτυγμένους κλάδους της αγροτικής οικονομίας. Έτσι, η εκτεταμένη καλλιέργεια σιτηρών της αγροτικής οικονομίας τροφοδοτούσε τα πάμπολλα αλευροποιία. Αντίστοιχα η καλλιέργεια του καπνού τροφοδοτούσε τα καπνεργοστάσια, του βαμβακιού τα υφαντουργεία και νηματουργεία, με αποτέλεσμα οι κλάδοι της κλωστοϋφαντουργίας και της καπνοβιομηχανίας να γνωρίσουν μεγάλη άνθηση στη συνέχεια.

Υπήρχαν ακόμη πολλά σιδηρουργεία, χυτήρια, ελαιουργεία, σαπωνοποιεία, καρεκλοποιεία, καρφοβελονοποιεία, βυρσοδεψεία¹⁷.

Επίσης, ολοένα και μεγαλύτερη ανάπτυξη παρουσιάζει η ναυπηγική. Αλλά και η μεταλλοβιομηχανία αναπτύσσεται, με τα μεταλλεία του Λαυρίου να παίζουν έναν κυρίαρχο ρόλο στον τομέα αυτό.

Πρέπει στο σημείο αυτό, να γίνει σαφές ότι η ελληνική βιομηχανία αναπτύχθηκε σε αρκετές περιοχές τις επικράτειας και όχι μόνο στα 2-3 μεγάλα αστικά κέντρα της εποχής. Για παράδειγμα, το 1906, αλευροβιομηχανίες υπάρχουν, εκτός της Αθήνας και του Πειραιά, στο Βόλο, τη Λάρισα, τα Τρίκαλα, την Καρδίτσα, την Σύρα και αλλού¹⁸. Αναμφισβήτητα, όμως, τα κατ' εξοχήν βιομηχανικά κέντρα της εποχής είναι 5. Αυτά είναι, η Αθήνα, ο Πειραιάς, η Θεσσαλονίκη, η Πάτρα και ο Βόλος. Η Σύρα εξακολουθούσε να παίζει ένα σημαντικό ρόλο, σιγά - σιγά, όμως άρχισε να παρακμάζει δίνοντας τη θέση της στα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας.

Άλλος ένας σημαντικός κλάδος της βιομηχανίας που παρουσιάζει ιδιαίτερη ανάπτυξη είναι η οινοποιία. Το 1908 10 μεγάλα εργοστάσια και 300 περίπου μικρομεσαίες επιχειρήσεις θα αποτελούν το σύνολο της δυναμικότητας του κλάδου¹⁹. Το 1909 οι εργάτες που απασχολούνται στην οινοποιητική βιομηχανία ανέρχονται στους 3.000²⁰. Από το 1900, επίσης, και η τσιμεντοβιομηχανία κάνει την εμφάνιση της στη χώρα μας, με 2 εργοστάσια, το ένα στην Ελευσίνα και το άλλο στον Πειραιά. Μάλιστα το 1/3 της παραγωγής εξάγονται σε Τουρκία και Αίγυπτο²¹.

Άλλα εργοστάσια, τέλος της εποχής, είναι τα πολλά βαφεία, τα εργοστάσια φωταεριοποιείας, ζυθοποιίας, ζαχαροποιίας, πολλά ελαιουργεία, αλλά και ένα υαλουργείο, ένα κεραμοποιείο και μια χαρτοποιία²².

1.6. ΕΡΓΑΣΙΑΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ - ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ

Τα στοιχεία που υπάρχουν για την κατάσταση στην οποία βρίσκονταν η εργατική τάξη την εποχή εκείνη, περιγράφουν τις πραγματικά άθλιες συνθήκες όχι μόνο εργασίας, αλλά και γενικότερα διαβίωσης. Δωδεκάωρη, ακόμα και δεκαπεντάωρη καθημερινή εργασία, με ελάχιστα διαλείμματα και με πάρα πολύ χαμηλά μεροκάματα²³. Όρια ηλικίας επίσης, δεν υπήρχαν. Ο Κορδάτος²⁴ αναφέρει ότι προκειμένου οι εργοδότες να "ρίξουν" τα μεροκάματα, προσλάμβαναν ανήλικα παιδιά. Έτσι μεγάλωνε και το φάσμα της ανεργίας, διότι οι εργοδότες προτιμούσαν να προσλαμβάνουν τα παιδιά, αλλά και τους ξεπεσμένους αγρότες, οι οποίοι κατέβαιναν από τα χωριά και οι οποίοι δούλευαν για ένα κομμάτι ψωμί. Εξξάλου, τα θανατηφόρα ατυχήματα ήταν ένα αρκετά συχνό φαινόμενο λόγω της ανυπαρξίας μέτρων ασφάλειας, σε ορισμένους ειδικά χώρους εργασίας. Στα μεταλλεία του Λαυρίου, για παράδειγμα, αναφέρεται ότι δεν περνούσε εβδομάδα χωρίς να σκοτωθούν ένας ή δυο εργάτες από τα φουρνέλα²⁵. Χαρακτηριστική είναι, επίσης, η περίπτωση των τυπογράφων. Σε υπόμνημα του Εργατικού Κέντρου Αθήνας²⁶ αναφέρεται ότι κατά τα έτη 1895-1910, λόγω των άθλιων συνθηκών διαβίωσης, από τους 650 εργάτες τυπογράφους, 75 πέθαναν από φυματίωση, 3 από αποπληξία, 2 από άλλες αρρώστιες και μόνο 1 από αυτούς λόγω γήρανσης! Αλλά και άλλοι κλάδοι εργαζομένων παρουσίαζαν υψηλό βαθμό επικινδυνότητας. Όπως για παράδειγμα οι καπνεργάτες²⁷, οι οποίοι έπασχαν από φυματίωση ή οι εργάτες της χημικής βιομηχανίας όπου οι ακρωτηριασμοί ήταν συνηθισμένο φαινόμενο²⁸, ή ακόμα οι εργάτες

δέρματος οι οποίοι έπασχαν από χρόνιους ρευματισμούς²⁹. Ο κατάλογος των θυμάτων της εργατικής τάξης, στον αγώνα για το μεροκάματο, μοιάζει πραγματικά και χωρίς υπερβολή, ατελείωτος.

Άλλο ένα ζήτημα, επίσης πολύ σοβαρό, για την κατάσταση της εργατικής τάξης, της εποχής, είναι το ζήτημα της κατοικίας.

Η "Γενική Έκθεση των Επιθεωρητών εργασίας του 1913³⁰" αναφέρει σε μια σχετική παράγραφο, για την πριν το 1912 εποχή, "Αι εργατικά κατοικίαι των μεγάλων βιομηχανικών κέντρων, όπου αι εργατικά τάξεις αποτελούσι το μεγαλύτερον μέρος του πληθυσμού (Πειραιεύς, Σύρος κ.λ.π.) αποτελούνται γενικώς σχεδόν από στενόχωρους, χαμηλάς, σκοτεινάς, ανηλίους και άνευ αερισμού, βρωμεράς τρώγλας...".

Ένα ακόμη στοιχείο που φανερώνει την αντιμετώπιση που δέχονταν η εργατική τάξη από το κράτος, αλλά και ως ένα βαθμό από την υπόλοιπη κοινωνία, είναι το γεγονός ότι οι άνεργοι εργάτες θεωρούνταν επικίνδυνοι για την δημόσια τάξη. Είναι πραγματικά τραγικό, αλλά μέχρι το 1910 ανάγκαζαν τους άνεργους εργάτες να εγκαταλείπουν τις πόλεις³¹. Μάλιστα, οι άνεργοι εργάτες θεωρούνταν ξεχωριστό κομμάτι σε σχέση με τους άνεργους της "μεσαίας" τάξης. Έτσι, ενώ οι 12.000 άνεργοι εργάτες της Αθήνας, το 1910 αποτελούσαν δημόσιο κίνδυνο, αντίθετα οι άνεργοι της "μεσαίας τάξης" ήταν απλά οι υποψήφιοι, μελλοντικοί υπάλληλοι³².

Γεγονός είναι πάντως ότι ήταν τέτοιες αφ'ενός οι συνθήκες εργασίας και διαβίωσης και αφ' ετέρου η αδιαφορία του κράτους και της εργοδοσίας για τη ζωή των εργατών, ώστε οι ίδιες οι συνθήκες πίεζαν για αλλαγή της κατάστασης. Η εργατική τάξη αρχίζει να έχει τις δικές της ιδεολογικές αναζητήσεις, τις δικές της οργανώσεις, τους δικούς της

σκληρούς αγώνες προς τον τελικό της σκοπό, την οικονομική και κοινωνική της απελευθέρωση.

1.7. ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ, ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΑΝΑΖΗΤΗΣΕΙΣ

Από την ίδια κατάσταση που βίωνε η εργατική τάξη, πρώτα απ' όλα μέσα στους εργασιακούς χώρους, πρόβαλλε η ανάγκη της οργανωμένης δράσης και κινητοποίησης με στόχο την επίλυση ζωτικών ζητημάτων που αφορούσαν τις συνθήκες εργασίας, την ασφάλεια στους χώρους δουλειάς και βεβαίως το ύψος των απολαβών, το λεγόμενο δηλαδή μεροκάματο.

Ωστόσο, τα πρώτα σωματεία που ιδρύθηκαν στην Ελλάδα, στην ουσία αποτελούσαν αλληλοβοηθητικές ενώσεις και σποραδικά πρόβαλλαν αιτήματα³³. Επίσης είχαν προέλθει από τεχνίτες που εργάζονταν είτε αυτόνομα π.χ. ράφτες, ή με συμβάσεις έργου π.χ. τυπογράφοι³⁴. Στα παραπάνω έρχονταν να προστεθεί αφ' ενός η κυριαρχία των μαστόρων σε πολλά σωματεία και αφ' ετέρου ο συντεχνιακός τους χαρακτήρας. Η αδυναμία άλλωστε των εργατών αναπληρώσουν ακόμα και τις συνδρομές τους στα σωματεία, οδήγησε πολλά απ' αυτά στη συρρίκνωση και άλλα στην εξαφάνιση³⁵.

Μια άλλη πτυχή, επίσης, που χαρακτήριζε τα πρώτα σωματεία ήταν η ιδεολογική τους χειραγωγήση από την αστική τάξη. Πολλοί πρόεδροι και γραμματείς σωματείων ήταν αντιδραστικοί δικηγόροι, και καθηγητές πανεπιστημίου, ακόμα εργοδότες ή και προϊστάμενοι, επιβεβαιώνοντας για άλλη μια φορά τον συντεχνιακό τους χαρακτήρα³⁶. Όπως και να έχει όμως το ζήτημα, η εργατική τάξη κατάφερε να κάνει το πρώτο και

καθοριστικό βήμα στον αγώνα της για μια καλύτερη ζωή. Σύμφωνα με τον Κορδάτο³⁷, το πρώτο ίσως εργατικό σωματείο, ιδρύθηκε το Φεβρουάριο του 1879 στη Σύρο, από τους εργάτες ξυλουργούς του Ναυπηγείου. ύστερα από λίγο καιρό ιδρύουν και οι εργάτες των βυρσοδεψείων της Σύρου το δικό τους σωματείο. Επίσης, το σωματείο των τυπογράφων της Αθήνας, ιδρύθηκε στις 11 Ιουλίου του 1882³⁸. Αλλα ιστορικά σωματεία της εποχής πριν το 1900, είναι των μηχανικών και θερμαστών των караβιών του Πειραιά το 1889, των εμπορπαλλήλων το 1891, των ραφτάδων και των τσαγκαράδων³⁹. Στην περίοδο μέχρι το 1910 ιδρύονται και τα πρώτα εργατικά κέντρα σε Λάρισα, Βόλο και Αλμυρό (1908-1910)⁴⁰. Άλλωστε από το 1900 ως το 1911 αναφέρεται η ίδρυση 150 νέων σωματείων⁴¹.

Η οργάνωση της εργατικής τάξης σε σωματεία την οδήγησε σε πιο μαχητικούς και αποτελεσματικούς αγώνες. Βοήθησε πρώτα απ' όλα στην ενότητα της, αλλά και στη δημιουργία πιο ολοκληρωμένης ταξικής συνείδησης. Βέβαια, οι πρώτες απεργίες ήταν αυθόρμητες και ως ένα βαθμό ανοργάνωτες. Αποτελούσαν ξεσπάσματα, που στην πορεία όμως και κάτω από την καθοδήγηση των σοσιαλιστών και των σωματείων έγιναν συνειδητή ταξική πόλη.

Σ' αυτό το σημείο χρήσιμο είναι να αναφερθούν ορισμένες από τις πρώτες ηρωικές πραγματικά απεργίες που έγιναν στη χώρα μας. Τέτοιες ήταν η απεργία των ναυπηγοξυλουργών και λίγο μετά των βυρσοδεψεργατών της Σύρου το 1879. Η απεργία των πρώτων απέτυχε, γιατί οι εργοδότες έφεραν εργάτες από άλλα νησιά. Αντίθετα, οι βυρσοδεψεργάτες μετά από μια εβδομάδα απεργίας, απέσπασαν όλα σχεδόν τα αιτήματά τους, μεταξύ των οποίων ήταν η αύξηση του

μεροκάματου, η μείωση των ωρών εργασίας κ.α.⁴². Επίσης, στις 21 Ιουνίου του 1882 απεργούν οι τυπογράφοι της Αθήνας. Το 1882 γίνονται και άλλες απεργίες, όπως αυτές των εργατών βιβλιοδετών, των εργατριών του Πειραιά, των ραφτάδων και των τσαγκαράδων της Αθήνας και του Πειραιά. Τότε απέργησαν και οι εργάτες των σιδηρολιθομεταλλείων της Σερίφου, οι οποίοι και νίκησαν στο τέλος⁴³.

Αλλά, οι απεργίες που έμειναν ιστορικές για το εργατικό κίνημα της χώρας μας ήταν αυτές των εργατών στα μεταλλεία του Λαυρίου. Η πρώτη έγινε το 1883, η δεύτερη το 1887. Η πιο ιστορική, όμως, έγινε τον Απρίλη του 1896 και κράτησε περίπου 2 εβδομάδες, ενώ υπήρχαν πολλές συλλήψεις, δίκες και νεκροί σε συμπλοκές με τους μπράβους της εταιθρείας⁴⁴. Στα 1898 απεργία πραγματοποιούν οι μηχανεργάτες του Πειραιά, καθώς και οι καρεκλάδες της Πάτρας, του Βόλου και της Αθήνας⁴⁵. Σημαντική είναι, επίσης, η απεργία που κήρυξαν πάλι οι εργάτες των μεταλλείων του Λαυρίου το 1906⁴⁶. Αυτές είναι οι πιο γνωστές απεργίες της περιόδου αυτής.

Πολύ σημαντική, όμως, βοήθεια στην οργάνωση και κυρίως στον προσανατολισμό του ανερχόμενου εργατικού κινήματος, έδωσαν και οι διάφοροι σοσιαλιστικοί όμιλοι ή μεμονωμένοι σοσιαλιστές, οι οποίοι προσπάθησαν να απεγκλωβίσουν το εργατικό κίνημα και τους εργάτες από τον εναγκαλισμό της αστικής εξουσίας και κυρίως της αστικής ιδεολογίας, χωρίς όμως πάντα να πετυχαίνουν τον στόχο τους.

Καταρχάς, πρέπει να γίνει σαφές ότι η σοσιαλιστική κίνηση στην Ελλάδα εμφανίστηκε ως αποτέλεσμα του αντίκτυπου που είχαν οι σοσιαλεργατικές διεργασίες της Δυτικής Ευρώπης. Διεργασίες οι οποίες έφεραν τη σφραγίδα πρωτοπόρων εργατών, αλλά και σημαντικότερων

διανοούμενων, όπως ήταν οι Μαρξ και Ένγκελς, ο Ρόμπερτ Όουεν και ο Σαιν - Σιμόν, ο Φουριέ, ο Μπακούνιν, ο Προυντόν και άλλοι.

Έτσι δειλά - δειλά, άρχισαν να εμφανίζονται πρώτα στα Επτάνησα και ύστερα στην Πελοπόννησο και Αττική, διάφοροι "όμιλοι", όπως ονομάζονταν, "με έντονη αντιμοναρχική και αντιπλουτοκρατική διάθεση", όπως πληροφορεί ο Νούτσος⁴⁷. Στην αρχή η δράση των σοσιαλιστών και των ομίλων τους δεν αγκαλιάστηκε από τους εργάτες. Άλλωστε, η επιρροή της σοσιαλιστικής ιδεολογίας εντοπίζεται αρχικά σε νέους κυρίως φοιτητές, γόνους αστικών και μικροαστικών οικογενειών. Ωστόσο, σοσιαλιστικοί όμιλοι υπήρχαν την εποχή εκείνη, σε Αθήνα, Σύρα, Μεσσήνη, Αίγιο, Φιλιατρά, Αργοστόλι και Πάτρα⁴⁸.

Σημαντικές προσωπικότητες της εποχής με έντονη σοσιαλιστική δράση είναι ο Σταύρος Καλλέργης και ο Πλάτωνας Δρακούλης. Οι δύο τους εκδίδουν το περιοδικό "Άρδην". Θα διαφωνήσουν, όμως, και έτσι ο Καλλέργης θα ιδρύσει το Σοσιαλιστικό Σύλλογο⁴⁹. Ο Κορδάτος⁵⁰ αναφέρει ότι ο Δρακούλης ήταν σαφώς πιο συντηρητικός. Ακόμα και στο γλωσσικό ζήτημα κράτησε αντιδραστική στάση. Αντιθέτως, ο Καλλέργης εμφανίζεται ιδιαίτερα μαχητικός. Δημιουργεί και άλλους ομίλους στον Πειραιά και στο Λαύριο και πιο μετά στην Πάτρα, τον Πύργο, τη Ζάκυνθο, το Αίγιο και τη Σύρα.

Κάνει περιοδείες και δίνει διαλέξεις σε Πειραιά, Κόρινθο, Κιάτο και Κατάκολο⁵¹.

Αξιόλογη δράση, επίσης, ανέπτυξαν οι "Κοινωνιολόγοι" του Αλ. Παπαναστασίου με την λεγόμενη Κοινωνιολογική Εταιρεία, η οποία ιδρύθηκε το 1907. Σημαντική ήταν ακόμη, η δράση του Γ. Σκληρού με την "Σοσιαλιστική Δημοτιστική Ένωση", αλλά και του γνωστού

Κεφαλλονίτη ιδεολόγου και οραματιστή Μαρίνου Αντύπα. Ιδιαίτερα έντονη είναι βέβαια και η δράση των αναρχικών κύρια, όμως σε Πάτρα και Πύργο. Σημαντικό, τέλος, ρόλο στις πρώτες ιδεολογικές αναζητήσεις των εργατών, έπαιξαν και αρκετές εφημερίδες δημοκρατικού και σοσιαλιστικού περιεχομένου. Τέτοιες ήταν η "Ελληνική Δημοκρατία" που βγήκε της Πρωτομαγιά του 1877 στην Πάτρα από το Δημοκρατικό Σύλλογο, η "Εξέγερσις" που εκδίδεται στην Κεφαλλονιά το 1874, ο "Εργάτης της Πάτρας" το 1882, η "Κοινωνία" του Καλλέργη το 1891, η "Εφημερίς του Λαού" στη Σύρα το 1880, αλλά και μια συνδικαλιστική εφημερίδα, αυτή του σωματείου των τυπογράφων της Αθήνας, με τίτλο "Σύνδεσμος"⁵².

Αυτή είναι σε γενικές γραμμές η σοσιαλιστική κίνηση στην Ελλάδα, κατά τα πρώτα χρόνια από την εμφάνισή της. Κύρια χαρακτηριστικά της είναι οι πολλές τάσεις που εμφανίστηκαν από πολύ νωρίς, οι διαφωνίες και διαστάσεις που ακολούθησαν και τέλος η σχεδόν ανύπαρκτη πολιτική παρουσία των εργατών σε αυτήν την προσπάθεια. Παρ' όλα αυτά η παρέμβαση των διαφόρων σοσιαλιστικών ομίλων τόσο στο ξέσπασμα, όσο και στην οργάνωση του νεόκοπου εργατικού κινήματος και των πρώτων απεργιών, ήταν καθοριστική. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις του Βόλου και της Πάτρας⁵³. Στο Βόλο, για παράδειγμα, και μέχρι την εμφάνιση των αναρχικών και σοσιαλιστών, οι εργάτες ακολουθούσαν τα παλιά τοπικά κόμματα (Καρταλικό, Τοπαλικό, Κασσαβετικό) και στις δημοτικές εκλογές γίνονταν μπράβοι των κομματάρχων. Από εδώ και πέρα, όμως, οι εργάτες, το εργατικό κίνημα αρχίζουν και αναζητούν συμμάχους και ιδιολογικοπολιτικούς εκφραστές, των οποίων τα λόγια αλλά και τα έργα, ταυτίζονται

περισσότερο με τα δικά τους συμφέροντα και όχι με αυτά της πλουτοκρατίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2:

Η ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΤΑΞΗ ΤΗΣ ΠΑΤΡΑΣ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΩΝ ΕΞΕΛΙΞΕΩΝ

2.1. ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ - ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ

Η κοινωνία της Πάτρας και ιδιαίτερα τα λαϊκά στρώματα της πόλης, όχι απλά δεν έμεναν πίσω από τις γενικότερες πολιτικές εξελίξεις της χώρας, αλλά αποτελούσαν, μπορεί να πει κανείς, βαρόμετρο των γενικότερων λαϊκών διαθέσεων. Δεν είναι τυχαίο ότι το 1878, χρονιά εντόνων διεθνών αλλά και εσωτερικών πολιτικών εξελίξεων, μεγάλες και πραγματικά συγκλονιστικές διαδηλώσεις θα γίνουν, εκτός της Αθήνας, που έτσι κι αλλιώς αποτελεί το κέντρο βάρους των εξελίξεων, μόνο στην Πάτρα. Στην Πάτρα⁵⁴, μάλιστα, διαδηλώσεις έγιναν για δυο ημέρες στις 13 και στις 14 Ιανουαρίου. Αιτία, όπως ειπώθηκε και προηγουμένως, ήταν η αναντιστοιχία της κυβερνητικής πολιτικής με τις διαθέσεις των λαϊκών μαζών σε σχέση με το ζήτημα της απελευθέρωσης της Ηπείρου, της Θεσσαλίας, της Κρήτης και της Μακεδονίας, τη στιγμή μάλιστα που οι εν λόγω περιοχές συγκλονίζονται από αιματηρές εξεγέρσεις⁵⁵. Χαρακτηριστικό είναι ότι τις δυο αυτές ημέρες των διαδηλώσεων, τα καταστήματα της πόλης, παρέμειναν κλειστά, προσδίνοντας έτσι, παλλαϊκό χαρακτήρα στην κινητοποίηση. Στο στόχαστρο των κινητοποιήσεων, βρέθηκαν όλα τα πολιτικά κόμματα, του Κουμουνδούρου, του Ζαΐμη και του Τρικούπη, και τα ανάκτορα, τα

οποία κατηγορήθηκαν για ξενοδοουλεία⁵⁶. Η κατάσταση είχε φτάσει σε τέτοιο σημείο όπου μερικοί διαδηλωτές συλλάμβαναν στο δρόμο κάθε πλούσιο Πατρινό και τον ανάγκαζαν να υποσχεθεί μπροστά στο λαό ότι θα προσφέρει όλα του τα πλούτη για την ελευθερία της πατρίδας⁵⁷.

Επίσης, τα αντιβρετανικά και αντιαποικιοκρατικά αισθήματα των Πατρινών δοκιμάστηκαν έντονα, από την είδηση του ναυτικού αποκλεισμού των λιμανιών από την Αγγλία. Έτσι, στις 27 Απριλίου του 1886 σε μεγάλη λαϊκή συγκέντρωση καταγγέλλθηκε από τους ομιλητές, μέσα σε επευφημίες, η Αγγλική αποικιοκρατία⁵⁸.

Άλλωστε, ο γενικότερος κατήφορος της ελληνικής οικονομίας, με τις αλληπάλληλες οικονομικές κρίσεις, δημιουργούσε έντονη λαϊκή δυσαρέσκεια. Η κορυφή του παγόβουνου, όμως, για την πολιτική εξουσία της χώρας, μαζί και του παλατιού, ήταν η ήττα του 1897. Ήταν τέτοια η αγανάκτηση του Πατραϊκού λαού ενάντια στη κυβέρνηση του Δεληγιάννη και στους Γλυξμπουργκ όπου ακόμα και οι ιερείς στις εκκλησίες εμποδίζονταν να μνημονεύσουν τους βασιλείς στις θρησκευτικές ακολουθίες⁵⁹. Μάλιστα στις 16 Απριλίου, πλήθη πατρινών αλλά και άλλων διαδηλωτών που είχαν έρθει από τον Πύργο και τα Καλάβρυτα, άρπαζαν περίπου 1000 όπλα από τα οπλοπωλεία και παραμερίζοντας τις τοπικές αρχές κυριάρχησαν απόλυτα στην πόλη. Να σημειωθεί ότι οι εν λόγω Πυργιώτες⁶⁰ και Καλαβρυτινοί είχαν φτάσει στην Πάτρα προκειμένου να φύγουν από εκεί ως εθελοντές για το μέτωπο.

Γεγονός είναι πάντως ότι παρ' όλη τη λαϊκή ομοψυχία του Πατραϊκού λαού σε πολλά και κρίσιμα ζητήματα, ωστόσο δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις, ιδιαίτερα προεκλογικά, όπου γίνονταν πραγματικές

συρράξεις μεταξύ των παρατάξεων. Τέτοια ήταν η περίπτωση των εκλογών της 17^{ης} Νοεμβρίου του 1902, όπου σημειώθηκαν εκτεταμένα επεισόδια και σφοδρές συγκρούσεις μεταξύ των παρατάξεων για την κατάληψη των καλπών⁶¹. Όπως γίνεται κατανοητό, ακόμα δεν είχε ωριμάσει η ταξική πολιτική συνείδηση της εργατικής τάξης και του λαού της Πάτρας με αποτέλεσμα, παρά τις ηρωικές πολλές φορές αντιστάσεις, να συνεχίζει να αποτελεί έρμαιο των πολιτικών διαθέσεων της εκάστοτε πολιτικής και οικονομικής ολιγαρχικής κλίκας.

2.2. ΛΙΜΑΝΙ ΤΗΣ ΠΑΤΡΑΣ, Η ΠΥΛΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΠΡΟΣ ΤΗ ΔΥΣΗ - ΤΟ ΣΤΑΦΙΔΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ, Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΕΜΠΟΡΙΟ

Η Πάτρα το 1870 αριθμούσε 26.190 κατοίκους και το 1889 33.529⁶². Αρχίζει σιγά-σιγά η δειλή αστικοποίηση, σε όλες τις περιοχές της Ελλάδας. Ειδικά η Πάτρα δεν μπορούσε να ξεφύγει από τον κανόνα αυτό, όντας ένα από τα μεγαλύτερα λιμάνια της χώρας. Το 1907 ο πληθυσμός της πόλης ανέρχεται σε 37.401 κατοίκους.

Το λιμάνι της πόλης ήταν το κύριο εξαγωγικό λιμάνι της χώρας, πράγμα το οποίο οφείλονταν στην εξαγωγή της σταφίδας. Αλλά, επίσης, προϊόντα τα οποία εξάγονται από το λιμάνι της Πάτρας είναι λάδι, βελανίδια, κουκούλια, τυριά, κρασιά, δέρματα και δημητριακά. Όσο για τις εισαγωγές, αυτές αφορούν κυρίως υφάσματα, καπνό προϊόντα μετάλλου, καφέ και ζάχαρη⁶³. Σύμφωνα πάλι με το Λάζαρη⁶⁴, την μεγαλύτερη ανάπτυξη την παρουσίαζε το εμπόριο της σταφίδας και δευτερευόντως του κρασιού. Ακολουθούσαν προϊόντα, όπως σύκο, καπνά, λάδι, τυρί, κουκούλια, δέρματα και μαλλί.

Μέχρι και το 1892 το λιμάνι και γενικά η οικονομική ζωή της πόλης βρίσκονταν σε υψηλά επίπεδα. Χαρακτηριστικό είναι ότι από το 1872 μετά και λόγω της καταστροφής από φυλλοξήρα των αμπελώνων του Γαλλικού Νότου, η Πάτρα βρέθηκε μπροστά σε μια ευνοϊκότερη συγκυρία. Η διεθνής αυτή κρίση και η αυξημένη ζήτηση της σταφίδας οδήγησε σε μεγαλύτερη παραγωγή όχι μόνο για την εξαγωγή του συγκεκριμένου προϊόντος, αλλά και για την παραγωγή κρασιών⁶⁵. Τα αποτελέσματα, δηλαδή, δεν ήταν θετικά μόνο για την γεωργία και το εμπόριο, αλλά και για την βιομηχανία (οινοποιεία, οινοπνευματοποιεία).

Από το 1892 και μετά, όμως, τα πράγματα επιδεινώθηκαν. Αφ' ενός αποκαθίστανται οι κατεστραμμένοι αμπελώνες του γαλλικού Νότου και έτσι κλείνει η γαλλική κυρίως αγορά σταφίδας και αφ' ετέρου η πτώχευση του 1893, φέρνουν το εξωτερικό εμπόριο σε μια ούτως ή άλλως δυσμενή θέση. Το 1895 η εξαγωγή της σταφίδας έπεσε στα 21.8 εκατ. δρχ. σε σύνολο εξαγωγών 72.2 εκατ. δρχ., ενώ το 1887 οι εξαγωγές ήταν 54,4 και 102,6 εκατ. δρχ. αντίστοιχα. Γίνεται, έτσι, αντιληπτό το πόσο επηρεάστηκε η Πάτρα και το λιμάνι της από αυτήν την εξέλιξη⁶⁶. Επίσης, πρέπει να αναφερθεί και το γεγονός της διάνοιξης της διώρυγας της Κορίνθου, το 1893 η οποία αντικειμενικά ενίσχυε τον κεντρικό ρόλο του λιμανιού του Πειραιά. Το αποτέλεσμα απ' όλα αυτά ήταν να κλείνουν οι επιχειρήσεις η μια μετά την άλλη, γιατί δεν μπορούσαν να ανταγωνισθούν κυρίως αυτές του Πειραιά. Η λειτουργία των εργοστασίων το 1895 είχε καταντήσει σχεδόν μηδαμινή⁶⁷.

Η οικονομική κρίση περισσότερο απ' όλους χτύπησε βέβαια τα φτωχά λαϊκά στρώματα, αλλά και τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα μεγάλες και οργισμένες συγκεντρώσεις στην Πάτρα, στην

αρχή μόνο των σταφιδοπαραγωγών, στη συνέχεια όμως και άλλων λαϊκών ομάδων. Πέρα, όμως, από τις συγκεντρώσεις και τα συλλαλητήρια, σημειώθηκαν αλληπάλληλες εξεγέρσεις των χωρικών της Αχαΐας, αλλά και της Ηλείας. Οι εξεγέρσεις αυτές στο τέλος κατεστάλησαν μόνο με τη χρησιμοποίηση ένοπλης βίας από την πλευρά του κράτους⁶⁸. Αυτά συνέβησαν το 1895. Αλλά και στη συνέχεια σημειώθηκαν εξεγέρσεις των αγροτών, όπως αυτές τον Μάϊο του 1903, σε Τσουκαλέϊκα, Μιντιλόγλι, Βραχνεϊκα και Ροϊτικά. Τον ίδιο ακριβώς μήνα ξεσηκώθηκαν και οι αγρότες του Πύργου, της Καλαμάτας και της Πύλου⁶⁹. Στην Πάτρα μάλιστα, μερικοί διαδηλωτές κρατούσαν όπλα και πυροβολούσαν στον αέρα⁷⁰. Το ίδιο συνέβαινε στον Πύργο όταν πήγαιναν εκεί οι χωροφύλακες με τους δικαστικούς για να εισπράξουν τους φόρους. Ένα γράμμα⁷¹ των αναρχικών του Πύργου προς το Διεθνές Εργατικό Επαναστατικό Συνέδριο του Παρισιού του 1900 αποκαλύπτει ότι οι φτωχοί χωρικοί υποδέχονταν τα όργανα του κράτους με πέτρες, ξύλα και όπλα. Γενικά, οι αναρχικοί της Πάτρας και του Πύργου έπαιξαν μεγάλο ρόλο σε αυτά τα γεγονότα. Άλλωστε, την εποχή εκείνη είχαν σημαντική επιρροή και στις δυο παραπάνω πόλεις. Αναφέρεται, επίσης, στην ίδια επιστολή, ότι "υπό την επιρροή των αναρχικών ιδεών" έγιναν πολλά συλλαλητήρια στον Πύργο ενάντια στους τοκογλύφους. Αναφέρεται, επίσης, ότι έγιναν και δυο δολοφονίες πλουσίων. Κατά τον Κορδάτο, η δράση αυτή του Αναρχικού Ομίλου Πύργου αποτέλεσε και το κύκνειο άσμα του αναρχικού κινήματος στην πόλη. Το ίδιο περίπου συνέβη και στην Πάτρα.

Το ότι η σταφιδική κρίση πυροδότησε τέτοια κοινωνική έκρηξη και τέτοιες αλυσιδωτές αντιδράσεις στην οικονομία εξηγήθηκε και

προηγούμενως. Κλείνοντας την ενότητα αυτή και για να γίνει για άλλη μια φορά σαφές το τι σήμαινε η σταφίδα για την εποχή εκείνη, αρκεί να αναφερθεί το εξής: από τα 18,7 εκατομμύρια χρυσά φράγκα εξαγωγών του λιμανιού της Πάτρας, η σταφίδα αντιπροσώπευε τα 17,8 εκατομμύρια φράγκα, το 1887⁷².

2.3. ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ

Η Βιομηχανία της Πάτρας, όπως άλλωστε και της υπόλοιπης Ελλάδας, ήταν ελαφριά. Αφορούσε κυρίως στη μεταποίηση των αγροτικών προϊόντων του πρωτογενούς τομέα. Έτσι, λοιπόν, όπως προαναφέρθηκε, μέχρι τα 1875-1880 οι κυριότεροι κλάδοι της βιομηχανίας ήταν η οινοποιία, η κλωστοϋφαντουργία, η αλευροποιία. Είναι προφανής η σχέση αυτών των βιομηχανικών κλάδων με τους πιο ανεπτυγμένους τομείς της αγροτικής μας οικονομίας. Ειδικά για την Πάτρα μεγάλη ανάπτυξη είχε η οινοποιία. Χαρακτηριστικό είναι το 1882 στην έκθεση προϊόντων της Αμπέλου στο Μπορντώ της Γαλλίας, ο Βιομηχανικός Οίκος Ασημακόπουλου βραβεύτηκε με το Αργυρό Βραβείο⁷³. Αλλά και η παραγωγή σταφίδας είχε ως αποτέλεσμα τη λειτουργία 8 (οκτώ) σταφιδοκαθαριστηρίων⁷⁴.

Για την ίδια εποχή και συγκεκριμένα για το 1883, αναφέρεται η ίδρυση και λειτουργία του μεταλλουργικού εργοστασίου των αδελφών Μουδάκη, καθώς επίσης και το ατμοκίνητο υφαντήριο του Αντώνη Γιαννακοπούλου⁷⁵. Το 1893 οι αδερφοί Γεώργιος και Κωνσταντίνος Πραπόπουλος ιδρύουν το πρώτο στην Πάτρα, εργοστάσιο μεταλλουργικών προϊόντων. Παράγει κυρίως ψεκαστήρες, γαλβανισμένα δοχεία, μαγειρικά σκεύη, καρφοβελόνες,

---

συρματοπλέγματα κ.λ.π. Μάλιστα οι ψεκασθήρες βραβεύτηκαν στη Παγκόσμια Έκθεση του Παρισιού το 1900, με το αργυρό βραβείο. Να τονιστεί επίσης, ότι η μηχανική εγκατάσταση της επιχείρησης αποτελούνταν από μηχανουργείο, γαλβανιστήριο, χυτήριο, σιδηρουργείο και ήταν εφάμιλλη των αντιστοίχων Ευρωπαϊκών⁷⁶.

Το 1890 ο Αναστάσιος Αναστασόπουλος ιδρύει υφασματοπωλείο και δυο χρόνια αργότερα θέτει σε λειτουργία την πρώτη πλεκτική μηχανή. Ο οίκος Αναστασόπουλου τιμάται δε, με το χρυσό μετάλλιο στην Βιομηχανική Έκθεση της Πάτρας το 1898, με το αργυρό στην Διεθνή Έκθεση της Αθήνας το 1903 και με δίπλωμα τιμής στη Διεθνή Έκθεση του Μπορντώ το 1904⁷⁷.

Όπως ειπώθηκε και προηγουμένως, η λειτουργία της βιομηχανίας στην Πάτρα από το 1893 και λόγω της γενικής οικονομικής, αλλά και της ειδικής σταφιδικής κρίσης, έπεσε σε πολύ χαμηλά επίπεδα. Κατά τον Β. Λάζαρη⁷⁸, μοναδική εξαίρεση στην υποτυπώδη λειτουργία των εργοστασίων της Πάτρας, αποτελούσαν οι αλευρόμυλοι, τα ξυλουργεία και τα δυο υφαντουργεία της πόλης. Αυτό φυσικά συνέβη μέχρι το ξεπέραςμα της κρίσης. Από το 1904 και μετά η κατάσταση επανέρχεται σιγά - σιγά στα προ της κρίσης, επίπεδα.

Τον Ιούλιο του 1908 ο Πέτρος Μάμος με τη βοήθεια του Οίκου Αμβούργερ ιδρύει το "Πατραϊκό Εργαστάσιο Ζυθοποιίας και Παγοποιίας"⁷⁹. Οι εγκαταστάσεις του, των ζυθοβραστηρίων, αεριστηρίων, αποθηκών ζύμωσης και σίτευσης, είναι από τις πλέον σύγχρονες.

Άλλες σημαντικές βιομηχανίες⁸⁰ που ιδρύθηκαν στην Πάτρα την εποχή ανάμεσα στο 1875 και στο 1910 είναι: η πλεκτοβιομηχανία του Β.

Ηλιόπουλου που ιδρύθηκε το 1902, οι αλευρόμυλοι των Αρσένη - Τσακασιάνου το 1879, η Ανώνυμος Εταιρεία Οίνων και Οινοπνευμάτων το 1906, το εργοστάσιο οινοποιίας του Β. Σπηλιόπουλου το 1895. Ιδρύεται, επίσης, και ένα εργοστάσιο ενέργειας και συγκεκριμένα αερίοφωτος, το 1898. Τέλος, το 1901 μπαίνει σε λειτουργία το ζυθοποιείο των Μαγγιόλου - Καραμπέτσου.

2.4. ΕΡΓΑΣΙΑΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ - ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ

Η κατάσταση της πατρικής εργατικής τάξης δεν διέφερε από αυτήν της υπόλοιπης Ελλάδας. Ολοήμερη εργασία, χαμηλά μεροκάματα, άθλιες συνθήκες εργασίας και διαβίωσης, αλλά και ανεργία, αγραμματοσύνη, μετανάστευση. Ο "Φορολογούμενος"⁸¹ γράφει σχετικά με την κατάσταση της εργατικής τάξης της Πάτρας: "είναι απίστευτος ο βαθμός της πενίας εις τον περιήλθε μέγα μέρος της εργατικής τάξης,... αι πολλαπλαί νόσοι,... η έλλειψις εργασίας, περιήγαγον εις εσχάτην ένδειαν πλείσας όσως οικογενείας". Ακόμα και οι τυπογράφοι⁸², που ήταν οι καλύτερα αμειβόμενοι εργάτες, αντιμετωπίζουν τρομερά προβλήματα σε σχέση με τις συνθήκες εργασίας και διαβίωσης. Το πόσο χαμηλά ήταν, άλλωστε, τα μεροκάματα, μαρτυρά και το παρακάτω στοιχείο που αφορά τους σοβατζήδες. Χαρακτηριστικά, ενώ η αμοιβή των εργολάβων ήταν 1-1,20 δραχμές το μέτρο, οι εργάτες πληρώνονταν 50-55 λεπτά το μέτρο. Από αυτά χρειαζόνταν για πληρωμή υλικών 35 λεπτά, με αποτέλεσμα οι σοβατζήδες να παίρνουν στο τέλος 20 λεπτά το μέτρο, άρα περίπου 2 δραχμές την ημέρα και μόνο για 20 ημέρες δουλειάς το μήνα⁸³. Οι σταφιδοκιβωτοποιοί, επίσης, δουλεύουν 14 ώρες την ημέρα κατά μέσο όρο, με άθλιες συνθήκες εργασίας, μέσα σε ανθυγιεινούς,

---

υγρούς και βρώμικους χώρους, ανήλιαγους και πολλές φορές υπόγειους⁸⁴.

Ο "Νεολόγος Πατρών" γράφει⁸⁵, στις 15 Νοεμβρίου του 1896 άρθρο, με τίτλο "Ο Άρτος μας" ότι οι αμοιβές των εργατριών - ραπτριών ήταν 1,20 δρχ. και των αντίστοιχων αντρών εργατών από 1,5 έως 2 δρχ.

Την ίδια στιγμή, αναφέρει χαρακτηριστικά η εφημερίδα, τα μαύρο ψωμί κόστιζε 38 λεπτά η οκά. Όπως γίνεται αντιληπτό και λόγω του ότι οι εργατικές οικογένειες ήταν συνήθως πολυμελής, το μεροκάματο δεν έφτανε ούτε για το ψωμί.

Σε όλα αυτά προστίθεται και η ανεργία⁸⁶ που διογκώνονταν απο τις αλληπάλληλες οικονομικές κρίσεις, όπως αυτή του 1883-1884, και η οποία οδήγησε πολλές βιομηχανίες και εμπορικές επιχειρήσεις στην πτώχευση. Η παραπάνω κρίση εκτός από την ανεργία είχε και ένα άλλο αποτέλεσμα. Οι τιμές των αγαθών άρχιζαν να ανεβαίνουν⁸⁷, πράγμα που δυσκόλευε ακόμη περισσότερο τη ζωή της εργατικής τάξης. Τα ίδια πράγματα, άλλωστε, συνέβαιναν κάθε φορά που η χώρα πέρναγε οικονομικές ή εθνικοπολιτικές κρίσεις, όπως αυτή της ήττας του 1897. Πάντα πλήρωνε ο λαός. Επίσης, πολύ μεγάλο πρόβλημα για την εργατική τάξη και το λαό της Πάτρας ήταν η βαριά φορολογία. Όπως αναφέρει ο Μαρασλής⁸⁸, πραγματικά ο λαός στενάζει κάτω από τη φορολογία, ιδιαίτερα του πετρελαίου, του κρασιού και άλλων ειδών.

Τέλος⁸⁹, εξακολουθεί να υφίσταται η παιδική εργασία. Στα ξυλουργικά εργοστάσια εργάζονται παιδιά 14-18 ετών για 10 ώρες ημερησίως και αμείβονται με ημερομίσθιο 8-9 δραχμών. Την ίδια στιγμή, το ημερομίσθιο των ενηλίκων εργατών στα ξυλουργικά εργοστάσια είναι 18 δραχμές.

2.5. ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ

Τα προβλήματα της εργατικής τάξης είναι τόσα ώστε, σταδιακά, θα την οδηγήσουν να πάρει το δρόμο της μετανάστευσης. Οι αλληπάλληλες οικονομικές κρίσεις, η στυγνή εκμετάλλευση της εργατικής τάξης και η, ως ένα βαθμό δικαίως, μυθοποίηση της «Δύσης» οδηγούν όλο και πιο μεγάλα τμήματα της εργατικής τάξης προς αναζήτηση μιας καλύτερης ζωής έξω από τα σύνορα της χώρας μας.

Ειδικά η Πάτρα μετατρέπεται σε «πρώτο» μεταναστευτικό λιμάνι της χώρας. Υπολογίζεται ότι από τότε που παρατηρείται το φαινόμενο της μετανάστευσης μέχρι και το 1907, αναχωρούν από την Πάτρα για το εξωτερικό πάνω από 15.000 άτομα!⁹⁰. Να σημειωθεί ότι δεν είναι όλοι Έλληνες, αλλά και Βούλγαροι, Αλβανοί, Τούρκοι κ.α. Ως το τέλος του 1911 μεταναστεύουν συνολικά 221.375 Έλληνες⁹¹. Για το εξωτερικό φεύγουν όλες οι ηλικίες, ακόμα και μικρά παιδιά κάτω των 14 ετών. Χαρακτηριστικά να αναφέρουμε ότι στο διάστημα από τις 30-6-1902 έως 30-6-1903 είχαν μεταναστεύσει στην Αμερική 1.185 παιδιά κάτω των 14 ετών, 12.951 νέοι και μεσήλικες από 14-45 ετών και 240 άτομα από 45 ετών και πάνω⁹². Συνολικά, δηλαδή, σε ένα χρόνο μεταναστεύουν 14.376 Έλληνες και μόνο για μια χώρα. Άλλωστε οι ΗΠΑ απορροφούν το μεγαλύτερο μέρος του πρώτου μεγάλου μεταναστευτικού κύματος της πατρίδας μας, που συνέβη τη δεκαετία του 1880, κατά την οποία μεταναστεύουν συνολικά 2.300 άτομα⁹³. Υπολογίστηκε, επίσης, ότι κατά την περίοδο 1890-1910 το ένα δέκατο του πληθυσμού της Ελλάδας και περίπου το ένα πέμπτο ή ένα τέταρτο του ελληνικού δυναμικού μετανάστευσε στην Αμερική⁹⁴. Οι περισσότεροι μετανάστες της περιόδου αυτής κατάγονται από την

Πελοπόννησο. Το σταφιδικό πρόβλημα προκαλεί μεγάλη φτώχεια και μεγάλη επίσης ανεργία, με αποτέλεσμα πολλοί κάτοικοι της Πελοποννήσου να οδηγούνται στην μετανάστευση. Το αποτέλεσμα όλης της κακής οικονομικής κατάστασης στη χώρα μας ήταν να μεταναστεύσουν 250.000 άτομα προς υπερπόντιες χώρες ανάμεσα στο 1906 και το 1915. Να σημειωθεί δε, ότι οι 236.000 ήταν προς τις ΗΠΑ⁹⁵.

Χαρακτηριστικά, ως προς τη σύνθεση των μεταναστών, σημαντικό είναι να αναφερθεί ότι το μεγαλύτερο κομμάτι προερχόταν από την εργατική τάξη. Ο παρακάτω πίνακας είναι όντως αποκαλυπτικός⁹⁶.

Εργατική Τάξη	Μικτή Κατηγορία	Αγρότες Επαγγελματίες	—
Υπάλληλοι 277	Σιδηρουργοί 78	Γεωργοί 3.902	
Εργάτες 6048	Ξυλουργοί 189	Μικρέμποροι 345	
Ναυτικοί 343	Ράφτες 88	Αρτοποιοί 131	
Υπηρέτες 185	Κουρείς 31		
Κηπουροί 14	Κτίστες 129		

Βλέπουμε, δηλαδή, ότι η εργατική τάξη αποτελεί τον κυριότερο όγκο των μεταναστών. Να ξεκαθαριστεί εδώ, ότι με τον όρο εργατική τάξη, εννοούνται οι εργαζόμενοι εκείνοι, οι οποίοι «πληρούν» την Μαρξιστική προδιαγραφή της εξαρτημένης μισθωτής εργασίας. Έτσι, σε σχέση με τον παραπάνω πίνακα, στην εργατική τάξη ανήκουν σαφώς οι εργαζόμενοι της πρώτης κατηγορίας, αλλά και ένα μεγάλο κομμάτι των εργαζόμενων της δεύτερης στήλης.

Οι συνθήκες του ίδιου του ταξιδιού των μεταναστών της Πάτρας προς τον προορισμό τους φανερώνουν το μεγάλο πρόβλημα επιβίωσης που αντιμετώπιζαν. Οι ακτοπλοϊκές εταιρείες, βέβαια, το γνώριζαν αυτό και

έτσι εκμεταλλεύονταν την κατάσταση. Στοίβαζαν τους μετανάστες στα αμπάρια των πλοίων ή σε άλλους χώρους, με μεγάλες αιώρες, για να κοιμηθούν έως και 2000 άνθρωποι⁹⁷!! Οι σημαντικότερες εταιρείες που δραστηριοποιούνταν στο λιμάνι της Πάτρας ήταν η Cosulich, η Ελληνική Ακτοπλοΐα, η Εθνική Ακτοπλοΐα και η Cunard. Προορισμός πολλών πλοίων ήταν το Brooklyn της Αμερικής, γι' αυτό και ο λαός τα ονόμασε «Μπρούκλινες»⁹⁸. Επίσης, η Cosulich είχε μεγάλες εγκαταστάσεις προς το σταθμό του Αγίου Διονυσίου για να μένουν εκεί προσωρινά μετανάστες που έφερνε από Αίγυπτο, Συρία και Τουρκία, με προορισμό, βέβαια, την Αμερική⁹⁹. Όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, οι συνθήκες του ταξιδιού ήταν άθλιες. Για την Αμερική το ταξίδι διαρκούσε ένα μήνα. Για την Τεργέστη 4 μέρες. Να σημειωθεί, ότι δεν υπήρχε ακόμα επικοινωνία με Ανγκόνα και Πρίντεζι. Οι μεταναστάτες έφευγαν χωρίς εφόδια, παρά μόνο με μια κουβέρτα, χωρίς βαλίτσες και με ότι είχαν στη τσέπη τους. Ήταν όλοι άνεργοι¹⁰⁰. Υπολογίζεται ότι ως το 1907 πάνω από 15.000 άτομα αναχωρούν από την Πάτρα για το εξωτερικό¹⁰¹.

2.6. ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ, ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΑΝΑΖΗΤΗΣΕΙΣ.

Η Πάτρα δεν ήταν μόνο μια πρωτοποριακή πόλη, στον τομέα του εμπορίου και της βιομηχανίας. Η θέση και ο ρόλος τον οποίο απέκτησε ως γέφυρα ανάμεσα στην Ελλάδα και τη Δύση, δεν την έφερναν σε επαφή μόνο με τα παντός είδους προϊόντα της Δύσης. Η εισαγωγή των Ευρωπαϊκών προϊόντων συνοδεύονταν παράλληλα και από την εισαγωγή των ριζοσπαστικών ιδεών που ήταν πολύ διαδεδομένες εκείνη την εποχή στην Ευρώπη. Για παράδειγμα, οι αναρχικές ιδέες διαδόθηκαν

για πρώτη φορά στην Πάτρα από τους Ιταλούς εργάτες που δούλευαν στα έργα της σιδηροδρομικής γραμμής¹⁰². Άλλωστε, πολλοί φτωχοί Ιταλοπατρινοί, παιδιά οι περισσότεροι των εκδιωγμένων Ιταλών δημοκρατών του 1848, είχαν προσχωρήσει στον αναρχισμό¹⁰³. Κατά τον Κωστή Μοσκώφ¹⁰⁴-στο βιβλίο του «Εθνική και Κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα»-υπήρχαν το 1892, 3 Αναρχικοί όμιλοι σε όλη τη χώρα. Ο ένας στην Πάτρα με 40 μέλη, ο δεύτερος στον Πύργο με 7 μέλη και ένας άλλος στην Αθήνα με 10 μέλη. Αναφορά στους αναρχικούς της Πάτρας θα γίνει και παρακάτω με την περίπτωση του Μάτσαλη.

Σε σχέση τώρα, με τη σοσιαλιστική ιδεολογία, αυτή εμφανίστηκε στην Πάτρα στα 1877 με την ίδρυση και δράση του Δημοκρατικού Συλλόγου και της εφημερίδας του «Ελληνική Δημοκρατία». Οι απόψεις των μελών του Δημοκρατικού Συλλόγου απηχούσαν ένα κράμα αναρχικών ιδεών – κυρίως του Μπακούνιν -, απόψεων του Προύντον, αλλά και του Μπλανκί, ο οποίος θεωρούσε ότι η επαναστατική δράση πρέπει να έχει συνωμοτικό χαρακτήρα¹⁰⁵. Γενικά, πάντως πίστευαν στην αναγκαιότητα της κοινωνικής επανάστασης¹⁰⁶. Σχετικά, τώρα, με την κοινωνική σύνθεση του Δημοκρατικού Συλλόγου, να σημειωθεί ότι το μικροαστικό στοιχείο ήταν εκείνο το οποίο επικρατούσε¹⁰⁷.

Σημαντικό ρόλο στη διάδοση των σοσιαλιστικών ιδεών έπαιξε, επίσης, την εποχή εκείνη, η εφημερίδα «Πρόοδος». Η συγκεκριμένη εφημερίδα κυκλοφόρησε από το Βλάση Τσέλιο στις 5 Φεβρουαρίου του 1886. Όπως, άλλωστε, έγραφε σε σχετικό της άρθρο η εφημερίδα «...θα αγωνιζόταν ενάντια στα προνόμια της ολιγαρχίας, στην αργία της αριστοκρατίας, στα ψεύδη της εξουσίας, για το θρίαμβο της πολιτικής

ελευθερίας, της κοινωνικής δικαιοσύνης, της ισότητας και της αδελφοσύνης»¹⁰⁸.

Στη συνέχεια ιδρύεται η «Σοσιαλιστική αδελφότητα», το 1893. Πρόεδρος της είναι ο δικηγόρος Βασίλης Δουδούμης. Κύριο χαρακτηριστικό της κίνησης αυτής είναι και πάλι οι πολλές τάσεις, καθώς και η κυριαρχία του μικροαστικού στοιχείου¹⁰⁹. Η σοσιαλιστική αδελφότητα ανέπτυξε πράγματι μια πολύ σημαντική δράση, κύριος προσανατολισμός της οποίας ήταν η ανάπτυξη του εργατικού συνδικαλιστικού κινήματος¹¹⁰. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις των εργατών, των σταφιδοκιβωτιών, των καπνεργατών και των τσιγαράδων, όπου με πρωτοβουλία της Σοσιαλιστικής Αδελφότητας, ιδρύθηκαν τα σωματεία τους¹¹¹. Μέσα από τα σπλάχνα της ίδιας κίνησης και με πρωτεργάτες τους σοσιαλιστές της «Καλλεργικής» επαναστατικής τάσης, ιδρύεται, επίσης, η Σοσιαλιστική Λέσχη, στις 2 Ιουνίου του 1894¹¹².

Από εκεί και πέρα η πολιτική δράση υποβαθμίζεται σιγά σιγά, δίνοντας τη θέση της στην καθαρά εργατική, συνδικαλιστική. Ξεκινάει η περίοδος των μεγάλων και ηρωικών απεργιών που θα σημαδεύσουν την αυγή του 20^{ου} αιώνα και στην Πάτρα και στη χώρα ολόκληρη.

Πριν, όμως, γίνει αναφορά στα πρώτα σωματεία και στους αγώνες της εργατικής τάξης της Πάτρας, είναι σημαντικό να αναφερθεί ένα πρωτοφανές γεγονός που συγκλόνισε εκείνη την εποχή, όχι μόνο την Πάτρα, αλλά ολόκληρη την Ελλάδα. Πρόκειται για τη δολοφονία του τραπεζίτη Διονύσιου Φραγκόπουλου από τον αναρχικό τσαγκάρη Δημήτρη Μάτσαλη. Ο Μάτσαλης επιτέθηκε με μαχαίρι στον γνωστό τραπεζίτη της περιοχής, αλλά και στον πλούσιο σταφιδέμπορο Ανδρέα

Κόλλα. Τελικά ο Φραγκόπουλος πέθανε, ενώ ο Κόλλας τραυματίστηκε σοβαρά. Όταν στη συνέχεια ρωτήθηκε ο Μάτσαλης για ποιο λόγο προχώρησε σε μια τέτοια ενέργεια, απάντησε ότι το έκανε για χάρη της αναρχικής του ιδεολογίας και ότι αν δεν συναντούσε τον τραπεζίτη, κάποιος άλλος κεφαλαιοκράτης θα ήταν στη θέση του¹¹⁴. Ο Κορδάτος¹¹⁵ αναφέρει πως ο Μάτσαλης στην απολογία του στον ανακριτή «με απάθεια πραγματικού αναρχικού» θα πει τα εξής: «ότι έκαμα το έκαμα χάριν της ιδέας. Κανένας δεν με έβαλε. Μόνος μου ενέργησα. Φονεύσας, δεν απέβλεψα εις τα πρόσωπα, αλλά εκτύπησα το κεφάλαιον. Είμαι αναρχικός και οι αναρχικοί είναι υπέρ της βίας».

Μετά το γεγονός αυτό άρχισαν οι διώξεις εναντίον κάθε αναρχικού και σοσιαλιστικού στοιχείου στην Πάτρα. Έκλεισε η εφημερίδα «Επί τα Πρόσω», συνελήφθη ο διευθυντής της, ο Μαγγανάρας, καθώς επίσης και 30 περίπου άλλοι αναρχικοί και σοσιαλιστές¹¹⁶.

Με την πράξη του Μάτσαλη έκλεισε η πρώτη περίοδος του αναρχισμού στην Πάτρα. Και η σοσιαλιστική, όμως δράση περιορίστηκε σημαντικά. Ωστόσο, η αυτοτελής συνδικαλιστική δράση της εργατικής τάξης δεν περιορίστηκε και δεν μπορούσε, άλλωστε, να περιοριστεί από τις διώξεις που υπέστησαν οι, ούτως ή άλλως, πρωτοπόροι την εποχή εκείνη, πολιτικοί εκφραστές της. Ο λόγος δεν ήταν άλλος από τις άθλιες συνθήκες εργασίας και διαβίωσης της εποχής.

Αυτή ακριβώς η εξαθλίωση οδήγησε την εργατική τάξη στην οργάνωση της και στην ίδρυση των πρώτων σωματείων της, έτσι ώστε πιο οργανωμένα να αγωνιστεί και να διεκδικήσει τα δικαιώματά της. Ειπώθηκε και προηγουμένως, ότι με πρωτοβουλία των μελών της Σοσιαλιστικής Αδελφότητας ιδρύθηκαν τα σωματεία των ξυλεργατών,

---

των σταφιδοκιβοτοποιών, των καπνεργατών και των τσιγαράδων. Σχετικά, πάντως με την ίδρυση των πρώτων σωματείων υπάρχουν αντικρουόμενες απόψεις. Ο Χαράλαμπος Πλόσκας¹¹⁷ στο βιβλίο του «το συνδικαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα και στην Πάτρα» αναφέρει ότι κατά τον Κορδάτο το πρώτο σωματείο της Πάτρας είναι αυτό των τσαγαράδων, το οποίο ιδρύθηκε το 1894. Για την πρωτιά, όμως, διαφωνούν ο Τάκης Κωνσταντόπουλος, ο οποίος έγραφε ότι το 1893 δημιουργήθηκε ο Σύνδεσμος των Εν Πάτραις Υπαλλήλων «Η Ένωσις». Ο δε Καραμπίλιας γράφει, κατά τον Χαράλαμπο Πλόσκα πάντα, ότι το πρώτο σωματείο ήταν αυτό των ξυλεργατών το 1984. Να σημειωθεί ότι Καραμπίλιας ήταν από τους πρώτους αναρχικούς της Πάτρας, ο οποίος στη συνέχεια έγινε σοσιαλιστής. Κατά τον Μαρασλή¹¹⁸, επίσης, οι εργάτες της θάλασσας έχουν ιδρύσει το σωματείο τους από το 1872. Άλλα σωματεία της εποχής είναι, επίσης, αυτά των οινοπνευματωπών (ρακοπωλών) το 1876¹¹⁹ και των κουρέων το 1877¹²⁰. Αυτά βέβαια, δεν ήταν εργατικά σωματεία και γι' αυτό δεν προκάλεσαν ιδιαίτερο πονοκέφαλο στο οικονομικό και πολιτικό κατεστημένο της Πάτρας. Πραγματικά, όμως, μαχητικά και ταξικά σωματεία της εποχής, ήταν αυτά των τυπογράφων και των σταφιδοκιβοτοποιών. Κατά τον Β. Λάζαρη¹²¹ ιδρύθηκαν το 1896. Κατά, τον ίδιο, δυναμικά και μαχητικά σωματεία της εποχής ήταν αυτά των σοβατζήδων (1898), των ξυλουργών (Απρίλης 1898) και των ξυλεργατών (1908). Τέλος, πλούσια δράση κατά τον Αλ. Μαρασλή¹²², παρουσιάζουν οι σύλλογοι των φαρμακοποιών και των εμποροϋπαλλήλων.

Παρακάτω γίνεται αναφορά στους πρώτους αγώνες της εργατικής τάξης της Πάτρας, στις πρώτες απεργίες και τα συλλαλητήρια για

καλύτερες συνθήκες δουλειάς και διαβίωσης. Έτσι, το 1882 απεργούν οι τυπογράφοι με αιτήματα όπως 30% αύξηση στο μεροκάματο και στο μηναίο μισθό τους. Οι εργοδότες, όμως, τα απορρίπτουν χωρίς καμία συζήτηση¹²³. Ένα χρόνο μετά, το 1883 δηλαδή, θα απεργήσουν οι βαρκάρηδες του λιμανιού, για λίγες ώρες (στάση εργασίας)¹²⁴.

Στα μέσα επίσης, το 1896 και συγκεκριμένα στις 5 Αυγούστου, απεργούν οι εργάτες των ξυλουργικών εργοστασίων, πλανιστές σανίδων και σταφιδοκιβωτοποιοί με αιτήματα όπως αύξηση ενός λεπτού (της δραχμής) ανά κιβώτιο ή σανίδα, καθώς και μείωση των ωρών εργασίας¹²⁵. Η συγκέντρωση τους, στην οποία αποφάσισαν την απεργία, έγινε στη σχολή του Αγίου Γεωργίου, στο λεγόμενο «Πούμπλικο», όπου συγκεντρώθηκαν 200 περίπου εργάτες, κυρίως αυτοί με τα χαμηλότερα μεροκάματα¹²⁶.

Νέα απεργία, όλων των ξυλαργατών αυτή τη φορά, ξεσπάει ξανά, μετά από 4 ημέρες, στις 9 Αυγούστου. Αιτία ήταν η δήλωση ενός εργοδότη ότι θα μειώσει το μεροκάματο των εργατών κατεργασίας πρώτης ύλης, ούτως ώστε να ανταπεξέλθει στις αξιώσεις των υπολοίπων εργατών. Η απεργία αυτή απλώθηκε και στα 14 ξυλεργοστάσια της Πάτρας και μάλιστα είχε περισσότερα, αυτή τη φορά, και πιο συγκεκριμένα αιτήματα. Τελικά οι εργάτες νίκησαν αφού οι εργοστασιάρχες αποδέχθηκαν όλα τα αιτήματά τους, μετά από σκληρές διαπραγματεύσεις, στις 26 του Αυγούστου¹²⁷.

Μετά από αυτήν τη μεγάλη, πραγματικά, νίκη η εργατική τάξη της Πάτρας φάνηκε πιο οργανωμένη και πιο αποφασισμένη. Έτσι το Σεπτέμβριο του 1897, οι εργάτες του λιμανιού της πόλης, οι οποίοι φόρτωναν τη σταφίδα στα καράβια έκαναν απεργία ζητώντας αύξηση

της αμοιβής τους. Να σημειωθεί ότι οι εν λόγω εργάτες, είχαν ήδη συστήσει σωματείο κατά την απεργία αυτή¹²⁸. Ένα χρόνο μετά, δηλαδή του Ιούλιο του 1898, απεργούν οι καρεκλάδες και τον Ιούνιο του ίδιο χρόνου οι εργάτες του ξυλοσχιστικού εργοστασίου του Α. Φραγκόπουλου κατεβαίνουν σε απεργία με αίτημα την αύξηση του ημερομισθίου¹²⁹. Τον Ιούλιο του 1899 απεργούν οι εργάτες του καπνοκοπηριού¹³⁰. Το Νοέμβριο του 1900 απέργησαν οι 30 τσιγαράδες με αίτημα να μην ανανεωθεί το συμβόλαιο του Δημοσίου για την ενοικίαση του καπνοκοπηριού, το οποίο ήταν «παγερό, ανθυγιεινό και πέρα για πέρα ακατάλληλο για τη δουλειά τους»¹³¹.

Τον Οκτώβριο του 1904, σε απεργία κατεβαίνουν ξανά οι εργάτες που φόρτωναν τη σταφίδα στα καράβια, με αίτημα την αμοιβή για τις υπερωρίες που πραγματοποιούσαν μετά τις 6 το απόγευμα¹³².

Λίγο πριν, στις 16 Απριλίου του ίδιου έτους σε απεργία καταβαίνουν οι 12 θερμαστές γκαζιού. Νέα απεργία των 50 εργατών Γάνζου και Βίντζιου έρχεται μετά την λήξη της απεργίας των εργατών που φόρτωναν τη σταφίδα στα καράβια. Ζητούν αύξηση του ημερομισθίου¹³³.

Και άλλη απεργία στις 13 Οκτωβρίου, αυτή τη φορά από τους ναυτεργάτες των ιστιοφόρων που μεταφέρουν στο λιμάνι ξυλεία από το Κρυονέρι, τον Εύηνο και την Ιτέα. Ζητούν και αυτοί αύξηση του ημερομισθίου από 2,6 σε 3 δρχ. Στις 19 Οκτωβρίου απεργούν οι σταφιδοκιβωτοποιοί των ιδιωτικών σταφίδαποθηκών. Δημιουργούνται επεισόδια με απεργοσπάστες, με αποτέλεσμα να συλληφθούν και να οδηγηθούν στον εισαγγελέα πολλοί απεργοί¹³⁴. Να σημειωθεί, ότι η απεργία αυτή ήταν πανελλαδική¹³⁵.

Στις 18 Αυγούστου του 1907 απεργούν οι εργάτες της θάλασσας, με αιτήματα την πρόσληψη εργατών που να είναι μέλη των σωματείου, καθώς και 12ωρη εργασία (από τις 6 το πρωί έως τις 6 το βράδυ)¹³⁶. Μεγάλη απεργία κήρυξαν, επίσης, οι 250 περίπου εργάτες των κάρων, στις 5 Νοεμβρίου του 1907. Κατέλαβαν διάφορα σημεία της παραλίας για να εμποδίσουν απεργοσπάστες και για δυο μέρες νέκρωσαν το λιμάνι¹³⁷. Το Μάρτιο του 1907 απεργούν οι καπνεργάτες με αίτημα να μην μεταφερθεί το καπνεργοστάσιο σε άλλο, ακατάλληλο, γι' αυτούς κτίριο¹³⁸. Τον Ιούλιο του 1908 απεργούν οι ξυλεργάτες και μάλιστα 50 περίπου απεργοί συμπλέκονται με απεργοσπάστες. Τελικά διαλύονται από έφιππη αστυνομία¹³⁹. Τον Αύγουστο του 1908 απεργούν ξανά οι εργάτες κάρων επειδή οι σταφιδέμποροι αντί να τους καταβάλλον το συμφωνηθέν ποσό των 1,50 δρχ. τους πλήρωναν με 1,20 δρχ.¹⁴⁰. Μάλιστα, στην απεργία αυτή, οι εργάτες χτυπήθηκαν με άλλους, που έφεραν οι σταφιδέμποροι Αμβούργερ και Καραμανδάνης και οι οποίοι δεν ανήκαν στο σωματείο¹⁴¹. Στις 23 Αυγούστου του 1909 απεργούν οι 800 εργάτες θάλασσας. Η απεργία τους θα εκφυλιστεί αφού οι έμποροι θα προσλάβουν ξένους εργάτες¹⁴². Στις 17 Σεπτεμβρίου απεργούν οι 150 εργάτες επιπλοποιείων. Έχουν δικό τους σωματείο και ζητούν να δουλεύουν ως τις 7 μ.μ. με 1 ώρα διάλειμμα το μεσημέρι¹⁴³. Σε απεργία θα κατέβουν, τέλος, οι 150 τσιγαράδες του καπνοκοπηρίου στις 12 Οκτωβρίου, με αιτήματα οικονομικά, αλλά και άλλα, όπως π.χ. πρόσληψη πατρινών εργατών¹⁴⁴.

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ ΠΡΩΤΟΥ ΜΕΡΟΥΣ

1. ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ Γ., Ο.Π., ΣΕΛ. 322
2. ΛΑΖΑΡΗΣ Β., Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Α', ΣΕΛ. 153
3. ΛΑΖΑΡΗΣ Β., Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Α', ΣΕΛ. 137
4. ΛΑΖΑΡΗΣ Β., Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Α', ΣΕΛ. 56
5. ΛΑΖΑΡΗΣ Β., Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Α', ΣΕΛ. 188-189
6. ΛΑΖΑΡΗΣ Β., Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Α', ΣΕΛ. 225
7. ΛΑΖΑΡΗΣ Β., Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Α', ΣΕΛ. 269
8. ΛΑΖΑΡΗΣ Β., Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Α', ΣΕΛ. 319
9. ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γ., Ο.Π., ΣΕΛ. 13
10. ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γ., Ο.Π., ΣΕΛ. 13
11. ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ Γ., Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 747
12. ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γ., Ο.Π., ΣΕΛ. 14
13. ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ Γ., Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 750
14. ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ Γ., Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 747
15. ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ Γ., Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 749
16. ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ Γ., Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 749
17. ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ Γ., Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 575
18. ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ Γ., Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 801
19. ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ Γ., Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 810
20. ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ Γ., Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 828
21. ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ Γ., Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 828
22. ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ Γ., Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 828
23. ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γ., Ο.Π., ΣΕΛ. 34
24. ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γ., Ο.Π., ΣΕΛ. 34
25. ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γ., Ο.Π., ΣΕΛ. 35
26. ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γ., Ο.Π., ΣΕΛ. 217
27. ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γ., Ο.Π., ΣΕΛ. 220
28. ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γ., Ο.Π., ΣΕΛ. 222
29. ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γ., Ο.Π., ΣΕΛ. 226

-
30. ΛΙΑΚΟΣ ΑΝΤΩΝΗΣ, «ΕΡΓΑΣΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ», ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΤΗΣ ΕΜΠΟΡΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, ΣΕΛ. 34
  31. ΛΙΑΚΟΣ Α., Ο.Π., ΣΕΛ. 397
  32. ΛΙΑΚΟΣ Α., Ο.Π., ΣΕΛ. 398
  33. ΛΙΑΚΟΣ Α., Ο.Π., ΣΕΛ. 97
  34. ΛΙΑΚΟΣ Α., Ο.Π., ΣΕΛ. 97
  35. ΛΙΑΚΟΣ Α., Ο.Π., ΣΕΛ. 97
  36. ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γ., Ο.Π., ΣΕΛ. 26
  37. ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γ., Ο.Π., ΣΕΛ. 23
  38. ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γ., Ο.Π., ΣΕΛ. 23
  39. ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γ., Ο.Π., ΣΕΛ. 24-25
  40. ΛΙΑΚΟΣ Α., Ο.Π., ΣΕΛ. 98
  41. ΛΙΑΚΟΣ Α., Ο.Π., ΣΕΛ. 98
  42. ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γ., Ο.Π., ΣΕΛ. 31
  43. ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γ., Ο.Π., ΣΕΛ. 34
  44. ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γ., Ο.Π., ΣΕΛ. 36
  45. ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γ., Ο.Π., ΣΕΛ. 43
  46. ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γ., Ο.Π., ΣΕΛ. 43
  47. ΝΤΟΥΤΣΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ, «Η ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ», ΤΟΜΟΣ Α', ΣΕΛ. 41
  48. ΛΑΖΑΡΗΣ Β., Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Α', ΣΕΛ. 165
  49. ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γ., Ο.Π., ΣΕΛ. 58
  50. ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γ., Ο.Π., ΣΕΛ. 58
  51. ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γ., Ο.Π., ΣΕΛ. 63
  52. ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γ., Ο.Π., ΣΕΛ. 54
  53. ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γ., Ο.Π., ΣΕΛ. 136
  54. ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γ., Ο.Π., ΣΕΛ. 188
  55. ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γ., Ο.Π., ΣΕΛ. 188
  56. ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γ., Ο.Π., ΣΕΛ. 189
  57. ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γ., Ο.Π., ΣΕΛ. 189
  58. ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γ., Ο.Π., ΣΕΛ. 225
  59. ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γ., Ο.Π., ΣΕΛ. 268
  60. ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γ., Ο.Π., ΣΕΛ. 269
  61. ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γ., Ο.Π., ΣΕΛ. 340
-

-
62. ΣΑΡΑΦΟΠΟΥΛΟΣ Ν., Ο.Π., ΣΕΛ.10
  63. ΣΑΡΑΦΟΠΟΥΛΟΣ Ν., Ο.Π., ΣΕΛ.11
  64. ΛΑΖΑΡΗΣ Β., Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Α', ΣΕΛ. 160
  65. ΣΑΡΑΦΟΠΟΥΛΟΣ Ν., Ο.Π., ΣΕΛ.15
  66. ΣΑΡΑΦΟΠΟΥΛΟΣ Ν., Ο.Π., ΣΕΛ.12
  67. ΛΑΖΑΡΗΣ Β., Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Α', ΣΕΛ. 256
  68. ΛΑΖΑΡΗΣ Β., Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Α', ΣΕΛ. 261
  69. ΛΑΖΑΡΗΣ Β., Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Α', ΣΕΛ. 342
  70. ΛΑΖΑΡΗΣ Β., Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Α', ΣΕΛ. 344
  71. ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γ., Ο.Π., ΣΕΛ. 91
  72. ΣΑΡΑΦΟΠΟΥΛΟΣ Ν., Ο.Π., ΣΕΛ.32
  73. ΣΑΡΑΦΟΠΟΥΛΟΣ Ν., Ο.Π., ΣΕΛ.23
  74. ΛΑΖΑΡΗΣ Β., Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Α', ΣΕΛ. 161
  75. ΛΑΖΑΡΗΣ Β., Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Α', ΣΕΛ. 161
  76. ΣΑΡΑΦΟΠΟΥΛΟΣ Ν., Ο.Π., ΣΕΛ.24
  77. ΣΑΡΑΦΟΠΟΥΛΟΣ Ν., Ο.Π., ΣΕΛ.24
  78. ΛΑΖΑΡΗΣ Β., Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Α', ΣΕΛ. 256
  79. ΣΑΡΑΦΟΠΟΥΛΟΣ Ν., Ο.Π., ΣΕΛ.22
  80. ΣΑΡΑΦΟΠΟΥΛΟΣ Ν., Ο.Π., ΣΕΛ.26-30
  81. ΛΑΖΑΡΗΣ Β., Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Α', ΣΕΛ. 284
  82. ΛΑΖΑΡΗΣ Β., Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Α', ΣΕΛ. 284
  83. ΛΑΖΑΡΗΣ Β., Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Α', ΣΕΛ. 354
  84. ΜΑΡΑΣΛΗΣ ΑΛΕΚΟΣ, «ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΠΑΤΡΑΣ, ΠΑΤΡΑ 1983», ΣΕΛ. 203.
  85. ΠΛΟΣΚΑΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ, «ΤΟ ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΤΡΑ», ΣΕΛ. 54
  86. ΜΑΡΑΣΛΗΣ Α., Ο.Π., ΣΕΛ. 25
  87. ΜΑΡΑΣΛΗΣ Α., Ο.Π., ΣΕΛ. 25
  88. ΜΑΡΑΣΛΗΣ Α., Ο.Π., ΣΕΛ. 31
  89. ΜΑΡΑΣΛΗΣ Α., Ο.Π., ΣΕΛ. 217
  90. ΜΑΡΑΣΛΗΣ Α., Ο.Π., ΣΕΛ. 270
  91. ΜΑΡΑΣΛΗΣ Α., Ο.Π., ΣΕΛ. 272
  92. ΜΑΡΑΣΛΗΣ Α., Ο.Π., ΣΕΛ. 271
  93. ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ Α.Π., «ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ», ΕΚΔΟΣΕΙΣ GUTENBERG, ΣΕΛ. 31
  94. ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ Α.Μ., Ο.Π., ΣΕΛ. 32
-

-
95. ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ Α.Μ., Ο.Π., ΣΕΛ. 32
  96. ΜΑΡΑΣΛΗΣ Α., Ο.Π., ΣΕΛ. 272
  97. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ ΛΕΩΝΙΔΑΣ, «ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟ ΛΙΜΑΝΙ ΤΩΝ ΠΑΤΡΩΝ», ΑΧΑΪΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ, ΣΕΛ. 28
  98. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ Α., Ο.Π., ΣΕΛ. 28
  99. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ Α., Ο.Π., ΣΕΛ. 28
  100. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ Α., Ο.Π., ΣΕΛ. 38
  101. ΜΑΡΑΣΛΗΣ Α., Ο.Π., ΣΕΛ. 270
  102. ΛΑΖΑΡΗΣ Β., Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Α', ΣΕΛ. 312
  103. ΛΑΖΑΡΗΣ Β., Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Α', ΣΕΛ. 312
  104. ΠΛΟΣΚΑΣ Χ., Ο.Π., ΣΕΛ. 56
  105. ΛΑΖΑΡΗΣ Β., Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Α', ΣΕΛ. 166
  106. ΛΑΖΑΡΗΣ Β., Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Α', ΣΕΛ. 168
  107. ΛΑΖΑΡΗΣ Β., Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Α', ΣΕΛ. 168
  108. ΛΑΖΑΡΗΣ Β., Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Α', ΣΕΛ. 277
  109. ΛΑΖΑΡΗΣ Β., Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Α', ΣΕΛ. 284
  110. ΛΑΖΑΡΗΣ Β., Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Α', ΣΕΛ. 287
  111. ΛΑΖΑΡΗΣ Β., Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Α', ΣΕΛ. 285
  112. ΛΑΖΑΡΗΣ Β., Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Α', ΣΕΛ. 292
  113. ΛΑΖΑΡΗΣ Β., Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Α', ΣΕΛ. 309
  114. ΛΑΖΑΡΗΣ Β., Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Α', ΣΕΛ. 310
  115. ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γ., Ο.Π., ΣΕΛ. 83
  116. ΛΑΖΑΡΗΣ Β., Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Α', ΣΕΛ. 313
  117. ΠΛΟΣΚΑΣ Χ., Ο.Π., ΣΕΛ. 53
  118. ΜΑΡΑΣΛΗΣ Α., Ο.Π., ΣΕΛ. 207
  119. ΜΑΡΑΣΛΗΣ Α., Ο.Π., ΣΕΛ. 195
  120. ΛΑΖΑΡΗΣ Β., Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Α', ΣΕΛ. 272
  121. ΛΑΖΑΡΗΣ Β., Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Α', ΣΕΛ. 272
  122. ΜΑΡΑΣΛΗΣ Α., Ο.Π., ΣΕΛ. 195
  123. ΛΑΖΑΡΗΣ Β., Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Α', ΣΕΛ. 272
  124. ΛΑΖΑΡΗΣ Β., Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Α', ΣΕΛ. 273
  125. ΛΑΖΑΡΗΣ Β., Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Α', ΣΕΛ. 299
  126. ΜΑΡΑΣΛΗΣ Α., Ο.Π., ΣΕΛ. 203
  127. ΛΑΖΑΡΗΣ Β., Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Α', ΣΕΛ. 301
  128. ΛΑΖΑΡΗΣ Β., Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Α', ΣΕΛ. 354
-

-
129. ΜΑΡΑΣΛΗΣ Α., Ο.Π., ΣΕΛ. 205
  130. ΜΑΡΑΣΛΗΣ Α., Ο.Π., ΣΕΛ. 205
  131. ΛΑΖΑΡΗΣ Β., Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Α', ΣΕΛ. 356
  132. ΜΑΡΑΣΛΗΣ Α., Ο.Π., ΣΕΛ. 205
  133. ΜΑΡΑΣΛΗΣ Α., Ο.Π., ΣΕΛ. 206
  134. ΜΑΡΑΣΛΗΣ Α., Ο.Π., ΣΕΛ. 206
  135. ΛΑΖΑΡΗΣ Β., Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Α', ΣΕΛ. 358
  136. ΜΑΡΑΣΛΗΣ Α., Ο.Π., ΣΕΛ. 207
  137. ΛΑΖΑΡΗΣ Β., Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Α', ΣΕΛ. 359
  138. ΜΑΡΑΣΛΗΣ Α., Ο.Π., ΣΕΛ. 209
  139. ΜΑΡΑΣΛΗΣ Α., Ο.Π., ΣΕΛ. 209
  140. ΜΑΡΑΣΛΗΣ Α., Ο.Π., ΣΕΛ. 209
  141. ΛΑΖΑΡΗΣ Β., Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Α', ΣΕΛ. 361
  142. ΜΑΡΑΣΛΗΣ Α., Ο.Π., ΣΕΛ. 209
  143. ΜΑΡΑΣΛΗΣ Α., Ο.Π., ΣΕΛ. 209
  144. ΜΑΡΑΣΛΗΣ Α., Ο.Π., ΣΕΛ. 209

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ
(1909-1923)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Η ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΤΑΞΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΩΝ ΕΞΕΛΙΞΕΩΝ

1.1. ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΣΤΟ ΓΟΥΔΙ ΚΑΙ ΜΕΤΕΠΕΙΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ

Η στρατιωτική επανάσταση στο Γουδί, τον Αύγουστο του 1909, σηματοδοτεί μια νέα περίοδο στην πολιτική πραγματικότητα της Ελλάδας. Ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος¹, ηγέτης του οποίου είναι ο Νικ. Ζορμπάς, οργανώνει και πραγματοποιεί την επανάσταση, πιστεύοντας πως μόνο με βίαιο τρόπο θα ήταν δυνατό να δοθούν στην Ελλάδα οι λύσεις για τα χρονίζοντα προβλήματα που τη μαστίζουν (φαύλη βουλευτοκρατία, οικονομική δυσπραγία των λαϊκών στρωμάτων, άδικη φορολογία, κακή απονομή της δικαιοσύνης, έλλειψη δημόσιας ασφάλειας, άλυτο Κρητικό πρόβλημα, αναποτελεσματικότητα της πολεμικής δράσης). Τα βαθύτερα αίτια της κρίσης εντοπίζονται στο παλάτι και στον διάδοχο, που ελέγχει το στράτευμα.

Οι εξελίξεις είναι ραγδαίες. Ο διάδοχος και οι πρίγκιπες απομακρύνονται αμέσως από το στράτευμα. Στην πολιτική σκηνή, η κυβέρνηση Ράλλη παραιτείται και προκυρήσσονται εκλογές. Καλείται στην Αθήνα ο Ελευθέριος Βενιζέλος, που με δεδομένη την λαϊκή αποδοχή του -κυρίως λόγω του Κρητικού προβλήματος-², καλείται να επανέφερε την χώρα σε κοινοβουλευτική ομαλότητα. Στις εκλογές τίθεται αντιμέτωπος με τους εκπροσώπους του παλαιοκομματισμού. Η

νίκη του είναι άνετη. Έτσι η απαίτηση -από την πλευρά των νεοσχηματιζόμενων αστικών στρωμάτων κυρίως-³ για αλλαγή στην εξουσία, γίνεται πραγματικότητα. Ισορροπώντας ανάμεσα στους πλέον προοδευτικούς αστούς -κοινωνιολόγους- και στο παλάτι, η κυβέρνηση Βενιζέλου κατορθώνει να ανανεώνει την εξουσία της ως το 1915, οπότε και έρχεται σε ανοιχτή σύγκρουση⁴ με τον Κωνσταντίνο. Αιτία της σύγκρουσης είναι η στάση που πρέπει να κρατήσει η Ελλάδα στον Α' παγκόσμιο πόλεμο. Σημαντική πολιτική στήριξη, στην κυβέρνηση Βενιζέλου, δίνουν και οι επιτυχίες των Ελληνικών στρατευμάτων στους δύο βαλκανικούς πολέμους. Με τους νικηφόρους αυτούς πολέμους⁴ (1912-1913) η έκταση του Ελληνικού κράτους σχεδόν διπλασιάζεται. Από 64.786 αυξάνεται σε 108.606 τετραγωνικά χιλιόμετρα, ενώ ο πληθυσμός από 2.666.000 ανεβαίνει σε 4.363.000. Προσαρτείται μάλιστα η Νότια Μακεδονία με αστικά κέντρα της, την Θεσσαλονίκη, την Βέροια, την Νάουσα, την Καβάλα κ.λ.

Στις εκλογές⁵ του 1915 εκλέγεται ο αντιβενιζελικός πολιτικός Δημήτρης Γούναρης. Η εμφύλια διαμάχη, που είχε όμως ήδη ξεσπάσει, δεν θα του επιτρέψει να μείνει για πολύ καιρό στην εξουσία. Ως το 1917 η Γερμανόφιλη παλιά ολιγαρχία, κυβερνά. Αγκαλιασμένη με το παλάτι, κρατά ουδέτερη στάση απέναντι στον Α' Παγκόσμιο πόλεμο. Είναι όμως το κύκνειο άσμα της. Στην εξουσία επανέρχεται ο Βενιζέλος⁶, ο οποίος θέτει την Ελλάδα στις "υπηρεσίες" της Αντάντ. Νωρίτερα, ο Αγγλογαλλικός άξονας, είχε προσπαθήσει να πάρει την Ελλάδα με το μέρος του, επεμβαίνοντας ωμά στη ζωή του τόπου π.χ ο αποκλεισμός των λιμανιών το 1916 και η απόβαση Αγγλογαλικών στρατευμάτων στην Θεσσαλονίκη την ίδια χρονιά⁷. Το γεγονός αυτό, σε συνδιασμό με

την δεδομένη επιθυμία του αστικού κόσμου για οικονομικό "άνοιγμα" στην Μ. Ασία, καθώς και την συγκατάθεση των λαϊκών στρωμάτων για πόλεμο εναντίον της Τουρκίας, δικαιολογεί -σε μεγάλο βαθμό- την Μικρασιτική εκστρατεία και την προσπάθεια εκπλήρωσης της "Μεγάλης Ιδέας" , μέσω της πρόσδεσης της Ελλάδας με το άρμα της Αντάντ. Μια σειρά απο λόγους καθιστούν την εκστρατεία αδιέξοδη, κυρίως για τους εγχώριους εμπνευστές της. Το λαϊκό αίτημα για λήξη των εχθροπραξιών, εκμεταλεύεται πολιτικά ο Πατρινός πολιτικός Δημήτριος Γούναρης. Στις επερχόμενες εκλογές του 1920 κερδίζει την εξουσία⁸. Η προεκλογική υποσχεσή του, για την αποχώρηση των Ελληνικών στρατευμάτων, μένει υπόσχεση. Διατηρεί τα στρατεύματα στην Μ. Ασία, και διευρίνει μάλιστα την γραμμή του μετώπου. Η Μικρασιατική καταστροφή, που ακολουθεί, χρεώνεται -μεταξύ άλλων- και στον Γούναρη. Στην γνωστή "δίκη των έξι", κρίνεται ένοχος και εκτελείται. Έτσι κλείνουν πρόχειρα οι πληγές του πολέμου.

Η πολιτική αστάθεια, όπως είναι αναμενόμενο, συνεχίζεται. Το '22 και '23 δυο στρατιωτικά κινήματα προσπαθούν μάταια να επιβάλουν την "τάξη"⁹. Το πολιτειακό βρίσκεται τώρα στην δίνη των εξελίξεων. Ο Βενιζέλος, ηγείται της άποψης να μην καταργηθεί η βασιλεία. Τα δημοκρατικά αντανακλαστικά του εκλογικού σώματος όμως, δεν του επιτρέπουν να σταθεί στην εξουσία. Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου, με την ομάδα των κοινωνιολόγων, προς το τέλος του '23 γίνονται κυβέρνηση. Είναι ίσως η πλέον δημοκρατική¹⁰ κυβέρνηση, που γνώρισε η Ελλάδα από την σύστασή της. Δεν ξεφεύγει όμως από το πολιτικό σκεπτικό των προκατόχων της. Η διάλυση της συγκέντρωσης για τον εορτασμό της πρωτομαγιάς το 1924¹¹, από πλευράς Παπαναστασίου,

---

αποτελεί κριτήριο για τα όρια της δημοκρατικότητας της κυβέρνησής του. Πρέπει ωστόσο να αναγνωριστεί ότι επί Παπαναστασίου συγκλήθηκε η εθνοσυνέλευση¹² -25 Μαρτίου 1924- στην οποία ψηφίστηκε η έκπτωση της δυναστείας Γκλύξμπουργκ. Η αβασιλευτή αστική δημοκρατία στην Ελλάδα, ήταν πλέον γεγονός.

1.2. Ο ΑΝΤΙΚΤΥΠΟΣ ΤΩΝ ΕΞΕΛΙΞΕΩΝ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΣΤΗΝ ΑΣΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΤΑΞΗ

Ο ερχομός του Βενιζέλου στην Ελλάδα το 1909, εδραιώνει την πολιτική εξουσία της, νεοσχηματιζόμενης τότε, αστικής τάξης. Την εξουσία έως τότε κατείχε ο παλαιοκομματισμός, ο οποίος εκφραζόταν κυρίως από τους τσιφλικάδες (οικογένειες καπεταναίων και κοτζαμπάσηδων) και τους εμπόρους. Ενώ στην υπόλοιπη, βιομηχανικά ανεπτυγμένη, Ευρώπη η αστική τάξη είχε προ πολλού καταλάβει την εξουσία και προχωρούσε μάλιστα στον εκδημοκρατισμό¹³ της, στην Ελλάδα τα ανερχόμενα αστικά στρώματα, τώρα έφταναν στην εξουσία. Στόχος τους είναι η δημιουργία ενός σύγχρονου και μεγαλύτερου κράτους, το οποίο θα αποτελεί ελκυστικό οικονομικό περιβάλλον για επενδύσεις. Οι Βαλκανικοί πόλεμοι, καθώς και μια σειρά από νομοθετικές ρυθμίσεις¹⁴, επιβεβαιώνουν τους παραπάνω στόχους. Η ανάγκη της αστικής τάξης για ολοένα και μεγαλύτερη αύξηση του κέρδους της, την οδηγεί στην απόφαση να εκμεταλλευτεί την ευκαιρία που της παρουσιάζεται για να επεκτείνει τις επιχειρηματικές της δραστηριότητες. Ο επεκτατισμός και η ανάγκη για άνοιγμα νέων αγορών λοιπόν, επιβάλλουν την συμμετοχή της Ελλάδας στον Ά παγκόσμιο πόλεμο, με την αστική τάξη να είναι ο φορέας της "Μεγάλης Ιδέας".

Η εργατική τάξη, από την άλλη πλευρά, μετά τον Αύγουστο του 1909 βρίσκεται πλέον αντιμέτωπη με έναν σαφώς καλύτερα οργανωμένο αντίπαλο. Η βία και η καταστολή εντείνονται, γεγονός που αποδεικνύεται από την αντιμετώπιση της μεγάλης απεργίας των τροχιοδρομικών το 1911¹⁵. Είναι επίσης φανερό, ότι οι απανωτές πολεμικές αναμετρήσεις επιβραδύνουν την διαδικασία της πολιτικής ωρίμανσης της εργατικής τάξης. Σημαντικός αριθμός σοσιαλιστών βρίσκεται στο μέτωπο του πολέμου, ενώ και αυτοί που ήταν πίσω και είχαν αναπτύξει κάποια δράση, άργησαν να πάρουν επίσημα θέση¹⁶, για τον ίδιο τον πόλεμο.

Οικονομικά, η εργατική τάξη είναι αυτή που δέχεται το μεγαλύτερο πλήγμα. Δεν είναι μόνο η προλεταριοποίηση, η οποία είναι αναγκαία για την καπιταλιστική ανάπτυξη της χώρας. Η δεκαετή επιστράτευση, φέρνει αρκετές οικογένειες κάτω από τα όρια της φτώχειας. Τα εργατικά χέρια λιγοστεύουν και έτσι αναγκάζονται να δουλέψουν οι γυναίκες και τα παιδιά, γεγονός που γεννά ακόμα μεγαλύτερη εκμετάλλευση της εργασίας. Γεγονότα τα οποία δυσχεραίνουν ακόμη περισσότερο την κατάσταση, είναι ο αποκλεισμός των λιμανιών της χώρας από την Αντάντ το 1916 και το κλείσιμο οικονομικών κολοσσών π.χ. οίκος Αμβούργερ στην Πάτρα¹⁷.

1.3. ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ

Το 1914 ο Γ. Παπανδρέου δηλώνει¹⁸ ότι ο αστικός μετασχηματισμός στην Ελλάδα συμπίπτει με την εκβιομηχάνιση της χώρας. Εξάλλου δεν πρέπει να είναι τυχαίο το γεγονός ότι λίγα χρόνια νωρίτερα, με την άνοδο στην εξουσία του πολιτικού εκπροσώπου της αστικής τάξης

Βενιζέλου, ιδρύεται το Υπουργείο Γεωργίας, Εμπορίου και Βιομηχανίας¹⁹. Όπως είχε συμβεί και σε αντίστοιχες περιπτώσεις στην Ευρώπη²⁰, έτσι και στην Ελλάδα το κράτος σε αυτή την φάση αρχίζει να παρεμβαίνει προστατευτικά στην βιομηχανία²¹, προκειμένου να ενισχύσει την ανταγωνιστικότητα της. Έτσι μέσα σε δύο χρόνια (1911-1912) ιδρύθηκαν²² στην Ελλάδα 66 νέες βιομηχανίες, με 200 εκατομμύρια κεφάλαιο. Σημαντική διαφοροποίηση στην βιομηχανία σε αυτή την φάση, σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο, είναι η χρησιμοποίηση νέων πλουτοπαραγωγικών πηγών, και κυρίως του λιγνίτη²³. Το γεγονός αυτό δίνει μια νέα ώθηση στην βιομηχανία, αν και όπως φαίνεται στον παρακάτω πίνακα²⁴, με στοιχεία του 1917, ιδιαίτερα αναπτυγμένοι βιομηχανικά κλάδοι παραμένουν, αυτοί που σχετίζονται με την αγροτική οικονομία (κλωστήρια και υφαντουργία).

ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΕΣ ΜΟΝΑΔΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΜΟΝΑΔΩΝ	ΕΡΓΑΤΕΣ
Μικρές μονάδες (1-6 εργάτες)	1.188	3.579
Μεσαίες μονάδες (6-25 εργάτες)	743	8.845
Μεγάλες μονάδες (25 και άνω εργάτες)	282	23.700
ΣΥΝΟΛΟ	2.213	36.124
Μεταλλουργία	3	253
Μηχανήματα	132	2.820
Κατασκευές	13	1.293

Κλωστήρια και υφαντουργία	173	10.680
Τρόφιμα	1.244	10.136
Χημικά προϊόντα	132	2.967
Δέρματα κατεργασμένα	134	1.553
Χαρτί και τυπογραφία	117	1.617
Ενδύματα	13	423
Ξυλεία και παράγωγα	135	1.235
Τσιγάρα	28	2.458
Ηλεκτρισμός	19	689
ΣΥΝΟΛΟ	2.213	36.124

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι το 1914²⁵ τα 2\3 του οικονομικά ενεργού πληθυσμού των Ευρωπαϊκών βιομηχανικών μεγαλουπόλεων (άνω των 100.000 κατοίκων) είναι βιομηχανικοί εργάτες, την στιγμή που το 1917 στην Ελλάδα οι αντίστοιχοι εργάτες φτάνουν μόνο τους 36.124.

Μεγαλύτερη ακόμη ανάπτυξη γνωρίζει η Ελληνική βιομηχανία μετά το 1922. Στα μέσα αυτού του χρόνου²⁶ με την ψήφιση του νόμου 2.948 λαμβάνονται μέτρα για την περαιτέρω ανάπτυξή της, ενώ ταυτόχρονα επιβάλλονται προστατευτικοί δασμοί στα ξένα προϊόντα. Η φθηνή εργατική δύναμη επίσης, που προσφέρουν οι πρόσφυγες, δίνει με την σειρά της νέα ώθηση στην βιομηχανία.

Σχετική με την εκβιομηχάνιση της χώρας αυτήν την περίοδο, πρέπει να είναι και η πτώση του αριθμού των μεταναστών. Ενώ το 1910 οι

μετανάστες φτάνουν τους 39.135, το 1921 πέφτουν στους 28.502 και το 1922 στους 3.457²⁷ (για την απότομη πτώση του 1922 ευθύνονται κυρίως τα περιοριστικά μέτρα που πήραν οι ξένες κυβερνήσεις, ιδιαίτερα των Η.Π.Α, για την παρεμπόδιση της μετανάστευσης).

1.4. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΞΕΝΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ

Η οικονομική και πολιτική εξάρτηση της Ελλάδος, από τρίτες χώρες, συνεχώς βαθαίνει. Οι εξόφθαλμες παρεμβάσεις, στα πολιτικά δρώμενα, συνεχίζονται και αυτή την περίοδο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, η δήλωση του βουλευτή Κορρύλου²⁸, στην προσπάθειά του να δικαιολογήσει την ψήφο του για την επιστροφή του διαδόχου στο στράτευμα το 1914 : "την γενικήν επιθεώρησιν του στρατού εν το προσώπω του διαδόχου την είχαν απαιτήσει ο Κάιζερ της Γερμανίας". Ήταν εξάλλου γνωστή η θέση του παλατιού για ουδετερότητα στον Ά παγκόσμιο πόλεμο, που ουσιαστικά εξυπηρετούσε την Γερμανία. Έχουν ήδη αναφερθεί οι πιέσεις που ασκούσε η Άντάντ, προκειμένου να συμμαχήσει η Ελλάδα μαζί της. Μέσα σε αυτό το πλέγμα πιέσεων ο "διχασμός" ήταν αναπόφευκτος. Με δεδομένη την αδυναμία της αριστεράς να πείσει τα λαϊκά στρώματα για τα πραγματικά αίτια του "διχασμού", αλλά και του πολέμου αργότερα, οι ιμπεριαλιστικές δυνάμεις έσυραν τη χώρα στην Μικρασιατική καταστροφή.

Ο υπέρογκος εξωτερικός δανεισμός, από τη μία, η ολοένα και μεγαλύτερη διείσδυση του βιομηχανικού κεφαλαίου από την άλλη, συντηρούν τις συνθήκες υποτέλειας της Ελλάδας προς τρίτες χώρες. Στον πιο κάτω πίνακα του έγκυρου οικονομικού περιοδικού "The City

---

bank of New York"²⁹, φαίνεται το ύψος του εξωτερικού χρέους της Ελλάδας, καθώς και η αλματώδη αύξησή του.

ΕΤΟΣ	1914	1920
ΧΡΕΟΣ	1.041.000*	4.200.000
ΠΙΣΤΩΣΕΙΣ	-	1004
ΧΡΕΟΣ ΑΝΑ ΚΑΤΟΙΚΟ	372	840

* σε εκατομμύρια δρχ.

1.5. ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ- ΕΡΓΑΣΙΑΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

Η καθυστέρηση στην ανάπτυξη καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής στην Ελλάδα, σε σχέση με την βιομηχανικά αναπτυγμένη Ευρώπη, μας προσιδιάζει για την διάρθρωση και το μέγεθος της εργατικής τάξης στην Ελλάδα. Χαρακτηριστικό της περιόδου είναι η περιοδεύουσα και εποχική εργατική δύναμη, η οποία σταδιακά συγκεντρώνεται -κυρίως με τη μεταφορά της οικογένειας από την ύπαιθρο- στις μεγάλες πόλεις. Οι εργαζόμενοι στην απογραφή³⁰ του 1907 είναι 123.561, ενώ στην απογραφή του 1920 ανέρχονται στους 293.210. Ο Κορδάτος³¹, λαμβάνοντας υπόψιν τα στοιχεία της απογραφής, εκτιμά ότι οι "καθαυτό εργάτες" το 1907 είναι 70.000 με 80.000 και το 1913 ανέρχονται 120.000 με 130.000.

Οι συνθήκες διαβίωσης των εργατών είναι άθλιες και επιδεινώνονται από τις συνεχείς πολεμικές αναμετρήσεις της περιόδου. Πολλές φορές παρατηρείται έλλειψη σε βασικά αγαθά, όπως π.χ. ψωμιού το 1916. Τις συνθήκες στέγασης μας περιγράφει η επιθεωρήτρια εργασίας Μαρία Δεσύπρη³², ύστερα από σχετική έρευνα που έκανε σε Αθήνα και Πειραιά

το 1920: "Δρόμοι στενοί. Σπίτια παλιά, πολλά έτοιμα να πέσουν[...] από κάθε πόρτα βγαίνουν παιδάκια ωχρά, κίτρινα, καχεκτικά. Η ακαθαρσία στήνει εκεί μέσα το βασίλειό της". Η κατάσταση δεν αλλάζει τα επόμενα χρόνια. Αξιοσημείωτο το γεγονός, ότι για πρώτη φορά βιομηχανίες στεγάζουν σε ιδιόκτητους χώρους εργαζόμενους³³.

Η ιατρική περίθαλψη είναι πολυτέλεια. Η υγεία δεν είναι αντικείμενο της κρατικής πρόνοιας. Το 1913³⁴ υπάρχουν 8 ασφαλιστικά ταμεία και οι ασφαλισμένοι σε αυτά είναι 4.102, ενώ το 1924 τα ταμεία είναι 21 με 16.818 ασφαλισμένους.

Συλλογικές συμβάσεις εργασίας³⁵ δεν υπάρχουν. Αποσπασματικές προσπάθειες, χωρίς αποτέλεσμα όμως, γίνονται από τον Βενιζέλο το 1914 και το 1917. Ο Παπαναστασίου κινείται προς αυτή την κατεύθυνση, αλλά ο στόχος του είναι μάλλον ο περιορισμός του εργατικού ριζοσπαστισμού, παρά η δεικνυσιμία.

Το Ε.Κ.Α³⁶ σε έκθεση του προς την Διπλή Βουλή το 1911 μας πληροφορεί για τις κάκιστες συνθήκες εργασίας. Η υγιεινή και η ασφάλεια των εργαζόμενων στην βιομηχανία είναι ανύπαρκτες. Τα εργατικά ατυχήματα και οι θάνατοι είναι καθημερινό φαινόμενο.

Στην ίδια έκθεση δίνονται τα παρακάτω στοιχεία για το ύψος του ημερομισθίου και το χρόνο εργασίας, για το 1911: στα αρτοποιεία το ημερομίσθιο είναι 2,5-3 δρχ, στη βιομηχανία βιβλίου και τύπου 3,5-5,2 δρχ και στη στα καπνεργοστάσια περίπου 2 δρχ. Στη βιομηχανία μετάλλου 2,5-6 δρχ, ενώ στα μεταλλεία 3-3,6. Οι εργάσιμες ώρες ξεκινούν, στην καλύτερη περίπτωση, από 10 ώρες και φτάνουν στους αρτεργάτες τις 18! Η Κυριακή αργία, σε γενικές γραμμές, τηρείται.

1.6. ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ

Η ανάγκη, για θέσπιση εργατικής νομοθεσίας, γίνεται επιτακτική στις αρχές της δεκαετίας του '10. Η εκβιομηχάνιση, οι νέες συνθήκες εργασίας και η πίεση του εργατικού κινήματος έχουν ως αποτέλεσμα την θέσπιση μιας σειράς εργατικών νομοσχεδίων. Οι παραχωρήσεις που γίνονται, όχι μόνο είναι μέσα στα όρια της αντοχής του συστήματος, αλλά αντίθετα το στηρίζουν. Το 1910 ο Βενιζέλος³⁷ δηλώνει: " κύριοι αν δεν κάνουμε σήμερα τας νόμιμας υποχωρήσεις, αύριον θα μας πάρουν με επανάστασιν πολύ περισσότερα".

Το 1911³⁸ εργατικό νομοσχέδιο, με κεντρικό άξονα την μείωση των ωρών εργασίας, δεν καθιερώνεται ποτέ. Η συνεχής πίεση του εργατικού κινήματος όμως, φέρνει αποτελέσματα. Διατάγματα και συμφωνίες, μεταξύ εργατικών σωματείων και εργοδοτών, οδηγούν, σε αρκετούς κλάδους, στην μείωση των ωρών εργασίας το 1920. Για το οχτάωρο, ούτε λόγος.

Για την παιδική εργασία το 1912³⁹, σχετικός νόμος απαγορεύει την εργασία σε παιδιά μικρότερα των 12 ετών. Οι εργάσιμες ώρες δε, των ανήλικων εργαζόμενων, προβλέπεται να είναι το πολύ 6. Ένα χρόνο αργότερα ο Σπύρος Κορώνης⁴⁰, στέλεχος του υπουργείου οικονομικών, βεβαιώνει ότι "οι εργοδότες παίρνανε παιδιά κάτω των 12 χρόνων και τα γράφανε για 15 και 16 χωρίς να φοβούνται κανέναν".

Η νομοθεσία για το ασφαλιστικό προχωρά, από το '10 και μετά, με αργά βήματα σε προοδευτική κατεύθυνση. Πρόκειται κυρίως για επικυρώσεις διεθνών συμβάσεων εργασίας.(αρκετά νομοσχεδίων οφείλονται σε πιέσεις του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας).

Η εργατική νομοθεσία της περιόδου είναι προληπτική και στοχεύει να εμποδίσει "τας οξείας συγκρούσεις των κοινωνικών τάξεων", κατά τον Βενιζέλο⁴¹, το 1920.

1.7. ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ

Ως και τις αρχές της περιόδου που εξετάζουμε, δεν υπάρχει συστηματική σοσιαλιστική προπαγάνδα. Το επίπεδο οργάνωσης της εργατικής τάξης, βρίσκεται σε νηπιώδη⁴² κατάσταση. Κατά συνέπεια και το εργατικό κίνημα δεν μπορούμε πούμε ότι είναι ισχυρό, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι σε κάποιες φάσεις δεν είναι μαχητικό. Κυριαρχούν μορφές συντεχνιακού και επαναστατικού συνδικαλισμού. Ο αντίκτυπος της Οκτωβριανής επανάστασης, καθώς και η ίδρυση του ΣΕΚΕ και της ΓΣΕΕ, δίνουν νέα ώθηση, μορφή και περιεχόμενο στον αγώνα της εργατικής τάξης. Αυτό βεβαίως δεν σημαίνει ότι λύνονται και τα προβλήματα του κινήματος. Μια σειρά από αδυναμίες, συνεχίζουν να υπάρχουν.

1.7.1. ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΑ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ

Η πορεία προς την ίδρυση του ΣΕΚΕ και η μετεξέλιξή του σε ΚΚΕ, βρίθεται από συγκρούσεις, αντιπαραθέσεις και διαφωνίες. Πρόκειται για μια διαδικασία ωρίμανσης των πολιτικών υποκειμένων της εργατικής τάξης. Ας πάρουμε τα πράγματα με την σειρά που έχουν.

Το 1911⁴³ ο Γιαννιός, στέλεχος του Συνδέσμου των Εργατικών Τάξεων στην Ελλάδα (ΣΤΕΤ, ιδρύθηκε το 1908 από τον Δρακούλη) έως τότε, ιδρύει στην Αθήνα στις 5 Μαρτίου τον πρώτο πυρήνα του Σοσιαλιστικού Κέντρου Αθήνας (ΣΚΑ) και γίνεται κατόπιν γραμματέας του. Πρόκειται για την πρώτη προσπάθεια συστηματικής σοσιαλιστικής

προπαγάνδας. Γίνονται ιδεολογικά μαθήματα και τυπώνονται φυλλάδια, ενώ το 1914 με μια νέα σειρά ομιλιών, διαλέξεων και διανομής φυλλαδίων, η προπαγάνδα εντατικοποιείται⁴⁴. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός τα πρώτα χρόνια ο (ΣΚΑ) στεγάζεται σε ένα πατάρι ενός καφενείου στην οδό Παπαρηγοπούλου. Για αυτό το "πατάρι" ο Μπεναρόγιας⁴⁵ το 1912 εκφράζει την άποψη ότι "συγκεντρώνετο όλος ο σοσιαλισμός". Σε λίγο εκδίδεται από τον Γιαννιό, η εργατική εφημερίδα "Σοσιαλισμός". Λίγο μετά την ίδρυση του ΣΚΑ, ιδρύεται η Σοσιαλιστική Νεολαία Αθήνας (ΣΝΑ)⁴⁶, η οποία θεωρείται πιο ριζοσπαστική κίνηση από το ΣΚΑ, και μάλιστα συμμετέχει ενεργά στην ίδρυση του ΣΕΚΕ. Στο μεταξύ στέλεχος του ΣΤΕΤ γίνεται ο Ν. Δημητράτος, ο οποίος εκδίδει και την σοσιαλιστική εφημερίδα "Οργάνωσις". Το 1915 όμως ακολουθεί τον δρόμο του Γιαννιού. Αποχωρεί και αυτός από τον ΣΤΕΤ και ιδρύει την Σοσιαλιστική Ένωση (ΣΕ)⁴⁷, κόμμα το οποίο έρχεται σε ρήξη με το ΣΚΑ. Στο μεταξύ η φεντερασιόν (που βρίσκεται και αυτή σε σύγκρουση με το κόμμα του Γιανιού) εντείνει αυτό το διάστημα, την πολιτική της δράση. Αξιοσημείωτο μάλιστα γεγονός, είναι αυτό της εκλογής δύο σοσιαλιστών της Φεντερασιόν⁴⁸ στις εκλογές στις 31 Μαΐου του 1915. Πρόκειται για τον Σίδηρη και τον Κουριέλ οι οποίοι, συνεργαζόμενοι με την παράταξη των Αντιβενιζελικών (δηλ τον Δ, Γούναρη), γίνονται οι πρώτοι Έλληνες σοσιαλιστές που βουλευτοποιούνται.

Στις 4 Νοέμβρη του 1918, στο Ά Πανελλαδικό Σοσιαλιστικό συνέδριο⁴⁹, η ομάδα του Γιανιού, η φεντερασιόν και η ομάδα Δημητράτου (σε συνεργασία με τον ΣΝΑ), αποτελούν τους πόλους, των οποίων η σύνθεση(ή η πάλη), έδωσε το ιδεολογικό-πολιτικό στίγμα του ΣΕΚΕ. Οι προτάσεις της ομάδας του Γιανιού υποσκελίζονται, από αυτές

των υπολοίπων. Το καταστατικό⁵⁰ του ΣΕΚΕ αναφέρει ότι είναι "υπέρ της ΚτΕ", ότι αναγνωρίζει την ανάγκη της "εθνικής άμυνας", ότι επιδιώκει την "εθνικοποίηση" των γαιών (και όχι την απαλλοτρίωση) και τέλος, ότι δέχεται την "λαϊκή δημοκρατία", ως το μεταβατικό στάδιο για το σοσιαλισμό. Πρόκειται ουσιαστικά για αντιγραφή⁵¹ του προγράμματος της Γερμανικής Σοσιαλδημοκρατίας, η οποία είναι άμεσα επηρεασμένη από την δευτεροδιεθνιστική τάση. Στο πρώτο εθνικό συμβούλιο (1919) του ΣΕΚΕ όμως, η κεντρική επιτροπή του κόμματος εξουσιοδοτείται να το εντάξει στην Γ' Διεθνή⁵². Στο δεύτερο συνέδριο (1920)⁵³, το ΣΕΚΕ κάνει μεγαλύτερη στροφή. Θεωρεί την ΚτΕ ως αστικό κατασκεύασμα, ότι ο πόλεμος εξυπηρετεί αποκλειστικά τα συμφέροντα της αστικής τάξης, και δέχεται ως το μεταβατικό στάδιο για τον σοσιαλισμό, την δικτατορία της εργατικής τάξης.

Ουσιαστικά, έχει ανοίξει ο δρόμος για την μπολσεβικοποίηση του ΣΕΚΕ. Με κάποιες παλινδρομήσεις (Γεωργιάδης)⁵⁴, στο έκτακτο συνέδριο του Νοεμβρίου του 1924⁵⁵, το κόμμα μετονομάζεται σε ΚΚΕ και αποδέχεται τους 21 όρους της Γ' Διεθνούς. Σίγουρα δεν πρόκειται για απλή πράξη μετονομασίας. Αποφασίζεται να τεθούν "γερές βάσεις της μπολσεβικοποίησης", να προταχθεί ως κύριος άξονας της πολιτικής δράσης ο αγώνας για την κατάληψη της εξουσίας και την εγκαθίδρυση "εργατοαγροτικής" κυβέρνησης. Πλέον, τηρείται η αρχή του "δημοκρατικού συγκεντρωτισμού", εκλαϊκεύεται ο μαρξισμός-λενινισμός και ο χώρος εργασίας, ανάγεται σε μονάδα οργάνωσης των μελών του κόμματος.

1.7.2. ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ (ΙΔΡΥΣΗ ΓΣΕΕ)

Η επαγγελματική οργάνωση της εργατικής τάξης, στο διάστημα που εξετάζουμε, αρχίζει σιγά σιγά να παίρνει σάρκα και οστά. Το 1911 παρατηρείται οργασμός, στην ίδρυση εργατικών σωματείων. Έξαρση παρουσιάζεται και μετά το 1917, όταν από 200 σωματεία που είναι αυτή τη χρονιά, το 1918 γίνονται 320⁵⁶. Ενώ ο αριθμός των εργατικών σωματείων παρουσιάζει αλματώδη αύξηση, η αναλογία⁵⁷ οργανωμένων εργατών με το σύνολο των εργατών κυμαίνεται από 0.35% στην μεταλλουργία, έως το 18% στον κλάδο επεξεργασίας καπνού και στις μεταφορές. Υπάρχει χαμηλή συσπείρωση, ενώ οι ηγεσίες τους σπάνια είναι σοσιαλιστικές.

Εντωμεταξύ ιδρύονται και μια σειρά από εργατικά κέντρα (Αθήνα το 1911, Πειραιάς το 1912, Χανιά το 1914)⁵⁸, ενώ κατανοείται η ανάγκη για κεντρικά οργανωμένο συνδικαλισμό. Έτσι το 1911⁵⁹, με πρωτοβουλία του Εργατικού Κέντρου Αθήνας, ιδρύεται η Πανελλήνια Εργατική Ομοσπονδία (ΠΕΟ). Είναι η πρώτη επίσημη προσπάθεια, προς αυτή την κατεύθυνση. Η δράση της όμως, είναι ανύπαρκτη. Το 1914 και το 1916, γίνονται και πάλι προσπάθειες για ίδρυση κεντρικού συνδικαλιστικού οργάνου. Οι συνθήκες όμως, δεν είχαν ωριμάσει.

Αργότερα, τον Οκτώμβριο του 1918⁶⁰, η φεντερασιόν με την ομάδα Γιανιού, παίρνουν την πρωτοβουλία για την διεξαγωγή του Ά Α Πανελλαδικού εργατικού συνεδρίου, και πρωτοστατούν σε αυτό. Πρόκειται για το ιδρυτικό συνέδριο της ΓΣΕΕ. Αναγνωρίζεται καταστατικά η "πάλη των τάξεων", η ανάγκη για συμμετοχή στην "απελευθερωτικήν κίνησιν των εργατών όλης της γης" και η

αναγκαιότητα για δράση "έξω από κάθε αστική επιρροή". Η τελευταία διατύπωση γίνεται αντικείμενο διαμάχης. Η αναρχική εκπροσώπηση του συνεδρίου (Δελεζάνος)⁶¹ θεωρούσε σωστή την διατύπωση "έξω από κάθε πολιτική", ενώ ο Μπεναρόγιας και η ομάδα Γιαννιού διαφωνούσαν κάθετα. Τελικά επικράτησε η άποψη των σοσιαλιστών, με 158 ψήφους υπέρ και 21 κατά. Το επόμενο διάστημα στους σοσιαλιστικούς κύκλους συζητιέται, αν και κατά πόσο πρέπει η επαγγελματική οργάνωση της εργατικής τάξης, να συνδέεται οργανικά με την πολιτική της οργάνωση. Η τάση είναι προς την "τέλεια ένωση των συνδικάτων και του κομμουνιστικού κόμματος, υποτασσοντάς το σε αυτό"⁶². Αρκετά αργότερα, το 1926⁶³, το ΚΚΕ διακόπτει την σύνδεσή του με την ΓΣΕΕ και κηρύσσεται "υπέρ της πλήρως οργανικής ανεξαρτησίας της".

1.7.3. ΚΙΝΗΤΟΠΟΙΗΣΕΙΣ-ΔΙΕΚΔΙΚΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ

Οι απεργιακές κινητοποιήσεις της περιόδου, που έχουν κυρίως διεκδικητικό χαρακτήρα, κινούνται κυρίως πάνω σε δύο άξονες αιτημάτων. Από την μια πλευρά επιδιώκεται σθεναρά η αύξηση της αμοιβής της εργασίας και η μείωση των ωρών αυτής, ενώ από την άλλη προασπίζεται το δικαίωμα στην οργάνωση της εργατικής τάξης. Οι παραχωρήσεις της αστικής τάξης, απέναντι στο εργατικό κίνημα, γίνονται πάντα στο βαθμό που το σύστημα αντέχει. Για την αντιμετώπιση των κινητοποιήσεων δε, χρησιμοποιείται η καταστολή και η ωμή βία. Δεν είναι λίγες οι φορές που οι απεργοί έρχονται σε σύγκρουση με τον στρατό. Για τις παρακάτω κινητοποιήσεις, μας ενημερώνει ο Κορδάτος⁶⁴.

Στις αρχές του 1909 οι καπνεργάτες του Βόλου ξεκινούν απεργία, με κύριο αίτημα την αύξηση των ημερομισθίων και την μείωση των ωρών

εργασίας. Ύστερα από σφοδρές συγκρούσεις με αστυνομία και στρατό, τα αιτήματά τους ικανοποιούνται, αν και την επόμενη χρονιά θα χρειαστεί να απεργήσουν ξανά, προκειμένου να μην χαθούν τα κεκτημένα¹. Με παρόμοια αιτήματα, το 1914, απεργούν και οι καπνεργάτες της Καβάλας, οι οποίοι πετυχαίνουν, εκτός των άλλων, και την ένωση των δυο σωματείων της Θεσσαλονίκης. Την ίδια χρονιά οι τυπογράφοι της Αθήνας απεργούν, προκειμένου να καλυτερεύσουν τις συνθήκες εργασίας τους και να αυξηθούν τα ημερομίσθια.

Την υπεράσπιση του δικαιώματος στην οργάνωση της εργατικής τάξης, προασπίζονται με μεγάλες απεργίες οι ναυτοθερμαστές το 1910 και οι τραμβαγέρηδες την επόμενη χρονιά, όταν οι εφοπλιστές και η Ηλεκτρική Εταιρεία αντίστοιχα, απειλούν να κλείσουν τα συνδικάτα τους. Και στις δύο περιπτώσεις οι απεργοί έρχονται σε σύγκρουση με τον στρατό. Το 1916 οι μεταλλωρύχοι στη Σέριφο έρχονται αντιμέτωποι με την αστυνομία (υπήρξαν και νεκροί), όταν στην προσπάθειά τους να ιδρύσουν σωματείο, οι εργοδότες σταμάτησαν τις εργασίες των μεταλλείων, προκειμένου να τους πιέσουν.

Αξιοσημείωτη είναι και η απεργία των τσιγαράδων το 1910, οι οποίοι αντιδρούν στην εισαγωγή σιγαροποιητικών μηχανών, και των σιδηροδρομικών το 1914, που απεργούν λόγω της μη εφαρμογής εργατικού νόμου.

Στο επόμενο χρόνια οι κινητοποιήσεις των εργατών συνεχίζονται, με σαφή βελτίωση στην οργανωσή τους και με τα ίδια περίπου αίτήματα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Η ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΤΑΞΗ ΤΗΣ ΠΑΤΡΑΣ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΩΝ ΕΞΕΛΙΞΕΩΝ

2.1. ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ

Η Πατραϊκή κοινωνία, και αυτή την περίοδο, συνεχίζει να είναι έντονα πολιτικοποιημένη, παίρνοντας πάντα θέση απέναντι στα ζητήματα που αφορούν, όχι μόνο την πόλη της Πάτρας, αλλά και ολόκληρη την χώρα. Η τάση της καθορίζεται, όχι από τις πραγματικές ανάγκες της πλειοψηφίας (πολύ περισσότερο της εργατικής τάξης), αλλά από ένα πλέγμα εξουσίας, το οποίο και καθορίζει την πορεία ανάπτυξης της πόλης. Πρόκειται για μια μερίδα παλαιοκομματικών πολιτικών (με τους οποίους συμπλέει πολιτικά και ο μετέπειτα πρωθυπουργός Δημ. Γούναρης) και την ανερχόμενη γενιά των φιλοβενιζελικών πολιτικών, με μπροστάρη τον Ανδρέα Μιχαλακόπουλο. Παρατηρείται και εδώ μια γενική πολιτική μεταστροφή -Βενιζελισμός- η οποία επιβάλλεται από τα συμφέροντα των νέων ανερχόμενων αστικών στρωμάτων. Όπως θα δούμε παρακάτω, υπάρχουν και κάποιοι προοδευτικοί πολιτικοί, που παίρνουν ανάλογες θέσεις σε διάφορα ζητήματα, ποτέ όμως δεν ξεφεύγουν από τα όρια της κυρίαρχης πολιτικής ιδεολογίας. Η εργατική τάξη, εξουθενωμένη από τους εξοντωτικούς όρους εργασίας, τους απανωτούς πολέμους και με δεδομένες τις οργανωτικές -και άλλες- αδυναμίες της, αδυνατεί να επηρεάσει την πολιτική κατάσταση, με

αποτέλεσμα να σύρεται πίσω από του κυρίαρχους πολιτικούς σχηματισμούς, υποθηκεύοντας έτσι το μέλλον της.

Τα τεράστια οικονομικά προβλήματα, που συνεχίζουν να ταλαιπωρούν τον λαό της Πάτρας, συμβάλλουν σημαντικά ώστε η αποστασία στο Γουδί το 1909 να βρει ένθερμους υποστηρικτές μεταξύ των λαϊκών στρωμάτων. Διοργανώνονται μάλιστα δύο συλλαλητήρια⁶⁵, τέλη Αυγούστου το πρώτο και μέσα Σεπτέμβρη το άλλο, στα οποία διατρανώθηκε η υποστήριξη του κόσμου, στο εγχείρημα του Στρατιωτικού Συνδέσμου. Η συμμετοχή του κόσμου είναι εντυπωσιακή, ενώ ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι στη διοργάνωση του δεύτερου συλλαλητηρίου συμμετείχαν αρκετά εργατικά σωματεία. Η θέση των στρατιωτικών, για απομάκρυνση του διαδόχου από το στράτευμα, πυροδοτεί τα συντηρητικά αντανакλαστικά των παλαιοκομματικών, οι οποίοι εναντιώνονται σφόδρα στα σχέδια του Στρατιωτικού Συνδέσμου. Τέλη του 1909⁶⁶ μάλιστα, οργανώθηκε από μέρος τους, η υποδοχή του διαδόχου (Κωσταντίνου) στην Πάτρα, όταν αυτός έκανε στάση, ταξιδεύοντας προς το εξωτερικό. Την επόμενη χρονιά⁶⁷, ο Δ. Γούναρης, Κ. Ρούφος και ο δήμαρχος της πόλης, Βότσης, υποδέχονται τον βασιλιά Γεώργιο, όταν αυτός συναντήθηκε με τον "εξέχοντα παλαιοκομματικό" Θεολόγη. Η αντιπαράθεση που ξεσπά μεταξύ των παλαιοκομματικών και των "φίλων της επανάστασης" είναι μεγάλη, και αποτελεί ίσως, τον κύριο μηχανισμό που εγκλωβίζει πολιτικά, τα λαϊκά στρώματα, και τα εμποδίζει να αναπτύξουν σωστά πολιτικά κριτήρια.

Όπως είναι φυσικό, οι υπέρμαχοι του Στρατιωτικού Συνδέσμου αποτελούν, στην συντριπτική τους πλειοψηφία, τους υποστηρικτές του

Βενιζέλου, όταν αυτός κάνει την εμφάνισή του στην κεντρική πολιτική σκηνή της χώρας. Στις εκλογικές αναμετρήσεις που ακολουθούν, οι αντιπρόσωποι του Βενιζέλου στην Πάτρα, κυριαρχούν σταθερά έναντι των αντιπάλων τους (εκτός από τις εκλογές του 1915 που υπερτερεί ο συνδυασμός του Γούναρη). Οι πολιτικοί που εκλέγονται σταθερά με την παράταξη Βενιζέλου και αναπτύσσουν αξιόλογη δράση, είναι οι: Ανδρέας Μιχαλακόπουλος (υπουργός εθνικής οικονομίας το '12 και Γεωργίας το '17), ο Λουκάς Ρούφος (προτάθηκε για πρόεδρος της Βουλής το '17, αλλά αρνήθηκε και πέρασε στο στρατόπεδο των φιλοβασιλικών), Διον. Γκλαβάς, ο Αχ. Χοϊδάς, Λ. Φλαμής κ.α. Η εφημερίδα "Κραυγή" (άρχισε να εκδίδεται εκείνη την περίοδο από τον Βενιζελικό Σακελλαρίου) φαίνεται να αναλαμβάνει την προπαγάνδα των θέσεων του Βενιζέλου στην Πάτρα. Με κύρια άρθρα της στηρίζει τις εκάστοτε επιλογές του, πλην ελάχιστων εξαιρέσεων (π.χ. την περίοδο που επανέφερε τον διάδοχο στο στράτευμα). Από την άλλη πλευρά, των παλαιοκομματικών, ο "Νεολόγος" συνεχίζει να προπαγανδίζει τις θέσεις του παλατιού και τις περισσότερες επιλογές του Γούναρη. Αργότερα θα εμφανισθεί και η εφημερίδα "Πελοπόννησος", η οποία κινείται σε συντηρητικά πλαίσια, που εξυπηρετεί και αυτή, την πολιτική του Γούναρη (την περίοδο του Μικρασιατικού πολέμου κυρίως).

Χαρακτηριστική περίπτωση, που φαίνεται ότι υπάρχουν προοδευτικοί πολιτικοί οι οποίοι προσπαθούν να βοηθήσουν τα φτωχά στρώματα, είναι το θέμα του κτήματος στην Μανωλάδα. Πρόκειται για καλλιεργήσιμες εκτάσεις που απέσπασε ο διάδοχος, στις αρχές της δεκαετίας του '10, από τους νόμιμους καλλιεργητές της. Για αυτά τα κτήματα δύο Βουλευτές της Πάτρας, ο Δ. Γκλαβάς και ο Λ. Φλαμής,

---

έρχονται σε αντιπαράθεση με τον ίδιο τον Βενιζέλο στην Β' εθνοσυνέλευση το 1911⁶⁹. Απαιτούν να επιστραφούν με νομοθετική ρύθμιση αυτά τα κτήματα στους νόμιμους κατόχους τους, πράγμα που ο Βενιζέλος αρνείται κατηγορηματικά. Τελικά το πρόβλημα δεν λύθηκε τότε, αλλά το γεγονός είναι ενδεικτικό για το που έφταναν τα όρια της υπεράσπισης των Πατριών, από τους πλέον προοδευτικούς αστούς πολιτικούς τους εκπροσώπους.

Εντωμεταξύ, το 1912, δήμαρχος της Πάτρας είναι ο Δημ. Βότσης -το '14 θα τον διαδεχτεί ο Μπουκαούρης-, ο οποίος είναι αρκετά δημοφιλής λόγω των έργων υποδομής που είχαν γίνει επί δημαρχίας του (ανέγερση δημόσιων σφαγείων και πτωχοκομείου, αγορά στρατώνων και δημοτικού μεγάρου, κατασκευή δρόμων και υπονόμων)⁷⁰. Έτσι, όταν στις αρχές του ίδιου έτους ο Βενιζέλος παρεμβαίνει στα δημοτικά πράγματα της πόλης, ακυρώνοντας κάποιες πράξεις του δημοτικού συμβουλίου και διατάσσοντας έλεγχο στα οικονομικά του δήμου, έρχεται για πρώτη φορά σε σύγκρουση με τους εκεί υποστηρικτές του. Πρόκειται για μια μάλλον ενστικτώδη αντίδραση, η οποία περνά ανώδυνα για το Βενιζέλο. Δεν συμβαίνει το ίδιο όμως, λίγο αργότερα. Από τις αρχές του 1915 και μετά, μεγάλος αριθμός πολιτών της πόλης - που προέρχονται από λαϊκά στρώματα κυρίως- εκλαμβάνουν τις πιέσεις της Αντάντ (αποκλεισμός των λιμανιών, πρόταση για προσάρτηση Ελληνικών εδαφών στην Βουλγαρία, κατάληψη σιδηροδρόμων, απόβαση γαλλικών στρατευμάτων στην Κόρινθο) ως επεμβάσεις, το μέγεθος και η προκλητικότητα των οποίων, απαιτεί λαϊκό ξεσηκωμό. Ο χαρακτήρας της αντίδρασης όμως, δεν μπορούμε να πούμε πως είχε αντιϊμπεριαλιστικά ή έστω αντιπολεμικά χαρακτηριστικά (δεν υπάρχουν

τέτοιες ενδείξεις). Αντίθετα, φαίνεται να παίρνει περισσότερο την χροιά της εσωτερικής πολιτικής αντιπαράθεσης, που από καιρό είχε ξεσπάσει, μεταξύ Γουναρικών και Βενιζελικών. Σε συλλαλητήριο που διοργανώθηκε στην Πάτρα στις 31 Ιούλη του 1915⁷¹, λόγω των πιέσεων της Αντάντ που αναφέρθηκαν πιο πάνω, εγκρίθηκε από τους συγκεντρωμένους ψήφισμα, που μεταξύ άλλων ανέφερε ότι "ο λαός των Πατρών εξάφραζε την βαθυτάτην του λύπην, διότι αι δυνάμεις εκείναι, πρὸς ας ο Ελληνικός λαός ητένιζε, μετά ευγνωμοσύνης δια τας εν το παρελθόντι υπηρεσίας των, είχαν προβεί εις διακοίνωσιν ὅλως αντίθετος πρὸς τας αρχάς του πολιτισμοῦ και του δικαίου". Γίνεται αντιληπτό λοιπόν το τι περίπου αξίωνε η πλειοψηφία των πολιτών της Πάτρας εκείνη την περίοδο, ενώ πρέπει να συνηπολογισθεί και το γεγονός ότι το συλλαλητήριο οργανώθηκε κυρίως από προέδρους εργατικών σωματείων. Ενδεικτικό είναι επίσης, ότι το ὄλο πρόβλημα είχε προσωποποιηθεί στον Βενιζέλο, χρεώνοντας σε αυτόν την ὄλη ευθύνη για την βάναυση συμπεριφορά, των μετέπειτα συμμάχων. Οι Βενιζελικοί βλέποντας ότι το κλίμα έχει βαρύνει επικίνδυνα για αυτούς, εντείνουν την προπαγάνδα, προσπαθώντας να ξαναποκτήσουν λαϊκό έρεισμα. Στις 17 Απρίλη του 1916 διοργανώνουν στο Ιντεάλ διάλεξη⁷², όπου συμμετέχουν κυρίως στελέχη της παράταξης. Στην διάλεξη γίνεται προσπάθεια να εξηγηθεί η κατάσταση ὅπως αυτή είχε διαμορφωθεί εὗς τότε, προκειμένου να τεθούν οι βάσεις για την αντιστροφή του αρνητικού κλίματος. Στην διάρκεια της ομιλίας, έξω από το Ιντεάλ, Γουναρικοί οπαδοί συμπλέκονται με Βενιζελικούς. Είναι η φάση που η διαμάχη παίρνει εκρηκτικές διαστάσεις, αφού στην Πάτρα (ὅπως κι σε άλλα μέρη της Ελλάδας) ιδρύεται σύλλογος επιστράτων⁷³, ο οποίος

προσπαθεί να επιβάλει τα συμφέροντα του παλατιού -και κατ' επέκταση της Γερμανίας- χρησιμοποιώντας πολλές φορές βία. Το επόμενο διάστημα είναι γεμάτο από συγκρούσεις των δύο πλευρών, οι οποίες πολλές φορές είναι αιματηρές. Κορυφώνονται μάλιστα την περίοδο του αποκλεισμού του λιμανιού της πόλης.

Αργότερα, όταν πλέον αρχίζει η Μικρασιατική εκστρατεία το αίσθημα εθνικής υπερηφάνειας που κατακλύζει -και- τους Πατρινούς είχε ως αποτέλεσμα, να αμβλυνθούν σημαντικά οι διαφορές των δύο παρατάξεων. Το κλίμα εθνικής ομοψυχίας διαταράχτηκε πάλι, όταν άρχισαν να γίνονται γνωστές οι ήττες στο μέτωπο και άρχισε να διαγράφεται η Μικρασιατική καταστροφή. Οι οπαδοί του Γούναρη που μόλις είχαν πανηγυρίσει την επάνοδό του στην εξουσία, καθώς και οι οπαδοί του Βενιζέλου που μέχρι τότε θεωρούσαν τους εαυτούς τους δικαιωμένους από την έκβαση του πολέμου έως τότε, δεν είχαν καταλάβει το μέγεθος της εξαπάτησής τους. Η οργάνωση του ΣΕΚΕ της Πάτρας, καθώς και υπόλοιποι σοσιαλιστές της πόλης, δεν φαίνεται να μπορούσαν να επηρεάσουν τις μάζες, τουλάχιστον σε τέτοια ζητήματα. Στην πορεία προς την ανακήρυξη της αβασιλευτής δημοκρατίας στην Ελλάδα πάντως, οι πλέον δημοκρατικοί πολίτες της Πάτρας έρχονται και πάλι σε ρήξη με τους φιλοβασιλικούς. Τα πράγματα είχαν όμως δρομολογηθεί. Όταν έγινε γνωστή η έκπτωση της δυναστείας του Γκλύξμπουργκ, οι εκδηλώσεις του κόσμου είναι ενθουσιώδης.

2.2. Η ΠΑΤΡΑ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΟΥΣ ΠΟΛΕΜΟΥΣ - ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΤΑΞΗ

Οι συνεχείς πόλεμοι της Ελλάδας αυτή την περίοδο, είχαν μια σειρά από οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις στην Πάτρα. Το μέγεθος των επιπτώσεων γίνονται τροχοπέδη στην αναπτυξιακή πορεία της Πόλης, ενώ η εργατική τάξη δέχεται ίσως το ισχυρότερο πλήγμα.

Η συνεχής επιστράτευση είναι μια από τις πλέον τραγικές επιπτώσεις. Δημιουργεί μια σειρά από προβλήματα στην τοπική οικονομία και βυθίζει στην φτώχεια την πλειοψηφία των πολιτών της Πάτρας. Η μείωση των ειδικευμένων εργατικών χεριών γίνεται αμέσως αισθητή, όπως όμως γίνεται αισθητή, για πρώτη φορά, η ανάγκη για την εισαγωγή της μεθόδου της τεύλορικής αλυσίδας στην παραγωγή. Κοινωνικά, δημιουργείται μια καινούργια κατηγορία φτωχών, με πυρήνα τις οικογένειες των επιστράτων. Πιο συγκεκριμένα, η κήρυξη της πρώτης γενικής επιστράτευσης το 1912, αφήνει στην Πάτρα, σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία, 852 άπορες οικογένειες⁷⁴. Οι μόνοι που ευαισθητοποιούνται, είναι 30 πρόεδροι εργατικών σωματείων οι οποίοι επισκέπτονται τον νομάρχη Κονοσάκο και τον δήμαρχο της πόλης Βότση, ζητώντας του την οικονομική ενίσχυση αυτών των οικογενειών. Το πρόβλημα δεν λύνεται όμως. Αργότερα η κυβέρνηση Βενιζέλου αποφασίζει να δώσει ένα ειδικό επίδομα σε αυτές τις οικογένειες, ώστε να εξασφαλίσουν τα αναγκαία. Ούτε αυτό το αποσπασματικό μέτρο όμως, πρέπει να εφαρμόστηκε κανονικά. Το 1916⁷⁵ βρίσκει στο δρόμο 100 γυναίκες διεκδικώντας με αυτό τον τρόπο να τους δοθεί το επίδομα. Μαζί με τους μοναδικούς συμπαραστάτες τους, λίγους στρατιώτες, οι γυναίκες φτάνουν με πορεία στην νομαρχεία, όπου νομάρχης -στον

οποίον απευθύνθηκαν- αρκέστηκε σε γενικές υποσχέσεις. Την απαράδεκτη αντιμετώπιση που είχαν οι άμεσα πληγέντες των πολέμων από το κράτος αλλά και την ντόπια εξουσία, φανερώνει περιθωριοποίηση των τραυματιών του 2^{ου} βαλκανικού πολέμου, οι οποίοι δεν έτυχαν καμιάς μέριμνας, τουλάχιστον στην Πάτρα.

Την δυσμενή θέση των οικογενειών των επιστράτων -όπως και όλης της πόλης βεβαίως- δυσχεραίνει το πρόβλημα της τροφοδοσίας, που προκαλείται από δύο ήδη γνωστά γεγονότα. Την κατάληψη των σιδηροδρομικών γραμμών και τον αποκλεισμό του λιμανιού από την Αντάντ, στις 20 Νοεμβρίου του 1916⁷⁷. Η κατάσταση ήταν τόσο τραγική που στις 27 Φεβρουαρίου του 1917, συνέβη ένα πρωτοφανές περιστατικό⁷⁸. Μια ομάδα αντρών και γυναικών, οπλισμένοι με ντουφέκια και τσεκούρια, σταματούν λίγο πιο έξω από τα Νιφορέικα, τραίνο που μετέφερε τρόφιμα. Εξουδετερώνοντας την μικρή στρατιωτική φρουρά, ανεβαίνουν στα βαγόνια του τραίνου και αρπάζουν σχεδόν όλα τα τρόφιμα! Την επόμενη μέρα το χωριό καταλαμβάνεται από στρατιωτική φρουρά και τα τρόφιμα μεταφέρονται σε αποθήκες στην Πάτρα, ενώ 10 άντρες και 9 γυναίκες οδηγούνται σιδηροδέσμοι στις φυλακές της πόλης.

Όλη αυτή την περίοδο παρατηρείται μείωση και του εξαγωγικού εμπορίου, καθώς και έλλειψη ειδών πρώτης ανάγκης. Μεγάλη έλλειψη παρουσιάστηκε τότε στο ψωμί, το οποίο όταν βρισκόταν, η ποιότητά του ήταν κάκιστη, ενώ η τιμή του ιδιαίτερα υψηλή. Πρόβλημα δημιουργήθηκε και στην λειτουργία κάποιων βιομηχανιών, λόγω έλλειψης κάρβουνου. Αυτή του γκαζιού έκλεισε, ενώ σταμάτησε η λειτουργία του τραμ και διακόπηκε ο φωτισμός της πόλης. Άμεση

συνέπεια υπήρξε και η απόλυση 800 εργαζομένων από την βιομηχανία γκαζιού και του τραμ, οι οποίοι προστέθηκαν στον ήδη μακρύ κατάλογο των ανέργων της πόλης.

Ο Ιταλοτουρκικός πόλεμος το 1911 επηρέασε αρνητικά την οικονομία όλων των Βαλκανίων. Οι οικονομικές συναλλαγές μεταξύ αρκετών χωρών σταμάτησαν, με αποτέλεσμα πολλές εταιρείες να έρθουν σε δύσκολη θέση. Μεταξύ αυτών των εταιρειών ήταν και ο εμπορικός οίκος Αμβούργερ⁸⁰, ιδιαίτερα ισχυρή οικονομική επιχείρηση στην Πάτρα. Η απόφαση που πήρε, για αναστολή των εργασιών και των πληρωμών της, είχε δραματικές συνέπειες για τις οικονομική ζωή του τόπου, ενώ για τους εργαζόμενους στην επιχείρηση αποτέλεσε την αρχή μιας σκληρής δοκιμασίας.

Μεγάλο αντίκτυπο στην Πατραϊκή οικονομία και κοινωνία δημιουργεί το μεγάλο κύμα προσφύγων, που ακολουθεί την μικρασιατική καταστροφή. Μετά την σύμβαση της Λοζάννης για την ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας-Τουρκίας, στις 30 Ιανουαρίου του 1923, στην Πάτρα καταφθάνουν οι τραγικές φιγούρες των προσφύγων, με ζωγραφισμένη στα πρόσωπά τους την φρίκη του πολέμου. Σε καμία περίπτωση η οικονομία της Πάτρας -αλλά και ολόκληρης της Ελλάδας- δεν είναι έτοιμη να απορροφήσει αυτό το τεράστιο εργατικό δυναμικό και να του εξασφαλίσει ικανοποιητικές συνθήκες διαβίωσης. Η υπερπροσφορά ανειδίκευτων εργατικών χεριών έχει ως αποτέλεσμα την συμπίεση της εργατικής αμοιβής και γενικότερα την εντατικοποίηση της εργασίας. Ενδεικτικό της κατάστασης είναι το παράδειγμα των 60 προσφύγων που κατέφθασαν στην πόλη στις αρχές του 1923 ζητώντας "οποιαδήποτε δουλειά, έναντι οποιασδήποτε

αμοιβής"⁸¹. Στην Πάτρα έρχονται Μικρασιάτες πρόσφυγες, ήδη από τα μέσα του 1921⁸². Πρόκειται για 1.500 πρόσφυγες από την Νικομήδεια. Στα μέσα του 1923⁸³ ο αριθμός των προσφύγων, στην ευρύτερη περιοχή της πόλης θα φτάσει τους 20.000, από τους οποίους οι 6.500 είναι γυναίκες και οι 2.000 παιδιά. Οι συνθήκες διαβίωσης τους είναι άθλιες - πολλοί μένουν στην ύπαιθρο- ενώ όσοι καταφέρνουν να βρουν δουλειά (4.000 το 1923) γίνονται αντικείμενο εκμετάλλευσης. Ενδεικτικά, στα διάφορα εργοστάσια επεξεργασίας ξύλου και σταφίδας που δουλεύουν αρκετοί από αυτούς, αμείβονται με 15 δρχ. ημερησίως για 12 ή και 14 ώρες δουλειάς. Οι γυναίκες δε, γνωρίζουν την αστική υποκρισία σε όλο της το μεγαλείο⁸⁴. Μαθητευόμενες δήθεν, στην κλωστοϋφαντουργία κυρίως, αμείβονται με εξευτελιστικά ημερομίσθια. Παρ' όλες τις δυσκολίες οι πρόσφυγες πάντως, αποτέλεσαν ζωντανό κομμάτι της Πατραϊκής κοινωνίας, δίνοντας ώθηση στο εργατικό κίνημα (αν και οι περισσότεροι ήταν με τον "εθνάρχη" Βενιζέλο) και μεταφέροντας την ιδιαίτερη πολιτιστική κληρονομιά τους (στις 6 Ιουλίου του 1923 ίδρυσαν τον Παμικρασιατικό Σύνδεσμο)⁸⁵.

Ίσως η πιο τραγική συνέπεια των πολέμων για την Πάτρα, ήταν οι απώλειες που είχε σε ανθρώπινες ζωές, στις πολεμικές επιχειρήσεις όπου συμμετείχε με το 12^ο σύνταγμα πεζικού. Στον 1^ο βαλκανικό πόλεμο είχε 32 νεκρούς, ενώ στον 2^ο βαλκανικό είχε 120. Στον Ελληνοβουλγαρικό του 1918, οι νεκροί ανήλθαν στους 358 και κατά την διάρκεια της Μικρασιατικής εκστρατείας η ευρύτερη περιοχή της Πάτρας πλήρωσε με 283 νεκρούς -και άγνωστο αριθμό αιχμαλώτων- την συμμετοχή της στα σχέδια των ιμπεριαλιστών⁸⁶.

2.3. ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ

Κατά τον Σαραφόπουλο⁸⁷ σταθμός στην εξέλιξη της βιομηχανίας στην Πάτρα είναι το 1910 και το 1925. Έτσι βρίσκουμε το 1920, την βιομηχανία στην ευρύτερη περιοχή της πόλης αρκετά ανεπτυγμένη, αριθμώντας 113 εργοστάσια. Σημαντική θέση στην βιομηχανική εξέλιξη κατέχει η κλωστοϋφαντουργία, ενισχυμένη σε πρώτες ύλες από τις νέες καλλιέργειες βαμβακιού και η βιομηχανία μάλλινων πλεκτών και υφασμάτων. Κεντρική όμως θέση στην βιομηχανία το 1920 κατέχει ο κλάδος της οινοποιίας-οινοπνευματοποιίας. Συγκεκριμένα, στον νομό Αχαΐας και Ηλείας βρίσκεται το 30% της αξίας των εγκαταστάσεων του κλάδου της χώρας και παράγεται το 40% του συνόλου των προϊόντων⁸⁸.

Το 1920 υπάρχουν στην Πάτρα 5 μηχανουργεία με με συνολική ισχύ 85 HP, 2 πυρηνελουργεία που παράγουν συνολικά 1.065.000 κιλά ελαιολάδου και 12 ξυλουργεία με συνολική ισχύ 560 HP⁸⁹.

Στην ευρύτερη περιοχή της Πάτρας⁹⁰ λειτουργούν 42 μεγάλες βιομηχανικές μονάδες (άνω των 25 εργατών) στις οποίες απασχολούνται 8.054 εργάτες. Τέλος το 37% των εργοστασίων κινούνται με ατμό και το 44% με αερίοφως.

2.4. ΕΡΓΑΣΙΑΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ - ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ

Η καθυστέρηση στην εφαρμογή νέων τεχνολογιών στην γραμμή παραγωγής, που παρατηρείται στην πλειοψηφία των εργοστασίων και των βιοτεχνιών στην Πάτρα, την περίοδο που εξετάζουμε, σε συνδυασμό με την δεδομένη ανάγκη του κεφαλαίου για συνεχή αύξηση των κερδών του, οδηγεί την εργοδοσία στην καταστρατήγηση των εργασιακών

δικαιωμάτων -με την ανοχή και την βοήθεια του επίσημου κράτους-. Οι εργασιακές σχέσεις κατά συνέπεια είναι ανύπαρκτες, με την εργατική αμοιβή να είναι σε ιδιαίτερα χαμηλό επίπεδο και το ωράριο εργασίας εξαντλητικό. Η οικονομική και κοινωνική κατάσταση της εργατικής τάξης είναι τραγική, με τους ειδικευμένους εργάτες να βρίσκονται, σε κάπως καλύτερη θέση. Οι εργάτες, με το φάσμα της ανεργίας να αιωρείται συνεχώς πάνω από τα κεφάλια τους, διανύουν μια περίοδο όπου η παρατεταμένη οικονομική κρίση καθιστά τους όρους εργασίας ιδιαίτερα δυσμενείς.

Συγκεντρωμένα στοιχεία για την αμοιβή και το ωράριο εργασίας κατά κλάδο παραγωγής στην Πάτρα, δεν υπάρχουν. Ο Β. Λάζαρης⁹¹ δίνει κάποια αποσπασματικά στοιχεία σχετικά, τα οποία και θα παραθέσουμε παρακάτω. Το 1909 οι συσκευαστές σταφίδας αμείβονταν με λιγότερο από 5 δρχ. ημερησίως, για 14 ώρες εργασίας. Την ίδια χρονιά οι τσιγαράδες που είχαν αντίστοιχο ωράριο εργασίας, πληρώνονται με 1,10 δρχ για κάθε 1.000 τσιγάρα. Το 1912 οι εργάτριες στην φανελοποιία του Πανταζόπουλου, δούλευαν για 13 ώρες την ημέρα με εξευτελιστικό ημερομίσθιο -λιγότερο από 5 δρχ. Οι εργάτες του τμήματος πετάλων, στο εργοστάσιο του Μπουλούκου το 1912 και πάλι, αμείβονταν με 5 έως 6 δρχ. την ημέρα, για 12 ώρες εργασίας. Παρόλο που οι τιμές των βασικών αγαθών αυξάνονται σταθερά -όπως θα δούμε παρακάτω- ως το 1916, το ύψος των ημερομισθίων δεν έχει την αντίστοιχη αύξηση, αλλά παραμένει σχεδόν σταθερό. Έτσι βρίσκουμε τους επισκευαστές κλιβάνων με 6 δρχ. ημερομίσθιο, ενώ οι φανοκόροι και οι καθαριστές των γραμμών του τραμ είχαν 60 δρχ. μηνιαίο μισθό, με το ωράριο εργασίας να φτάνει ακόμα και τις 12 ώρες. Σε χειρότερη θέση φαίνεται

να είναι οι θερμαστές, που δουλεύουν έως και 16 ώρες την ημέρα, με λιγότερο από 5 δρχ. αμοιβή ημερησίως. Το επίπεδο των μισθών και το ωράριο εργασίας δεν φαίνεται να βελτιώνεται ούτε τα επόμενα χρόνια. Ο Β. Λάζαρης⁹² και πάλι μας πληροφορεί ότι το 1921 "η ακρίβεια των ειδών πρώτης ανάγκης και παράλληλη διατήρηση των μισθών και των ημερομισθίων σε πολύ χαμηλά επίπεδα είχαν δημιουργήσει τραγική κατάσταση στους εργαζομένους".

Οι συνθήκες εργασίας στην Πάτρα, δεν διέφεραν πολύ από αυτές της υπόλοιπης Ελλάδας, που ήδη περιγράψαμε. Ήταν και εδώ τραγικές, θέτοντας έτσι σε κίνδυνο όχι μόνο την υγεία, αλλά και την ζωή των εργατών. Κατά συνέπεια υπήρχαν εργατικά ατυχήματα, χωρίς ποτέ να αναζητείται ένοχος. Πάντως με το πέρασμα των χρόνων παρατηρείται μια σχετική καλυτέρευση, όχι τόσο λόγω της εφαρμογής της όποιας εργατικής νομοθεσίας, αλλά κυρίως λόγω της πίεσης του εργατικού κινήματος. Από την πλευρά των εργοδοσίας δεν υπήρχε καμία μέριμνα, την στιγμή που το κράτος όχι μόνο αδυνατούσε να ασκήσει έλεγχο, αλλά με την αδιαφορία του ουσιαστικά βοηθούσε τους εργοδότες.

Η παιδική εργασία, και αυτό το διάστημα ανθεί. Ο περιορισμός της είναι ανέφικτος, όχι μόνο γιατί υπήρχε η ανάγκη των φτωχών οικογενειών να στείλουν τα παιδιά τους για δουλειά από μικρή ηλικία, αλλά και γιατί εργοδότες λειτουργούσαν ασύδοτα, χρησιμοποιώντας την, ως φτηνή εργατική δύναμη και ως μέσο πίεσης για το κατέβασμα του γενικού επιπέδου των μισθών και ημερομισθίων. Παιδιά-εργάτες βρίσκουμε σε αρκετές βιομηχανίες και βιοτεχνίες της Πάτρας, των οποίων η αμοιβή είναι ιδιαίτερα χαμηλή, ενώ οι συνθήκες εργασίας απαράδεκτες. Το 1914 μάλιστα απολύθηκαν από το ξυλουργικό

εργοστάσιο του Παπανικολάου αρκετοί εργάτες, προκειμένου να προσληφθούν στη θέση τους μικρά παιδιά, με χαμηλότερο μεροκάματο⁹³. Μείωση της παιδικής εργασίας παρατηρείται μετά την Μικρασιατική καταστροφή, όταν πλέον η υπερπροσφορά φτηνών εργατικών χεριών -λόγω των προσφύγων- αντικατέστησε εν μέρει την συμμετοχή των παιδιών στην παραγωγική διαδικασία.

Οι τιμές των βασικών αγαθών κυμαίνονται σε υψηλά επίπεδα. Ιδιαίτερα μετά την έναρξη των του Α' παγκόσμιου πολέμου, υπήρξε απότομη αύξηση των τιμών σε βασικά προϊόντα, λόγω όχι μόνο της έλλειψης και -συνεπώς- της αισχροκέρδειας των εμπόρων, αλλά και λόγω των υψηλών δημοτικών φόρων⁹⁴. Το 1915⁹⁵ -όταν και παρατηρήθηκε πρωτοφανή έλλειψη- η πρώτη ποιότητα ψωμιού κόστιζε 65 λεπτά η οκά, με την δεύτερη κι τρίτη να κοστίζουν 55 και 50 λεπτά αντίστοιχα. Αν συγκριθούν με το μέσο ημερομίσθιο της ίδιας χρονιά -5 δρχ. περίπου- διαπιστώνουμε ότι ένας εργάτης χρειαζόταν 10 με 12 ώρες δουλειάς για να αγοράσει 8 με 10 οκάδες ψωμί. Οι τιμές των υπολοίπων βασικών αγαθών βρίσκονται σε εξίσου υψηλές τιμές. Το 1916⁹⁶ τα όσπρια κόστιζαν 80 με 90 λεπτά η οκά, το βούτυρο 6,50 δρχ. ενώ το λάδι 1,80 δρχ. και οι ελιές 1,70. Το έντονο βιοποριστικό πρόβλημα της αυτής περιόδου, δεν ήταν δυνατόν να αντιμετωπισθεί ριζικά από τις κυρίαρχες πολιτικές του τόπου. Ύστερα από πιέσεις ο Δήμος της Πάτρας κατέφυγε σε διανομή συσσιτίου, στις αρχές του 1917⁹⁷, όχι τόσο για να αντιμετωπίσει την κατάσταση, αλλά περισσότερο για να σταματήσουν οι κοινωνικές αναταραχές, που είχαν από καιρό πάρει μεγάλες διαστάσεις. Η αγοραστική δύναμη της εργατικής τάξης δεν αυξήθηκε τα επόμενα χρόνια. Η μικρασιατική καταστροφή (όπως είδαμε

και πιο πάνω) δημιούργησε επιπλέον προβλήματα. Η διχοτόμηση των χαρτονομισμάτων, που κατέφυγε η κυβέρνηση το 1922 προκειμένου να καλύψει με αυτό το τέχνασμα, τα έξοδα του πολέμου, είχε ως αποτέλεσμα την εμφάνιση έντονων πληθωριστικών πιέσεων και στην Πάτρα, γεγονός που έπληξε ακόμη περισσότερο τις συνθήκες διαβίωσης της εργατικής τάξης. Στις 27 Ιουλίου του 1913⁹⁸ μέλη της τοπικής κομμουνιστικής οργάνωσης τοιχοκόλλησαν προκηρύξεις, σε κεντρικά σημεία της πόλης, καταγγέλλοντας έτσι την συστηματική μείωση των ημερομισθίων και τις απολύσεις. Νωρίτερα είχαν καταγγείλει ξανά τα παραπάνω γεγονότα, φαίνεται όμως ότι παρέμβασή τους σταμάτησε εκεί.

Μεγάλο πλήγμα δέχτηκε η πόλη της Πάτρας το καλοκαίρι του 1918, από την λεγόμενη Ισπανική γρίπη⁹⁹. Η γρίπη ήταν θανατηφόρα, με αποτέλεσμα να σημειωθούν πάνω από 400 θάνατοι, οι οποίοι εμφανίστηκαν με εντυπωσιακά μεγαλύτερη συχνότητα στις φτωχές συνοικίες της πόλης. Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με τα στοιχεία του τότε δημοτικού συμβούλου Γεώργ. Τοπάλη, στις συνοικίες του Αγίου Διονυσίου και Αγίας Παρασκευής η θνησιμότητα, ως ποσοστό επί των κατοίκων, άγγιξε το 2,32 % και το 2,10 % αντίστοιχα, ενώ στην πλούσια συνοικία της Παντάνας το αντίστοιχο ποσοστό ήταν μόλις 0,5 %. Η μεγάλη αυτή απόκλιση, μεταξύ των φτωχών και πλούσιων περιοχών της πόλης, φανερώνει το επίπεδο της ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης των λαϊκών στρωμάτων και συνεπώς, της εργατικής τάξης.

Τ. Ε. Ι. ΠΑΤΡΑΣ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

2.5. ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ

Όπως στην υπόλοιπη χώρα, έτσι και στην Πάτρα, η ανάγκη για θέσπιση και εφαρμογή εργατικής νομοθεσίας, γίνεται επιτακτική από την αρχή της δεκαετίας του '10. Η ασυδοσία των βιομηχάνων και η εντατικοποίηση της εργασίας, απαιτεί την νομοθετική προστασία των εργατών. Όπως ήδη έχει αναφερθεί, πράγματι η κυβέρνηση Βενιζέλου θεσπίζει μια σειρά από εργατικά νομοσχέδια, τα οποία όμως ποτέ δεν εφαρμόζονται στην πράξη. Ο επιθεωρητής εργασίας Ν. Σαλίβερος¹⁰⁰, μας ενημερώνει πως το 1912 : "Είς αμφοτέρας τας πόλεις (Σ.Σ. Πάτρας και Κέρκυραν) οι εργατικοί νόμοι είναι σχεδόν άγνωστοι και η εφαρμογή αυτών εις πολλά εργοστάσια μήτε ήρχισεν μήτε δύναται να υπάρξει ελπίς ότι θα αρχίσει... "

Εμφανή γίνεται στην Πάτρα η έλλειψη νομοθετικής προστασίας των μελών των εργατικών σωματείων. Το γεγονός αυτό, ώθησε τα διοικητικά συμβούλια των εργατικών σωματείων , στις 17 Μαΐου του 1912¹⁰¹, να στείλουν στο ανώτατο συμβούλιο εργασίας ένα - επεξεργασμένο από τους ίδιους- σχέδιο νόμου, που περιείχε τις προτάσεις τους αναφορικά με τους εργατικούς συνδέσμους, το ταμείο συντάξεων, τους ξένους εργάτες και το ωράριο εργασίας. Στην εισηγητική έκθεση, αναφερόταν ότι σκοπός τους ήταν να "αναπτυχθεί αγάπη μεταξύ των εργατικών τάξεων", θέση που συμφωνούσε με τις απόψεις του Βενιζέλου. Υπουργός εθνικής οικονομίας ήταν τότε ο Ανδρ. Μιχαλακόπουλος, στον οποίον ουσιαστικά και στηρίζονταν οι ελπίδες των εργατικών σωματείων, για να γίνει αποδεκτό από την κυβέρνηση το σχέδιο νόμου. Τελικά η προσπάθεια αυτή της εργατικής τάξης, ίσως και λόγω αδυναμιών που αναφέρθηκαν πιο πάνω, δεν βρήκε ανταπόκριση

από την κυβέρνηση. Αποδεικνύει πάντως ότι η εργατική τάξη της Πάτρας αρχίζει να αντιμετωπίζει πιο συγκροτημένα τα προβλήματά της, έστω και αν η έλλειψη ταξικής συνείδησης, στέκεται εμπόδιο στον αγώνα της.

Ούτε τα επόμενα χρόνια φαίνεται να εφαρμόζονται οι εργατικοί νόμοι στην Πάτρα. Δεν ήταν λίγες οι φορές -όπως θα δούμε- που οι εργάτες αναγκάστηκαν να κινητοποιηθούν, ζητώντας την εφαρμογή των καθορισμένων ωραρίων εργασίας και την ουσιαστική αναγνώριση του δικαιώματός τους, να οργανώνονται.

2.6. ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ

Το εργατικό κίνημα της Πάτρας συνεχίζει και αυτή την περίοδο να μην είναι αντίστοιχο της οξύτητας των προβλημάτων, που αντιμετωπίζει η εργατική τάξη της πόλης. Τα προβλήματα που υπήρχαν στον οργανωτικό τομέα καθώς και έλλειψη σοσιαλιστικών ομάδων, ικανών να καθοδηγήσουν την εργατική τάξη, αποτέλεσαν ανασταλτικούς παράγοντες στην ανάπτυξη ισχυρού κινήματος, ενώ τα γεγονότα που έγιναν στο Γουδί και η ανάληψη της εξουσίας από τον Βενιζέλο, αποτέλεσαν πολιτική ήττα και για τους Πατρινούς εργάτες. Έτσι είναι αδύνατο να προσανατολιστεί ταξικά ο αγώνας, καθώς μεγάλα κομμάτια της εργατικής τάξης είναι εγκλωβισμένα στην κυρίαρχη πολιτική ιδεολογία, ενώ το ριζοσπαστικότερο μέρος της, που είναι και οργανωμένο, αντιμετωπίζει μια σειρά από διώξεις, ενώ φαίνεται να βρίσκεται και σε ιδεολογικοπολιτική σύγχυση (ο συμβιβασμένος πλέον σοσιαλιστής Πλ. Δρακούλης, καλείται να δώσει το στίγμα του αγώνα, στις αρχές του 1910)¹⁰². Παρατηρείται έτσι ύφεση του εργατικού

κινήματος σε αυτή τη φάση, αν και αναπτύχθηκαν κάποιοι συνδικαλιστικοί αγώνες, στοχεύοντας κυρίως στην αύξηση των ημερομισθίων και στην μείωση του ωραρίου εργασίας, χωρίς να λείπουν αιτήματα για προστασία των εργατικών σωματείων.

Στις αρχές του Α' παγκοσμίου πολέμου -παρόλο που η επιστράτευση είχε καταφέρει μεγάλο πλήγμα στο εργατικό κίνημα της Πάτρας - σημειώθηκαν μια σειρά από κινητοποιήσεις. Τα αιτήματα των εργατών είναι κυρίως οικονομικά, αδυνατώντας να πάρουν σαφή θέση απέναντι στον πόλεμο, πράγμα που είναι λογικό, αν αναλογιστεί κανείς ότι και οι σοσιαλιστικές ομάδες που είχαν κάποια δράση, δεν είχαν πάρει επίσημα θέση¹⁰³. Υπάρχουν όμως ενδείξεις ότι το κίνημα βρίσκεται σε φάση ωρίμανσης. Οι ιδιαίτερα αντίξοες συνθήκες που επικρατούν στην πόλη το 1914, οδηγούν μοιραία την ταξική πάλη σε ένταση, με τον αγώνα της εργατικής τάξης να συντονίζεται για πρώτη φορά με τον αγώνα των υπόλοιπων εργατών της χώρας (απεργία τροχιοδρομικών). Λίγο νωρίτερα (1912)¹⁰⁴ είχε κάνει για πρώτη φορά την εμφάνισή του και το γυναικείο κίνημα, ξεφεύγοντας για πρώτη φορά η εργαζόμενη γυναίκα* της Πάτρας, από τα στενά πλαίσια του μονοδιάστατου φεμινισμού. Προς το τέλος του πολέμου παρατηρείται κάμψη του αγώνα των εργατών, γεγονός που οφείλεται από την μια στην εμφύλια διαμάχη -που είχε ήδη ξεσπάσει- και από την άλλη στα προβλήματα οργάνωσης και καθοδήγησης, που ακόμα υπάρχουν.

---

* η εκβιομηχάνιση και η άσχημη οικονομική κατάσταση στην Πάτρα, οδηγεί για πρώτη φορά την συμμετοχή της γυναίκας στην μαζική παραγωγή, ανοίγοντας έτσι το δρόμο για την χειραφέτησή της.

Από το 1920 και μετά, η εργατική τάξη της Πάτρας έχοντας κάνει αρκετά βήματα στον οργανωτικό τομέα, διεκδικεί πιο αποφασιστικά τα δικαιώματά της, θέτοντας μάλιστα κάποιες φορές με την στάση της και το ζήτημα της αλλαγής της εξουσίας. Το εργατικό κίνημα μπαίνει σε νέα φάση. Τα αιτήματα πλέον είναι καλύτερα επεξεργασμένα, εκφράζοντας πλατιά λαϊκά στρώματα ενώ παρατηρείται, σε μερικές περιπτώσεις συντονισμός στην δράση των διάφορων εργατικών στρωμάτων. Για πρώτη φορά μάλιστα η εργατική τάξη φαίνεται να παίρνει συνειδητή θέση απέναντι στον πόλεμο (βλ. σ.). Όπως είναι φυσικό, η ντόπια αστική τάξη εντατικοποιεί από την πλευρά της την αντίδραση, χρησιμοποιώντας όλα τα μέσα που έχει στην διάθεσή της, προκειμένου να αντιμετωπίσει τις λαϊκές αντιδράσεις.

2.6.1. ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ

Όπως ήδη έχει αναφερθεί, στην Πάτρα άρχισαν να συστήνονται εργατικά σωματεία από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Παρά την αντίδραση που γνωρίζουν από την πλευρά της άρχουσας τάξης, συνεχώς πληθαίνουν, βοηθώντας έτσι στην αποτελεσματικότερη συνδικαλιστική δράση των εργατών. Στα διοικητικά συμβούλια όμως, σπάνια επικρατούν σοσιαλιστές, γεγονός που επηρεάζει -όπως θα δούμε - καθοριστικά την στάση τους.

Στις αρχές της δεκαετίας του '10, εκτός από το Εργατικό Κέντρο, στην Πάτρα υπήρχαν, όπως μας πληροφορεί ο Κορδάτος¹⁰³, τα παρακάτω σωματεία : "Σύνδεσμος Ασβεστοχριστών *Η πρόοδος*, Σύνδεσμος Τυπογράφων, Εργατικός Σύνδεσμος Λιθοξόων, Σύνδεσμος Καπνεργατών *Η αλληλοβοήθεια*, Σύνδεσμος Αρτεργατών *Η ανόρθωσις*, Σύνδεσμος Επιπλοποιών, Σύνδεσμος Σιδηροεργατών, Σύνδεσμος

Υπερετοπαντοπωλών, Σύνδεσμος Ραπτεργατών *Ο Προμηθεύς*, Εργατικός Σύνδεσμος *Η αλληλεγγύη*, Σύνδεσμος Σταφιδοσυσκευαστών *Η σύμπραξις* ". Αργότερα βεβαίως -ίσως κάποια από αυτά να προϋπήρχαν και να μην τα συμπεριλαμβάνει ο Κορδάτος - συστήνονται και μια σειρά από νέα εργατικά σωματεία, όπως αυτό των ναυτεργατών, των εργατών ξηράς, των μυλεργατών κ.α.

Σε αυτή την φάση τα εργατικά σωματεία έχουν χαμηλή συσπείρωση, ενώ τα αιτήματά τους είναι κυρίως οικονομικού χαρακτήρα. Σε αρκετές περιπτώσεις εγκλωβίζονται από πλαστά διλήμματα, διολισθαίνοντας σε τακτικές που όχι μόνο δεν βοηθούν στην υπεράσπιση και διεύρυνση των δικαιωμάτων της εργατικής τάξης, αλλά βοηθούν στο να περάσουν οι επιλογές των εκάστοτε εξουσιών. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις της συμμετοχής σωματείων στη διοργάνωση συλλαλητηρίων, που ουσιαστικά γίνονται με σκοπό τον εγκλωβισμό της εργατικής συνείδησης και την διοχέτευση του εργατικού αγώνα σε ανώδυνα κανάλια. Πρόκειται για σωματεία, που οργανώνονται κυρίως έμποροι, όπως αυτά των οινοπωλών, παντοπωλών, εμποροϋπαλλήλων, υποδηματοποιών, αμαξηλατών κ.α. Προφανώς πρόκειται για εργαζόμενους, αλλά και για εργάτες, των οποίων η αμοιβή -λόγω ειδίκευσης ή θέσης στην παραγωγή- ήταν συγκριτικά μεγαλύτερη από άλλων εργατών, π.χ. των εργατών σταφίδας, καπνεργατών και γενικότερα των βιομηχανικών εργατών. Η προφανής θέση για κοινωνική εξέλιξη αυτών των εργατών λοιπόν και οι σχέσεις τους με ανώτερα κοινωνικά στρώματα, δεν προσφερόταν για ανάπτυξη ταξικής συνείδησης. Ενδεικτικά αναφέρουμε το συλλαλητήριο για τον πανηγυρισμό της στρατιωτικής επανάστασης το 1909 και το

συλλαλητήριο στις 15 Ιουλίου του 1915 (βλ. σελ.). Το γεγονός αυτό δεν σημαίνει βεβαίως ότι τα παραπάνω σωματεία δεν είχαν και θετική δράση ή ότι τα υπόλοιπα εργατικά σωματεία είχαν πάντα σωστές θέσεις, αλλά μόνο έτσι μπορεί να γίνει αντιληπτή η διαφοροποίηση της στάσης μεταξύ των, εργατικών και μη, σωματείων και ο ρόλος τους στο εργατικό κίνημα.

Στα επόμενα χρόνια τα εργατικά σωματεία συνεχίζουν να παίζουν καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη του εργατικού κινήματος στην Πάτρα, γίνεται όμως ταυτόχρονα αντιληπτή και η ανάγκη για παραπέρα οργάνωση της εργατικής τάξης. Με αυτόν τον τρόπο προφανώς, επιδιώκεται να αντιμετωπιστεί πιο συλλογικά η αντεργατική πολιτική, θέτοντας πλέον οι εργάτες των διάφορων κλάδων παραγωγής ενιαία τα αιτήματά τους, προκαλώντας έτσι και κάποιους τριγμούς στις δομές του κράτους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η σύσταση της Πανεργατικής Ένωσης, η οποία οργανώνει και πραγματοποιεί το 1920 μεγαλειώδη πανεργατική απεργία στην Πάτρα¹⁰⁶.

Πολιτικά, η εργατική τάξη αυτήν την περίοδο δεν φαίνεται ιδιαίτερα οργανωμένη. Δεν υπάρχουν άλλωστε και πληροφορίες για αξιόλογη δράση σοσιαλιστών. Οι κατά καιρούς μνηστήρες των εργατικών αγώνων (Πλ. Δρκούλης, Δ. Γούναρης, Λ. Ρούφος) δεν μπορούν να χαρακτηριστούν ως πολιτικοί φορείς της εργατικής τάξης, αλλά αντίθετα υπήρξαν με την στάση τους ανασταλτικοί παράγοντες στην ανάπτυξη των εργατικών αγώνων. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι στο ιδρυτικό συνέδριο του ΣΕΚΕ δεν υπήρχε αντιπρόσωπος από την Πάτρα¹⁰⁷. Παράρτημα του κόμματος στην Πάτρα μάλιστα εμφανίστηκε αρκετά αργότερα από τη ίδρυσή του, στις αρχές του 1920, όταν πλέον

είχε αποφασισθεί η προσχώρηση στην Γ' Διεθνή. Τότε εμφανίζεται στην Πάτρα ο Αρβανιτάκης, ο οποίος φαίνεται να αναλαμβάνει την οργάνωση του ΣΕΚΕ στην πόλη. Πραγματικά λίγους μήνες αργότερα συστήνεται η πρώτη κομματική οργάνωση και σε σύσκεψη¹⁰⁸ που γίνεται συμμετέχουν οι τσαγκάρηδες Ιωανν. Ζούλας, Τάκης Ριζόπουλος και Δ. Καρπάνος, ο ράφτης Μάργαρης, ο βιβλιοπώλης Δ. Κοσορόπουλος, ο καπελάς Κ. Μπελεγής, ο καρβουνοπώλης Γ. Φλωράτος και ο μακαρονοποιός Μ. Ζαχαράτος. Οι παραπάνω, που προφανώς είχαν από πριν σχέση με το νεοσύστατο κόμμα, αποτέλεσαν τον οργανωτικό πυρήνα του ΣΕΚΕ στην Πάτρα. Την επόμενη χρονιά τα μέλη της οργάνωσης φτάνουν τα 250, γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι υπήρχε έλλειμμα στην πολιτική εκπροσώπηση της εργατικής τάξης. Τα πρώτα χρόνια πάντως η επίσημη πολιτική δράση του ΣΕΚΕ στην Πάτρα φαίνεται να ήταν περιορισμένη, αφού εξαντλήθηκε σε δύο-τρεις εκδηλώσεις. Η επιρροή που ασκεί στα λαϊκά στρώματα όμως συνεχώς αυξάνεται, οδηγώντας -όπως θα δούμε στο επόμενο μέρος- τον αγώνα της εργατικής τάξης στην Πάτρα.

2.6.2. ΚΙΝΗΤΟΠΟΙΗΣΕΙΣ-ΔΙΕΚΔΙΚΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ

Παρ' όλες τις αδυναμίες που είχαν και τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν τα εργατικά σωματεία της Πάτρας μετά την αποστασία στο Γουδί, οργανώνουν μια σειρά από κινητοποιήσεις, διεκδικώντας την αύξηση των ημερομισθίων και την μείωση του εργάσιμου χρόνου. Ιδιάζουσα περίπτωση, είναι η απεργία που διοργανώνει το σωματείο των εργατών της θάλασσας, το φθινόπωρο του 1909¹⁰⁹. Κύριο αίτημα είναι η διάλυση του τραστ που είχαν δημιουργήσει οι ναυτικοί πράκτορες της

πόλης και οι οποίοι χρησιμοποιούσαν ξένους εργάτες για την φορτοεκφόρτωση των εμπορικών πλοίων, προσπαθώντας έτσι να μειώσουν τα ημερομίσθια και των υπόλοιπων εργατών του λιμανιού. Οι εργάτες που ζητούσαν και την κατά προτεραιότητα χρησιμοποίηση των μελών του σωματείου τους στις δουλειές του λιμανιού, ύστερα από τις άκαρπες συνομιλίες του προέδρου του σωματείου τους, Γ. Κατσιμπήρη, με εκπροσώπους των ναυτικών πρακτόρων και της νομαρχίας, προβαίνουν στο τέλος του Σεπτεμβρη σε γενική απεργία. Οι απεργοσπάστες όμως, που χρησιμοποίησαν οι ναυτικοί πράκτορες, οδήγησαν τους εργάτες στην λύση της απεργίας, χωρίς να εκπληρωθεί κανένα αίτημα τους. Λίγες ημέρες αργότερα το σωματείο των συσκευαστών σταφίδας πετυχαίνει, ύστερα από την διοργάνωση απεργίας, την μείωση του χρόνου εργασίας από 14 σε 12 ώρες, με παράλληλη αύξηση του ημερομισθίου. Τα επόμενα δύο χρόνια δεν σημειώνονται εργατικές κινητοποιήσεις. Το καλοκαίρι του 1912 όμως, 50 εργάτριες του φανελοποιίας του Πανταζόπουλου απεργούν, πετυχαίνοντας την μείωση των ωρών εργασίας από 13 σε 10 και την βελτίωση των συνθηκών εργασίας τους. Την ίδια χρονική περίοδο το δικαστήριο της πόλης αποφασίζει την 20μερη φυλάκιση των αρτεργατών, οι οποίοι είχαν πρόσφατα απολυθεί και κινητοποιήθηκαν, διεκδικώντας έτσι την επαναπρόσληψή τους. Τον Οκτώβρη του ίδιου χρόνου 30 εργάτες του μηχανουργείου Μαυρούλια, κήρυξαν απεργία, διεκδικώντας την μείωση των ωρών εργασίας, από 11,5 σε 10.

Αξιόλογες εργατικές κινητοποιήσεις στην Πάτρα γίνονται και πάλι το 1914. Τα αιτήματα των εργατών επικεντρώνονται κυρίως σε οικονομικά ζητήματα, ενώ στην οργάνωση των κινητοποιήσεων πρωτοστατούν και

πάλι τα σωματεία. Στις 24 Απριλίου αυτής της χρονιάς, οι εργάτες του τραμ και του γκαζιού απεργούν ζητώντας την αύξηση των ημερομισθίων, την μείωση του εξαντλητικού ωραρίου εργασίας και την μονιμοποίηση των εργατών που είχαν πολλά υπηρεσίας. Οι συνέπειες κυρίως της απεργίας για την ζωή της πόλης -διακόπηκε η λειτουργία του τραμ και υπήρξε γενική συσκότιση- είχαν ως αποτέλεσμα την υποχώρηση του νομάρχη, ο οποίος εκπροσωπούσε (!) την ιδιοκτήτρια εταιρεία "Τόμσον και Χίουστον". Έτσι οι εργάτες πέτυχαν αυξήσεις στα ημερομίσθια, κερδίζοντας οι μηχανουργοί 50 λεπτά, οι υπόλοιποι τεχνίτες γκαζιού 25 λεπτά, ενώ μειώθηκαν και οι ώρες εργασίας. Οι οδηγοί, οι εισπράκτορες και οι καθαριστές των τραμ, πέτυχαν και αυτοί την αύξηση των μισθών τους. Στις 24 Ιουνίου του 1914¹¹⁴ και πάλι, απέργησαν και οι τροchioδρομικοί εργάτες, με κύριο αίτημα την αύξηση των αποδοχών τους. Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό αυτής της απεργίας είναι ότι γίνεται στα πλαίσια πανελλήνιας κινητοποίησης του κλάδου, δείχνοντας έτσι τον δρόμο που πρέπει να ακολουθήσουν οι υπόλοιποι εργάτες, άσχετα και αν η δικιά τους απεργία δεν είχε πρακτικό αντίκρισμα. Τον επόμενο μήνα, το σωματείο πετυχαίνει την αναγνώριση του από τους αρτοποιούς, με πρωτόκολλο που αποδέχτηκαν οι δεύτεροι. Τον Νοέμβρη¹¹⁵ της ίδιας χρονιάς οι απολυμένοι εργάτες του ξυλουργικού εργοστάσιου του Παπανικολάου και 50 εργάτριες της φανελοποιίας του Αναστασόπουλου -που επίσης είχαν απολυθεί- διαδηλώνουν με βασικό αίτημα την επαναπρόσληψή τους. Μάταια. Η ανεργία συνεχίζει να χτυπά τα εργατικά στρώματα της Πάτρας, χωρίς οι εργάτες να μπορούν ουσιαστικά να αντιδράσουν. Στα επόμενα δύο χρόνια σε κινητοποιήσεις¹¹⁶ προχωρούν οι πλανιστές των ξυλουργικών

εργοστασίων (Απρίλης 1915) και οι καπνεργάτες (Νοέμβρης 1916). Τα αιτήματά τους είναι αποκλειστικά οικονομικού περιεχομένου και γίνονται αποδεκτά από τους εργοδότες τους.

Σημαντική κινητοποίηση οργανώνεται τον Μάιο του 1916 από το Εργατικό Κέντρο. Στις 16 του μήνα, στα Ψηλαλώνια πραγματοποιείται μεγάλη συγκέντρωση εργατών και εργαζόμενων, οι οποίοι απαιτούν να παταχθεί η αισχροκέρδεια των αλευροβιομηχάνων και να δοθεί το ειδικό επίδομα στις οικογένειες των επιστράτων. Στην συγκέντρωση μιλά ο πρόεδρος του Ε.Κ.Π Στ. Σταύρου, ενώ εγκρίνεται και ψήφισμα, το οποίο αναλαμβάνει να το δώσει στον νομάρχη επιτροπή εκλεγμένη από τους συγκεντρωμένους¹¹⁷. Στο τέλος του 1917¹¹⁸ απεργούν οι τσιγαράδες, πετυχαίνοντας την αύξηση των αποδοχών τους, πράγμα που δεν πετυχαίνουν όμως και οι τσαγγαράδες με την δικιά τους απεργία. Έτσι την επόμενη χρονιά αναγκάζονται να ξαναπεργήσουν και πάλι με αίτημα την αύξηση των ημερομισθίων. Ούτε τώρα όμως δικαιώνονται. Στα τέλη του 1918¹¹⁹ απεργούν και εργάτες του εργοστασίου του Σαμαρά διεκδικώντας την αναγνώριση του σωματείου τους, πράγμα και το οποίο τυπικά πετυχαίνουν. Το 1919¹²⁰ βρίσκει και πάλι στο δρόμο τους εργάτες. Τον Οκτώβριο, 400 εργάτες της θάλασσας -ύστερα από απόφαση του σωματείου τους- αρνούνται να προσέλθουν στην εργασία τους, διεκδικώντας έτσι την αύξηση των ημερομισθίων τους. Ο διωγμός του διοικητικού συμβουλίου του σωματείου από την πόλη όμως και η χρησιμοποίηση Βούλγαρων αιχμαλώτων και Ιταλών εργατών ως απεργοσπάστες, καταδικάζει την κινητοποίηση σε αποτυχία.

Στις 18 Οκτωβρίου του 1920¹²¹ η τοπική οργάνωση του ΣΕΚΕ, οργανώνει διαδήλωση η οποία έχει έντονο αντιπολεμικό χαρακτήρα. Η

πορεία, φωνάζοντας συνθήματα κατά του πολέμου και της πλουτοκρατίας, ξεκινά από το Ε.Κ.Π καταλήγοντας στην πλατεία των Τριών Συμμάχων. Η συμμετοχή των εργατών της πόλης είναι μεγάλη, δείχνοντας έτσι, για πρώτη φορά ίσως τόσο συγκροτημένα, το εργατικό κίνημα το αντιπολεμικό του στίγμα.

Πανεργατική απεργία

Στις 12 Μαΐου του 1920¹²² το σωματείο των αρτεργατών αποφασίζει απεργία διαρκείας, διεκδικώντας την εφαρμογή και στην Πάτρα της υπουργικής απόφασης για αύξηση των ημερομισθίων κατά τρεις δραχ. Την ίδια ημέρα οι εργάτες του εργοστασίου οινοπνευματοποιίας των Καραμάλη και Βαρυμπόμπη, απεργούν ζητώντας την εφαρμογή του οκτάωρου και την παράλληλη αύξηση των μισθών τους. Η άρνηση των εργοδοτών να ικανοποιήσουν οποιοδήποτε αίτημα των απεργών, είχε ως αποτέλεσμα την σύγκλιση έκτακτης συνέλευσης των διοικητικών σωματείων του Πανεργατικού Κέντρου (Π.Κ). Εκεί αποφασίζεται ότι εάν δεν ικανοποιηθούν τα αιτήματα των αρτεργατών μέσα σε τρεις ημέρες, τότε οι 23 σύλλογοι και σωματεία που εκπροσωπούσε το Π.Κ, θα προέβαιναν στην κήρυξη γενικής απεργίας. Η αστική τάξη θορυβήθηκε και οι εργοστασιάρχες απείλησαν με μαζικές απολύσεις, βλέποντας την εργατική τάξη για πρώτη τόσο αποφασισμένη. Η κατάσταση ήταν οριακή. Τελικά ο ελιγμός της εργοδοσίας, να δώσει τις τρεις δραχ. στους αρτεργάτες, δεν αποσοβεί την πανεργατική απεργία, που άρχισε στις 20 του μήνα. Η απεργία νεκρώνει τα πάντα στην πόλη. Στο λιμάνι δεν γίνεται καμία εργασία, ενώ τα περισσότερα εργοστάσια δεν λειτουργούν. Η οικονομική ολιγαρχία όμως με την συνεργασία της πολιτικής εξουσίας, δεν διστάζει να χρησιμοποιήσει τον στρατό ως

απεργοσπαστικό μηχανισμό. Έτσι η απεργία που δεν είναι επαναστατική, τελικώς λήγει στις 30 Μαΐου χωρίς συντεχνιακά κέρδη, αποκομίζοντας όμως η εργατική τάξη πολύτιμη αγωνιστική πείρα.

Απεργία σιδηροδρομικών

Η απεργία που σημάδεψε το τέλος αυτής της περιόδου, είναι αυτή των τροχοδρομικών, στις 22 Φεβρουαρίου του 1921¹²³. Οι σιδηροδρομικοί ζητούν την εξομοίωση των δικών τους μισθών, με αυτούς των τροχοδρομικών της Μακεδονίας. Απαιτούν επίσης την εφαρμογή του οκτάωρου και τον διπλασιασμό του ημερομισθίου, στις νυχτερινές βάρδιες. Η απεργία νεκρώνει τα δρομολόγια των τρένων. Οι κρατικές αρχές τότε προβαίνουν σε μια πρωτοφανή -για την Πάτρα τουλάχιστον- δίωξη των απεργών. Ο σιδηροδρομικός σταθμός περικυκλώνεται από τις αστυνομικές αρχές και συλλαμβάνονται οι περισσότεροι απεργοί, οι οποίοι και στέλνονται στο Μικρασιατικό μέτωπο. Χρησιμοποιούνται απεργοσπάστες, ενώ γίνονται και τρομοκρατικές ενέργειες. Οι απεργία όμως δεν σταματά, παρά μονάχα όταν οι αρχές αναγκάζονται να καταφύγουν στην κήρυξη στρατιωτικού νόμου.

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ ΔΕΥΤΕΡΟΥ ΜΕΡΟΥΣ

1. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, ΤΟΜΟΣ Β', Ο.Π., ΣΕΛ. 8
2. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, ΤΟΜΟΣ Β', Ο.Π., ΣΕΛ. 15
3. ΝΟΥΤΣΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ, ΤΟΜΟΣ Β', Ο.Π., ΣΕΛ. 263
4. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 350
5. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, ΤΟΜΟΣ Β', Ο.Π., ΣΕΛ. 77
6. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 358
7. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 354
8. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Β' ΤΟΜΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 145
9. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Β' ΤΟΜΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 179
10. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 374
11. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, ΤΟΜΟΣ Β', Ο.Π., ΣΕΛ. 184
12. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, ΤΟΜΟΣ Β', Ο.Π., ΣΕΛ. 200
13. HOBBSAWM E.J. "Η ΕΠΟΧΗ ΤΩΝ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΩΝ, 1875-1914", ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΑΣ, ΣΕΛ. 154
14. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 344
15. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, ΤΟΜΟΣ Β', Ο.Π., ΣΕΛ. 38
16. ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γ., Ο.Π., ΣΕΛ. 278
17. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 32
18. ΣΑΡΑΦΟΠΟΥΛΟΣ Ν., Ο.Π., ΣΕΛ. 18
19. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 338
20. ΧΟΜΠΣΜΠΟΜ, Ο.Π., ΣΕΛ. 68
21. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 338
22. ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γ., Ο.Π., ΣΕΛ. 107

-
23. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 360
  24. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ.361
  25. ΗΟΒSΒΑWΜ Ε.Ι., Ο.Π., ΣΕΛ. 199
  26. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ 385
  27. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ386
  28. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 30
  29. ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ Γ., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 1921
  30. ΛΙΑΚΟΣ ΑΝΤ., Ο.Π., ΣΕΛ. 68
  31. ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γ., Ο.Π., ΣΕΛ. 231
  32. ΛΙΑΚΟΣ ΑΝΤ., Ο.Π., ΣΕΛ 35
  33. ΛΙΑΚΟΣ ΑΝΤ., Ο.Π., ΣΕΛ 37
  34. ΛΙΑΚΟΣ ΑΝΤ., Ο.Π., ΣΕΛ.532
  35. ΛΙΑΚΟΣ ΑΝΤ., Ο.Π., ΣΕΛ.524
  36. ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γ., Ο.Π., ΣΕΛ. 215
  37. ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γ., Ο.Π., ΣΕΛ. 232
  38. ΛΙΑΚΟΣ ΑΝΤ., Ο.Π., ΣΕΛ. 258
  39. ΛΙΑΚΟΣ ΑΝΤ., Ο.Π., ΣΕΛ. 284
  40. ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γ., Ο.Π., ΣΕΛ. 234
  41. ΛΙΑΚΟΣ ΑΝΤ., Ο.Π., ΣΕΛ 444
  42. ΝΟΥΤΣΟΣ ΠΑΝ., ΤΟΜΟΣ Α', ΣΕΛ. 24
  43. ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γ., Ο.Π., ΣΕΛ. 152
  44. ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γ., Ο.Π., ΣΕΛ. 169
  45. ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γ., Ο.Π., ΣΕΛ. 157
  46. ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γ., Ο.Π., ΣΕΛ. 163
  47. ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γ., Ο.Π., ΣΕΛ. 180
  48. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 362
-

-
49. ΝΟΥΤΣΟΣ ΠΑΝ., ΤΟΜΟΣ Β', Ο.Π., ΣΕΛ. 137
  50. ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γ., Ο.Π., ΣΕΛ. 264
  51. ΝΟΥΤΣΟΣ ΠΑΝ., ΤΟΜΟΣ Β', Ο.Π., ΣΕΛ. 23
  52. ΝΟΥΤΣΟΣ ΠΑΝ., ΤΟΜΟΣ Β', Ο.Π., ΣΕΛ. 26
  53. ΝΟΥΤΣΟΣ ΠΑΝ., ΤΟΜΟΣ Β', Ο.Π., ΣΕΛ. 69
  54. ΝΟΥΤΣΟΣ ΠΑΝ., ΤΟΜΟΣ Β', Ο.Π., ΣΕΛ. 47
  55. ΝΟΥΤΣΟΣ ΠΑΝ., ΤΟΜΟΣ Β', Ο.Π., ΣΕΛ. 51
  56. ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γ., Ο.Π., ΣΕΛ. 103
  57. ΛΙΑΚΟΣ ΑΝΤ., Ο.Π., ΣΕΛ. 102
  58. ΛΙΑΚΟΣ ΑΝΤ., Ο.Π., ΣΕΛ. 98
  59. ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γ., Ο.Π., ΣΕΛ. 177
  60. ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γ., Ο.Π., ΣΕΛ. 303
  61. ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γ., Ο.Π., ΣΕΛ. 307
  62. ΝΟΥΤΣΟΣ ΠΑΝ., ΤΟΜΟΣ Β', Ο.Π., ΣΕΛ. 66
  63. ΝΟΥΤΣΟΣ ΠΑΝ., ΤΟΜΟΣ Β', Ο.Π., ΣΕΛ. 68
  64. ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γ., Ο.Π., ΣΕΛ. 185
  65. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, ΤΟΜΟΣ Β', Ο.Π., ΣΕΛ. 14
  66. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, ΤΟΜΟΣ Β', Ο.Π., ΣΕΛ. 49
  67. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, ΤΟΜΟΣ Β', Ο.Π., ΣΕΛ. 17
  68. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, ΤΟΜΟΣ Β', Ο.Π., ΣΕΛ. 28, 72
  69. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, ΤΟΜΟΣ Β', Ο.Π., ΣΕΛ. 30
  70. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, ΤΟΜΟΣ Β', Ο.Π., ΣΕΛ. 45
  71. ΜΑΡΡΑΣΛΗΣ ΑΛΕΚΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 217
  72. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, ΤΟΜΟΣ Β', Ο.Π., ΣΕΛ. 85
  73. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, ΤΟΜΟΣ Β', Ο.Π., ΣΕΛ. 97
  74. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, ΤΟΜΟΣ Β', Ο.Π., ΣΕΛ. 49
-

-
75. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, ΤΟΜΟΣ Β', Ο.Π., ΣΕΛ. 82
  76. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, ΤΟΜΟΣ Β', Ο.Π., ΣΕΛ. 97
  77. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, ΤΟΜΟΣ Β', Ο.Π., ΣΕΛ. 104
  78. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, ΤΟΜΟΣ Β', Ο.Π., ΣΕΛ. 104
  79. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, ΤΟΜΟΣ Β', Ο.Π., ΣΕΛ. 105
  80. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, ΤΟΜΟΣ Β', Ο.Π., ΣΕΛ. 33
  81. ΛΙΑΚΟΣ ΑΝΤ., Ο.Π., ΣΕΛ. 45
  82. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, ΤΟΜΟΣ Β', Ο.Π., ΣΕΛ. 166
  83. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, ΤΟΜΟΣ Β', Ο.Π., ΣΕΛ. 182
  84. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, ΤΟΜΟΣ Β', Ο.Π., ΣΕΛ. 182
  85. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, ΤΟΜΟΣ Β', Ο.Π., ΣΕΛ. 183
  - ~~86. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, ΤΟΜΟΣ Β', Ο.Π., ΣΕΛ. 54~~
  87. ΣΑΡΑΦΟΠΟΥΛΟΣ Ν., Ο.Π., ΣΕΛ. 21
  88. ΣΑΡΑΦΟΠΟΥΛΟΣ Ν., Ο.Π., ΣΕΛ. 20
  89. ΣΑΡΑΦΟΠΟΥΛΟΣ Ν., Ο.Π., ΣΕΛ. 20
  90. ΣΑΡΑΦΟΠΟΥΛΟΣ Ν., Ο.Π., ΣΕΛ. 19
  91. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, ΤΟΜΟΣ Β', Ο.Π., ΣΕΛ. 40, 94
  92. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, ΤΟΜΟΣ Β', Ο.Π., ΣΕΛ. 175
  93. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, ΤΟΜΟΣ Β', Ο.Π., ΣΕΛ. 93
  94. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, ΤΟΜΟΣ Β', Ο.Π., ΣΕΛ. 79
  95. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, ΤΟΜΟΣ Β', Ο.Π., ΣΕΛ. 64
  96. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, ΤΟΜΟΣ Β', Ο.Π., ΣΕΛ. 81
  97. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, ΤΟΜΟΣ Β', Ο.Π., ΣΕΛ. 104
  98. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, ΤΟΜΟΣ Β', Ο.Π., ΣΕΛ. 185
  99. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, ΤΟΜΟΣ Β', Ο.Π., ΣΕΛ. 121
  100. ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γ., Ο.Π., ΣΕΛ. 234
-

-
101. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, ΤΟΜΟΣ Β', Ο.Π., ΣΕΛ. 41
  102. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, ΤΟΜΟΣ Β', Ο.Π., ΣΕΛ. 56
  103. ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γ., Ο.Π., ΣΕΛ. 278
  104. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, ΤΟΜΟΣ Β', Ο.Π., ΣΕΛ. 60
  105. ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γ., Ο.Π., ΣΕΛ. 230
  106. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, ΤΟΜΟΣ Β', Ο.Π., ΣΕΛ. 146
  107. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, ΤΟΜΟΣ Β', Ο.Π., ΣΕΛ. 156
  108. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, ΤΟΜΟΣ Β', Ο.Π., ΣΕΛ. 157
  109. ΜΑΡΡΑΣΛΗΣ ΑΛΕΚΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 211
  110. ΜΑΡΡΑΣΛΗΣ ΑΛΕΚΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 212
  111. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, ΤΟΜΟΣ Β', Ο.Π., ΣΕΛ. 60
  112. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, ΤΟΜΟΣ Β', Ο.Π., ΣΕΛ. 60
  113. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, ΤΟΜΟΣ Β', Ο.Π., ΣΕΛ. 92
  114. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, ΤΟΜΟΣ Β', Ο.Π., ΣΕΛ. 92
  115. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, ΤΟΜΟΣ Β', Ο.Π., ΣΕΛ. 93
  116. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, ΤΟΜΟΣ Β', Ο.Π., ΣΕΛ. 93
  117. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, ΤΟΜΟΣ Β', Ο.Π., ΣΕΛ. 93
  118. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, ΤΟΜΟΣ Β', Ο.Π., ΣΕΛ. 131
  119. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, ΤΟΜΟΣ Β', Ο.Π., ΣΕΛ. 131
  120. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, ΤΟΜΟΣ Β', Ο.Π., ΣΕΛ. 132
  121. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, ΤΟΜΟΣ Β', Ο.Π., ΣΕΛ. 158
  122. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, ΤΟΜΟΣ Β', Ο.Π., ΣΕΛ. 146
  123. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, ΤΟΜΟΣ Β', Ο.Π., ΣΕΛ. 176

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ
(1924-1945)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Η ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΤΑΞΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ, ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΩΝ ΕΞΕΛΙΞΕΩΝ

1.1. ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ

1.1.1. Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΜΕΧΡΙ ΤΗΝ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΜΕΤΑΞΑ

Το έτος 1924 βρίσκει τη χώρα σε καθεστώς αβασίλευτης δημοκρατίας. Η πρώτη κυβέρνηση κάτω από αυτό το καθεστώς ήταν η κυβέρνηση του Παπαναστασίου και της ομάδας του των λεγόμενων κοινωνιολόγων.¹ Παρά όμως την φαινομενική της προοδευτικότητα και την όποια δυναμική της είχε συσσωρεύσει ο αντιβασιλικός αγώνας, δεν κατάφερε να λύσει κανένα από τα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα της χώρας.

Ακολουθεί η κυβέρνηση του Σοφούλη² η οποία ονομάστηκε καλοκαιρινή, διότι επέζησε από τις 25 Ιουλίου και μόνο μέχρι τις 7 Οκτωβρίου οπότε και ανατράπηκε από στάση που εκδηλώθηκε στο Ναυτικό.

Την κυβέρνηση του Σοφούλη διαδέχεται η κυβέρνηση του Μιχαλακόπουλου, η οποία συνάπτει δάνειο 12.300.000 χρυσών λιρών Αγγλίας για την αποκατάσταση των προσφύγων.

Ιδρύει επίσης Σχολή Πολέμου, Σχολές εφαρμογών για όλα τα όπλα και Κέντρο Εκπαιδύσεως Συνταγματαρχών.³ Κατά τον Λάζαρη είναι ο πιο συντηρητικός από όλους τους Βενιζελικούς αλλά και αντίθετος με το καθεστώς της αβασίλευτης δημοκρατίας.

Στις 25 Ιουνίου του 1925 την εξουσία καταλαμβάνει πραξικοπηματικά ο Θεόδωρος Πάγκαλος. Υπογράφει διάφορες επιζήμιες για την Ελλάδα συμβάσεις όπως η συνθήκη συμμαχίας με την Γιουγκοσλαβία, όπου στην ουσία παραχωρεί κυριαρχικά δικαιώματα.⁵

Στις 22 Αυγούστου του 1926 ο Πάγκαλος ανατρέπεται από έναν άλλο στρατηγό, τον Γ. Κονδύλη. Ακολουθούν εκλογές, στις 7 Νοεμβρίου του 1926 όπου κανένα κόμμα δεν συγκεντρώνει απόλυτη πλειοψηφία. Ο λαός κουρασμένος και αγανακτισμένος από τη οικονομική κατάσταση και τη γενικότερη πολιτική αστάθεια, ζητάει το σχηματισμό σταθερής κυβέρνησης ενώ προηγουμένως για πρώτη φορά έχει στείλει 10 κομμουνιστές βουλευτές, στο Κοινοβούλιο.⁶ Σχηματίζεται «Οικουμενική Κυβέρνηση» Βενιζελικών (Καφαντάρης – Μιχαλακόπουλος) και Αντιβενιζελικών (Μεταξάς) με πρόεδρο τον Αλεξ. Ζαΐμη. Το νεοιδρυθέν Υπουργείο Γεωργίας το αναλαμβάνει ο αρχηγός του εργατοαγροτικού κόμματος Αλεξ. Παπαναστασίου. Ουσιαστικά όμως η πολιτική που ακολουθείται είναι και πάλι η ίδια. Το νέο δάνειο που επισυνάπτει ο Υπουργός οικονομικών Καφαντάρης με την Αγγλική Τράπεζα Hasro⁷ έχει ύψος 9 εκατομμύρια στερλίνες με 7,05% επιτόκιο.

Στις 19 Απριλίου του 27 επιστρέφει ο Βενιζέλος από την τρίχρονη αυτοεξορία του στην Δυτική Ευρώπη. Ο λαός αηδιασμένος πια από τα συνεχή πραξικοπήματα, τις απανωτές εκλογές και τη συνεχιζόμενη

οικονομική του ανέχεια προσβλέπει με αισιοδοξία στην επιστροφή του. Στις 19 Αυγούστου 1928⁸, το αποδεικνύει: δίνει 61,02% το κόμμα του Βενιζέλου, των φιλελευθέρων δηλαδή, ενώ 33,03% παίρνουν οι αντιβενιζελικοί, από 42% που είχαν στις εκλογές του 24. Το ίδιο και οι κομμουνιστές: από 4,38 πέφτουν στο 1,41%. Η τετραετία του χαρακτηρίζεται πολιτικά από την εφαρμογή του Ιδιωνύμου – νόμος 4.229 – και από την συγκυρία του μεγάλου οικονομικού κραχ.

Στις 25 Σεπτεμβρίου του 1932⁹ κυβέρνηση σχηματίζει το λαϊκό κόμμα του Τσαλδάρη, μόνο όμως για 2 μήνες. Αναλαμβάνει και πάλι ο Βενιζέλος ο οποίος προκηρύσσει εκλογές για τις 5 Μαρτίου όπου επικρατούν οι αντίπαλοί του Τσαλδάρης, Μεταξάς, Κονδύλης. Την άλλη μέρα όμως γίνεται πραξικόπημα από τον στρατηγό Πλαστήρα. Στις 6 Ιουνίου¹⁰ γίνεται δολοφονική απόπειρα εναντίον του Ελ. Βενιζέλου.

1.1.2. ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ ΜΕΤΑΞΑ

Η όλη εξέλιξη των πολιτικών πραγμάτων στην Ελλάδα, στρώνει το έδαφος σε όλο και πιο αντιδημοκρατικά και αντιλαϊκά σενάρια. Το κίνημα του '35 από τους Βενιζέλο και Πλαστήρα ωθεί το καθεστώς σε ακόμη πιο αντιδραστική κατεύθυνση. Η κυβέρνηση Τσαλδάρη κηρύσσει στρατιωτικό νόμο. Υπουργός των στρατιωτικών είναι ο Κονδύλης ενώ ο Μεταξάς είναι Υπουργός άνευ χαρτοφυλακίου¹¹. Στις 25 Απριλίου του '36 οι αρχηγοί των πολιτικών με εξαίρεση τους Αλεξ. Παπαναστασίου, Αλ. Μυλωνά και Γ. Παπανδρέου δίνουν ψήφο εμπιστοσύνης στον Ιωάννη Μεταξά που στο μεταξύ ο βασιλιάς τον είχε κάνει πρωθυπουργό τελείως αυθαίρετα στη θέση του θανόντα πρωθυπουργού Κ. Δεμερτζή.¹²

Στις 4 Αυγούστου του 1936 ο Μεταξάς κηρύσσει την δικτατορία. Συλλαμβάνονται ορισμένοι πολιτικοί των αστικών κομμάτων και

εξορίζονται πολλοί κομμουνιστές , ενώ στον τύπο εφαρμόζεται λογοκρισία σε ολοκληρωτικό βαθμό.¹³ Σε πολιτικό επίπεδο κανείς δεν μπορεί να κινείται σε αντίθετη κατεύθυνση από το καθεστώς. Υπάρχει αυστηρή παρακολούθηση από την μυστική αστυνομία. Για παράδειγμα τον Ιανουάριο του 1937 οι αρχηγοί των μεγάλων κομμάτων συναντώνται και υπογράφουν κείμενο με το οποίο υποχρεώνονται να αναθεωρήσουν το Σύνταγμα, σε περίπτωση που διαδεχθούν την δικτατορία. Μέσα σε ένα χρόνο όμως, συλλαμβάνονται και εκτοπίζονται όλοι.¹⁴ Στις αρχές του 37 συλλαμβάνεται επίσης ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος και εκτοπίζεται σε Κύθνο, Θάσο και Κάρυστο.¹⁵ Σε όλη άλλωστε την περίοδο της δικτατορίας συλλαμβάνονταν πολλοί κομμουνιστές αλλά και απλοί δημοκράτες. Μερικά από τα θύματα της δικτατορίας είναι μεγάλες προσωπικότητες της εποχής όπως ο Δημ. Γληνός, ο καθηγητής Πανεπιστημίου Αλεξ. Σβώλος, ο αριστερός αγροτιστής ηγέτης Κώστας Γραβριηλίδης, ο δημοσιογράφος και συγγραφέας Νίκος Καρβούνης, ο Νίκος Ζαχαριάδης και άλλοι.¹⁶

Μετά από όλα αυτά γίνεται σαφές ότι δεν μπορούμε να μιλάμε για ουσιαστικές πολιτικές αλλά και ευρύτερα κοινωνικές εξελίξεις. Η φύση του καθεστώτος ήταν πραγματικά ολοκληρωτική.

1.1.4. ΕΛΛΗΝΟΪΤΑΛΙΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ – ΤΡΙΠΛΗ ΚΑΤΟΧΗ

Στις 18 Ιουλίου του 1940 ιταλικά αεροπλάνα βομβαρδίζουν μονάδες του ελληνικού στόλου στην Κρήτη με την δικαιολογία ότι οι πιλότοι τους τα νόμιζαν ότι ήταν πλοία των Άγγλων.¹⁷ Το ίδιο συμβαίνει στην Ναύπακτο στις 31 του ίδιου μήνα και στον Κορινθιακό κόλπο, επίσης, στις 2 Αυγούστου. Στις 15 Αυγούστου ο τορπιλισμός του ελληνικού καταδρομικού «Ελλη» , από άγνωστο υποβρύχιο κορυφώνει την

αγανάκτηση και την αγωνία του Ελληνικού λαού, για το τι μέλλει γενέσθαι. Στις 3 το πρωί της 28^{ης} Οκτωβρίου ο Ιταλός πρεσβευτής Grazzi επιδίδει στην ελληνική κυβέρνηση τελεσίγραφο σύμφωνα με το οποίο για να εξασφαλιστεί η Ιταλία έπρεπε να καταλάβει διάφορα σημεία του ελληνικού εδάφους. Η απάντηση είναι αρνητική και ο ελληνοϊταλικός πόλεμος είναι γεγονός. Στην αρχή οι Ιταλοί επωφελούνται από την απουσία ικανών να αντισταθούν ελληνικών δυνάμεων, και προελαύνουν χωρίς αντίσταση. Φτάνουν έως τη Σαμαρίνα¹⁹ ενώ ταυτόχρονα η αεροπορία τους βομβαρδίζει την Πάτρα, τη Θεσσαλονίκη, τη Λάρισα, Κέρκυρα και άλλες πόλεις.

Η αντίστροφη μέτρηση όμως δεν αργεί να ξεκινήσει. Ο ελληνικός λαός γράφει με το αίμα του και τον ηρωισμό του λαμπρές σελίδες που έχουν μείνει στην Ιστορία ως "το Έπος της Αλβανίας". Στις 22 Νοεμβρίου²⁰ η Κορυτσά πέφτει στα χέρια των Ελλήνων, στις 6 Δεκεμβρίου καταλαμβάνονται οι Άγιοι Σαράντα, το Δέλβινο, στις 7 Δεκεμβρίου και στις 8 Δεκεμβρίου το Αργυρόκαστρο. Σταματούν όμως στη γραμμή Χιμάρα – Τεπελένι – Κλεισούρα – Πόγραδετς. Με την βοήθεια των Γερμανών το μέτωπο καταρρέει. Στις 23 Απριλίου ο βασιλιάς και η κυβέρνηση Τσουδερού φεύγουν για την Κρήτη. Ακολουθεί η κυβέρνηση Τσολάκογλου και η κατάληψη της Κρήτης στις 20 Μαΐου.²¹ Σύσσωμη η κυβέρνηση και ο βασιλιάς εγκαταλείπουν την Ελλάδα έχοντας ήδη αφήσει πίσω στην Αθήνα τον Υφυπουργό ασφαλείας Μανιαδάκη, ο οποίος θα φρόντιζε για την παράδοση των πολιτικών κρατουμένων και εξόριστων στους Γερμανούς!!!²²

Γερμανοί, Ιταλοί και Βούλγαροι έχουν μοιράσει μεταξύ τους την Ελληνική Επικράτεια, με διαταγή του ίδιου του Χίτλερ στις 17 Μαΐου

του 1941.²³ Έτσι η Ιταλική ζώνη περιελάμβανε την Ήπειρο, Θεσσαλία, Εύβοια, το μεγαλύτερο μέρος της Στερεάς και των Κυκλάδων καθώς επίσης και όλη τη Πελοπόννησο. Οι Γερμανοί έχουν παραχωρήσει στους Βούλγαρους την Ανατολική Μακεδονία, τη Θράκη και τα νησιά Θάσο και Σαμοθράκη.²⁴ Γίνεται αντιληπτό ότι τα στρατηγικότερα σημεία της Ελλάδας – Αθήνα, Πειραιάς, Κρήτη – βρίσκονται υπό Γερμανική Κατοχή.

Η κατάσταση της τριπλής Κατοχής είναι σίγουρα από τις τραγικές που έχει περάσει η χώρα και ο λαός μας. Κατάσχονται όλα τα αποθέματα τροφίμων και πρώτων υλών που βρίσκονται στις κρατικές αποθήκες ενώ ο ελληνικός λαός καλείται να πληρώσει και την διατροφή των στρατευμάτων κατοχής, ποσό που αγγίζει τα 3 δισεκατομμύρια δρχ. το μήνα.²⁵ Τα τρόφιμα και γενικά τα είδη πρώτης ανάγκης είναι όλο και πιο δυσεύρετα. Η έλλειψη του κρέατος, του λαδιού, των αυγών, του τυριού, των λαχανικών, των φρούτων και το λιγοστό ψωμί οδηγούν στον υποσιτισμό και την πείνα. Και σαν να μην έφταναν αυτά, η συμπεριφορά των κατακτητών είναι απάνθρωπη. Παντού σφαγές, εκτελέσεις και ξεκλήρισμα οικογενειών. Χαρακτηριστικό είναι ότι στις 29 Σεπτεμβρίου του 41 οι Βούλγαροι ενεργούν ομαδικές σφαγές σε Δράμα, Δοξάτο, Καβάλα και στα γύρω χωριά με 15.000 περίπου θύματα.²⁷

Και ενώ ο λαός θρηνεί τα θύματα του τρομερού χειμώνα του 41-42, ψάχνοντας στα σκουπίδια για καμιά φλούδα από μήλα ή υπολείμματα από λαχανικά, την ίδια στιγμή η συντριπτική πλειοψηφία των πολιτικών κάνει συσκέψεις²⁸ με θέματα όπως η τήρηση της τάξης, η επάνοδος ή όχι του βασιλιά και άλλα τέτοια... πατριωτικά. Ωστόσο ο Ελληνικός λαός δίνεται ολόψυχα στον αγώνα για την απελευθέρωση της χώρας.

Ακολουθεί τα αντάρτικα κινήματα που αναπτύσσονται είτε οργανωμένα και καθοδηγούμενα είτε ανεξάρτητα και αυθόρμητα, σε όλη τη ελληνική επικράτεια. Με πρωτοβουλία του ΚΚΕ ιδρύεται ²⁹ ο ΕΛΑΣ (Ελληνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός), τέλη του 41 ενώ το πολιτικό του σκέλος το ΕΑΜ (Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο) έχει ιδρυθεί από τον Αύγουστο του 41. Ιδρύεται επίσης ο ΕΔΕΣ (Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος) από τον Ναπολέον Ζέρβα και αξιωματικούς του Ελληνικού στρατού οι οποίοι ανεβαίνουν στο βουνό αρχές καλοκαιριού του 42. Ιδρύεται τέλος η ΕΚΚΑ (Εθνική και Κοινωνική Απελευθέρωση) από τον συνταγματάρχη Ψαρρό – οποίος ανεβαίνει στο βουνό το 1943 – και πολιτικό εμπνευστή τον Γεώργιο Καρτάλη.

Η χώρα αρχίζει σταδιακά να απελευθερώνεται μετά από νικηφόρες μάχες του αντάρτικου κινήματος. Σιγά – σιγά δημιουργούνται ελεύθερες περιοχές. Αρχές Οκτωβρίου οι Γερμανοί αρχίζουν και υποχωρούν προς βορά έτσι ώστε να αποφύγουν τον εγκλωβισμό τους, νότια από τους Άγγλους και βόρεια από τους Σοβιετικούς. Η χώρα είναι ουσιαστικά ελεύθερη.

1.2. Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΕΜΠΟΡΙΟ

Ήδη από την εγκατάσταση των προσφύγων παρατηρείται μια γενικότερη ανάπτυξη στους διάφορους τομείς της οικονομίας. Οι ελληνικές αρχές σε συνεργασία με την ΚτΕ (Κοινωνία των Εθνών) βρίσκει πόρους μέσω του δανείου των 12.300.000 λιρών. Ιδρύεται η ΕΑΠ (Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων). Η ΕΑΠ κατανέμει τις δαπάνες ως εξής³⁰: 3.518.471,339 λίρες στερλίνες για την εγκατάσταση των γεωργών προσφύγων από τις οποίες οι 1.033.265,186 λίρες είναι για

κτίσιμο οικισμών, οι 564.121,953 για προμήθεια κατοικίδιων ζώων, οι 122.680,407 για εργαλεία και γεωργικά μηχανήματα και 641.733,895 ως προκαταβολές σε είδη και ρευστό χρήμα. Δαπανώνται επίσης 376.864.446 λίρες για κοινωφελή έργα, κ.α.

Η καλλιέργεια της γης από τα 12.000 τ.χ. το 1923 φθάνει στις 19.000 τ.χ. στα τέλη της δεκαετίας. Η παραγωγή των δημητριακών από 624.000 τόνους στα 1923 φθάνει τους 880.000 στα 1928. Συνολικά η αξία της γεωργικής παραγωγής αυξάνεται.

Εξάγονται προϊόντα του υπεδάφους των οποίων η πληρωμή είναι σε συνάλλαγμα³¹. Εξάγονται επίσης παραδοσιακά προϊόντα της χώρας. Σύμφωνα³² με έκθεση του Εμποροβιομηχανικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης, από όλη την Μακεδονία εξάγονται κυρίως καπνά, ακατέργαστα κουκούλια, νήματα, κοκκινοπίπερο και ακατέργαστα δέρματα. Εισάγονται κυρίως³³ λιπάσματα, χρώματα, πολλά πυρομαχικά και εκρηκτικές ύλες, ηλεκτρικοί λαμπτήρες, καουτσούκ, κατεργασμένα δέρματα, χημικά και φαρμακευτικά προϊόντα, προϊόντα υαλουργίας.

Τα 1929 όμως δημιουργείται παγκόσμια οικονομική κρίση. Το πρόβλημα είναι αδύνατο να μην πλήξει την Ελλάδα. Σταδιακά από το '29 και μετά η κατάσταση συνεχώς επιδεινώνεται. Σε έκθεση³⁴ του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Αθήνας κατά το έτος 1929 αναφέρεται γενική πτώση των μέσων τιμών των βιομηχανικών προϊόντων. Παρατηρείται επίσης μείωση της παραγωγής σε ορισμένα βιομηχανικά προϊόντα καθώς και όλο και μεγαλύτερη έλλειψη ρευστού κεφαλαίου. Το οικονομικό έτος 1931-1932 παρουσιάζει ελλείμματα ύψους 240 εκατ. δραχμών³⁵. Στις 2 Απριλίου του 1932, σε συνέλευση των μετοχών της Εθνικής Τράπεζας ο διοικητής της Ι. Δροσόπουλος

αναφέρει³⁶ ότι η συνολική αξία της βιομηχανικής παραγωγής, από 6.671.221.300 δρχ. το 1930, έπεσε στις 6.079.838.300 δρχ. το 1931. Το μεγαλύτερο όμως πρόβλημα της ελληνικής οικονομίας, εξακολουθεί να είναι το εξωτερικό δημόσιο χρέος, ως αποτέλεσμα της αλόγιστης δανειακής πολιτικής όλων των προηγούμενων κυβερνήσεων. Σε διάλεξη του, στις 29-3-1931 στο Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Θεσσαλονίκης, ο καθηγητής Ξενοφών Ζολώτας αναφέρει³⁷ ότι το δημόσιο χρέος ανέρχεται στα 40.525 εκατομμύρια δραχμές από, 1424 εκατομμύρια. το 1914. Αυξήθηκε δηλαδή σε αυτά τα χρόνια κατά 2.839 % ήτοι 39.105 εκατομμύρια. δρχ.!!!

Άλλο μεγάλο πρόβλημα της ελληνικής οικονομίας εξακολουθούσε να είναι το αρνητικό εμπορικό ισοζύγιο σε πολλά προϊόντα.

Λίγο πριν τον πόλεμο, στις 12 Ιουνίου του 1939 δημοσιεύονται³⁸ τα κυριότερα ποσά των εισαγωγών και εξαγωγών των 4 πρώτων μηνών του 1939. Οι εισαγωγείς ανέρχονται σε 3.797.263.000 δρχ. ενώ οι εξαγωγές είναι 2.845.060.000

Στα χρόνια της κατοχής η κατάσταση της οικονομίας είναι απελπιστική. Ο πληθωρισμός και οι τιμές των προϊόντων ανεβαίνουν στα ύψη, ενώ οι κατεστραμμένες συγκοινωνίες δυσκολεύουν την μεταφορά των προϊόντων³⁹. Σε πολλές περιοχές της χώρας το χρήμα δεν γίνεται δεκτό ως μέσο πληρωμής. Εμφανίζεται το σύστημα της ανταλλαγής των προϊόντων⁴⁰. Ανθίζει η μαύρη αγορά. Όπως προαναφέρθηκε έχουν κατασχεθεί όλα τα αποθέματα των κρατικών αποθηκών, ενώ ταυτόχρονα η αδυναμία προμήθειας από το εξωτερικό πρώτων υλών καθώς και η έλλειψη καυσίμων εμποδίζουν την λειτουργία των εργοστασίων⁴¹. Η δραχμή χάνει συνεχώς την αξία της και οι

οικονομία καταβαρυνώνεται. Τέλος, παρατηρείται μείωση της παραγωγής λαδιού στα 4/5, σιταριού και σταφίδας στο 1/3, καπνού και βαμβακιού στο 1/10 σε σχέση με τον μέσο όρο της παραγωγής των αντίστοιχων αγαθών, στην τριετία 1936-1939⁴².

1.3. Η ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ

Η περίοδος που εξετάζεται εδώ, είναι κατά τα πρώτα χρόνια, μια περίοδος ανάπτυξης, η οποία όμως διακόπτεται στη συνέχεια από την οικονομική κρίση και το ξεκίνημα του 2^{ου} παγκοσμίου πολέμου.

Το 1926 λειτουργούν στην Ελλάδα 34.892 βιομηχανικές και βιοτεχνικές επιχειρήσεις. Οι πιο αξιόλογες από αυτές είναι, κατά τον Ι. Δροσόπουλο⁴³, 3.516, εκ των οποίων οι 200 ήταν ανώνυμες εταιρείες. Το 1928 εκδίδεται από το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας κατάλογος με τα κυριότερα εργοστάσια της Ελλάδας. Χαρακτηριστικά αναφέρονται⁴⁴: 29 μεταλλεία και μεταλλουργεία, 9 λιγνιτωρυχεία, 73 μηχανουργεία, 10 χυτήρια, 5 εργοστάσια γεωργικών μηχανημάτων, 4 ναυπηγεία, 3 εργοστάσια αμαξών και αυτοκινήτων, 50 κεραμοποιεία και πλινθοποιεία, 5 εργοστάσια γύψου, 4 εργοστάσια τσιμέντου, 70 κλωστήρια και υφαντήρια βάμβακος, 50 πλεκτοβιομηχανίες, 143 μεγάλοι αλευρόμυλοι, 24 σταφιδοκαθαριστήρια, 96 σαπωνοποιείες και πυρηνελαιουργεία, 26 χημικές βιομηχανίες, 5 εργοστάσια ηλεκτρικών λαμπτήρων, 16 εργοστάσια εκρηκτικών υλών, 2 εργοστάσια ασφάλτου, 105 βυρσοδεψεία, 18 λιθογραφεία, 5 ομπρελοποιεία, 80 σχετικά μεγάλα εργοστάσια κατεργασίας ξύλου, 92 καπνεργοστάσια, 96 εργοστάσια παραγωγής ηλεκτρικού ρεύματος φωτισμού και κινήσεως και πολλά άλλα.

Χαρακτηριστικό είναι το 1927 ιδρύονται 214 νέες βιομηχανίες και την επόμενη χρονιά ιδρύονται ή αποκτούν άδεια εγκατάστασης άλλες 192. Στις τελευταίες συμπεριλαμβάνονται 147 εργοστάσια διατροφής, 3 χημικές βιομηχανίες, 20 κλωστοϋφαντουργίες, 13 νέα εργοστάσια κατεργασίας ξύλου κ.α.⁴⁵

Το 1930 ιδρύονται 31 ανώνυμες βιομηχανικές επιχειρήσεις, ενώ ιδρύονται επίσης συνολικά 45 σημαντικά και μεγάλα εργοστάσια, μεταξύ των οποίων 20 ειδών διατροφής, 2 χημικές βιομηχανίες, 8 κλωστοϋφαντουργίες κ.α.⁴⁶

Το 1935 ιδρύονται 115 νέα εργοστάσια. Το 1936 ιδρύονται άλλα 124. Οι σημαντικότερες νεοϊδρυθείσες βιομηχανίες του 1936 είναι μεταξύ άλλων⁴⁷: 1 μεταλλουργική, 2 οικοδομικές, 16 κλωστοϋφαντουργικές, 16 ειδών διατροφής, 15 χημικές, 2 ξυλουργικές, 3 χαρτοβιομηχανίες, 4 βιομηχανίες δέρματος κ.α.

Τέλος στην κατοχή, η έλλειψη πρώτων υλών και καυσίμων εμποδίζει τη λειτουργία των εργοστασίων. Ουσιαστικά λειτουργούν μόνο εκείνα που εξυπηρετούν τις ανάγκες των στρατευμάτων κατοχής⁴⁸.

1.4. Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ – ΕΡΓΑΣΙΑΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ – ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ.

Σε έρευνα⁴⁹ της Γενικής Στατιστικής Υπηρεσίας, το 1930, η οποία αφορούσε ένα δείγμα 475 οικογενειών, διαπιστώθηκε ότι το 17,8% του συνόλου αμείβονταν με μισθούς οι οποίοι υπολείπονταν κατά 45,6 % έτσι ώστε να καλυφθούν οι συνολικές μηνιαίες δαπάνες της οικογένειας. Αντίστοιχα το 50,9% των οικογενειών, το οποίο αποτελούσε την αμέσως ανώτερη μισθολογική κλίμακα, υπολείπονταν κατά 8,12%. Μόνο η

ανώτερη μισθολογική ομάδα η οποία αποτελούσε το 31,3% του δείγματος, είχε την δυνατότητα να καλύπτει τα έξοδα της, από τους μισθούς. Αναγκαστικά λοιπόν η εργατική οικογένεια για να καλύψει τις ανάγκες της κατέφευγε στην εργασία των παιδιών. Να σημειωθεί ότι το 12% των εργατών είχαν 3 και περισσότερα παιδιά⁵⁰. Μεγάλωνε λοιπόν το πρόβλημα της διατροφής της οικογένειας ειδικά στις περιπτώσεις των χαμηλόμισθων εργατών. Σύμφωνα με μελέτη⁵¹, στις πιο καλοπληρωμένες εργατικές ομάδες της εποχής (εργαζόμενοι στην Εθνική Τράπεζα, σιδηροδρομικοί, εργάτες φωταερίου, τροχιοδρομικοί, εμποροϋπάλληλοι), η τροφή κάλυπτε το 54% του μισθού.

Το πρόβλημα της στέγασης όμως ήταν το πιο τραγικό.

Η πλειοψηφία της εργατικής τάξης ζούσε σε άθλια σπίτια. Η φυματίωση και η ελονοσία ήταν συχνό φαινόμενο⁵².

Σε έρευνα⁵², άλλωστε για την κατοικία των καπνεργατών, διαπιστώθηκε ότι το 62% του συνόλου των κατοικιών τους ήταν ανθυγιεινές ως μέτρια υγιεινές. Χαρακτηριστικό είναι το 51% του συνόλου των κατοικιών αποτελούνταν από ένα μόνο δωμάτιο, το 33,9% από δυο και μόνο το 15,1% αποτελούνταν από τρία και πλέον δωμάτια. Διαπιστώθηκε επίσης ότι στο 11,35% των κατοικιών με ένα δωμάτιο συνωστίζονταν πάνω από έξι άτομα και στο 43,6% δυο έως τρία άτομα. Σοβαρό επίσης ζήτημα το οποίο καθήλωνε την εργατική τάξη και στο οικονομικό και στο πολιτικό και στο κοινωνικό επίπεδο ήταν ο αναλφαβητισμός. Αναλφάβητοι ήταν⁵³ το 50% των εργατών στα κλωστήρια, το 25% των ξυλουργών, το 13% των μαθητευόμενων στα εργοστάσια της Αθήνας και το 19% των μαθητευόμενων στα εργοστάσια του Πειραιά.

Η ανεργία ήταν επίσης ένα πολύ μεγάλο πρόβλημα. Αυτό οφείλονταν και στην μαζική εισροή των προσφύγων αλλά και σε πολλούς ξένους ειδικευμένους εργάτες που έφερναν οι εργοδότες. Άλλωστε υπήρχε και η εποχική ανεργία. Μόνο στις βιομηχανίες για το 1930, η έρευνα της Γεν. Στατιστικής Υπηρεσίας Ελλάδας⁵⁴ (ΓΣΥΕ), έδειξε ότι 20,3% των εργοστασίων λειτουργούσε εποχιακά. Συγκεκριμένα το 12% έκλεινε για έξι μήνες, το 5,6% για τρεις έως έξι μήνες και το 2,7% έως και τρεις μήνες. Εξάλλου σε πολλές περιπτώσεις ο κύκλος της παραγωγής εξαρτιόταν από το τοπικό οικονομικό και παραγωγικό κύκλωμα. Για παράδειγμα στην Πάτρα εξαρτιόταν από τη σταφίδα ενώ στην Καβάλα, το Αγρίνιο και άλλες πόλεις από τον καπνό⁵⁵. Σύμφωνα⁵⁶, τέλος, με στοιχεία της ΓΣΕΕ, ο αριθμός των ανέργων για το έτος 1928 ήταν 75.000, για το '29 127.000, για το '30 165.000, για το '31 218.000, για το '32 237.000, για το '33 156.000, για το '34 162.000 και για το '35 150.000.

Σε επιτόπια έρευνα του⁵⁷, επίσης, ο διευθυντής του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας (ΔΓΕ), Γάλλος Adrien Tixier αναφέρονταν στα ωράρια εργασίας με τα εξής λόγια: «Είναι οικτρό. Εργάζονται 9, 10 ακόμα και 11 και 12 ώρες. Παιδιά δέκα, ένδεκα και δώδεκα χρονών εργάζονται όπως οι ενήλικες 9 και 10 ώρες στα νηματοργία, στα υπόγεια των ζαχαροπλαστειών, στα ταπητουργία, μπροστά στους φούρνους των υαλουργείων...». Η έρευνα αφορά το έτος 1929.

Χαρακτηριστικό επίσης της εργοδοτικής ασυδοσίας ήταν και το γεγονός της παρακράτησης ενός 10% από το μισθό των εργατών, πράγμα το οποίο εφαρμόζονταν σε αρκετές επιχειρήσεις⁵⁸. Η κράτηση αυτή ήταν αναγκαστική και επιστρεφόταν, άτοκη μόνο, σε περιπτώσεις

μεγάλης ανάγκης, αποχώρησης από την επιχείρηση, ή προικοδότησης των εργαζομένων κοριτσιών!!!

Τέλος, σημαντικό ζήτημα που αφορά και αυτό τις εργασιακές σχέσεις είναι το ζήτημα του τρόπου αμοιβής. Πολλοί κλάδοι αμείβονταν κατ' αποκοπή όπως για παράδειγμα ο κλάδος της ταπητουργίας⁵⁹. Άλλοι τρόποι αμοιβής εκτός, βέβαια, του μισθού και του ημερομισθίου, ήταν η υπεργολαβία, ο συνδυασμός μισθού και κατ' αποκοπή εργασίας καθώς και τα ετήσια συμβόλαια που περιελάμβαναν παροχή στέγης και τροφής από τον εργοδότη.

Κατά την περίοδο που εξετάζεται εδώ, υπάρχει μια βελτίωση της εργατικής νομοθεσίας, αφενός λόγω της πίεσης του εργατικού κινήματος και αφ' ετέρου λόγω της προσπάθειας των κυβερνήσεων να αμβλύνουν κάπως τις τεράστιες ταξικές αντιθέσεις αλλά και να αφομοιώσουν το εργατικό κίνημα στην αστική πολιτική μέσω κάποιων θεσμικών αλλαγών, αναποτελεσματικών πολλές φορές. Μια τέτοια περίπτωση είναι και ο θεσμός της επιθεώρησης εργασίας. Στα 1929 διαπιστώνει και πάλι ο Adrien Tixier⁶⁰, η επιθεώρηση εργασίας χαρακτηρίζεται από ανεπάρκεια προσωπικού και έλλειψη μέσων. Περιλαμβάνει συνολικά τρεις επιθεωρητές, επτά υποεπιθεωρητές και μια υποεπιθεωρήτρια. Η λειτουργία της περιορίζεται σε μια πολύ μικρή ακτίνα γύρω από την έδρα της, ενώ το κύρος της απέναντι στην εργοδοσία είναι ανύπαρκτο. Εφ' όσον λοιπόν το ίδιο το κράτος δεν σέβονταν τον ρόλο που καλούνταν να παίζει, δεν θα περίμενε κανείς από την μεγάλη, κυρίως, εργοδοσία να παίζει αυτό το ρόλο. Ενώ για παράδειγμα είχε ψηφιστεί νόμος για τον κατώτερο μισθό, αυτός δεν εφαρμόζονταν από τους εργοδότες⁶¹.

Πολλές ήταν οι υποσχέσεις από την πλευρά της κρατικής εξουσίας, για καλύτερευση των συνθηκών διαβίωσης των εργατών χωρίς όμως ιδιαίτερα αποτελέσματα. Χαρακτηριστική είναι η συνάντηση του Ελευθ. Βενιζέλου με την διοίκηση της ΓΣΕΕ όπου υποσχέθηκε ανάμεσα στα άλλα την παραχώρηση οικοπεδικών εκτάσεων στους εργάτες για την ανέγερση εργατικών κατοικιών, χωρίς όμως να υλοποιηθούν οι δεσμεύσεις⁶².

Ωστόσο η κατάσταση άρχισε σταδιακά να καλυτερεύει. Η ημερήσια εργασία άρχισε να περιορίζεται στις 8 ώρες πρώτα στις μεταλλευτικές και μεταλλουργικές επιχειρήσεις και πιο μετά στις άλλες βιομηχανίες⁶³.

Επίσης στις 28 Ιουλίου του 1931 δημοσιεύεται στην εφημερίδα της κυβερνήσεως ο νόμος 5204 «Περί ιδρύσεως εργατικής εστίας⁶⁴». Το νομοσχέδιο προέβλεπε τη δημιουργία εργατικής κατοικίας. Υπάρχει όμως και η άποψη⁶⁵ που υποστηρίζει ότι ουσιαστικός σκοπός της εργατικής εστίας ήταν να ελέγξει – μέσω της στέγασης – τα συνδικάτα.

Άλλη μια σαφής ένδειξη του ότι η εργατική νομοθεσία και γενικότερα η όποια κοινωνική πολιτική είχε σαν στόχο την πολιτική χειραγώγηση του εργατικού κινήματος, είναι και το γεγονός ότι ένα από τα νομοσχέδια της εποχής που αφορούσαν στην κοινωνική ασφάλιση, δόθηκε για δημοσίευση δύο μόλις μέρες πριν την κατάθεσή του στη Βουλή του «Ιδιωνύμου»⁶⁶. Άλλωστε και οι όποιες νομοθετικές ρυθμίσεις υπέρ των εργαζομένων, αναιρούνται πολλές φορές από άλλα, νέα, νομοσχέδια. Τέτοια ήταν η περίπτωση του νομοσχεδίου που κατατέθηκε στη Βουλή από την κυβέρνηση του Λαϊκού Κόμματος, τον Νοέμβριο του 1932 και αφορούσε την κοινωνική ασφάλιση. Σύμφωνα⁶⁷ λοιπόν με αυτό το νομοσχέδιο, καταργούνταν τα επιδόματα ασθενείας, μερικής

ανικανότητας και θηλασμού. Η διάταξη αυτή συνάντησε έντονες αντιδράσεις χωρίς όμως να καταργηθεί. Απλά τροποποιήθηκε. Να σημειωθεί επίσης ότι η τυπική έναρξη του θεσμού του ΙΚΑ έγινε την 1 Δεκεμβρίου του 1937 με το Νόμο 6298⁶⁸, αν και είχε προϋπάρξει αντίστοιχος νόμος από τις κυβερνήσεις Τσαλδάρη και Βενιζέλου. Κατά τον πρώτο χρόνο της λειτουργίας του είχαν ασφαλιστεί σε Αθήνα, Πειραιά, Θεσσαλονίκη 300.000 μισθωτοί. Την ίδια εποχή υπήρχαν πάνω από εκατό ασφαλιστικοί οργανισμοί και επικουρικά ταμεία τα οποία κάλυπτα 38.000 – 40.000 ασφαλισμένους⁶⁹.

Τέλος, το προς τα πού έγερνε η πλάστιγγα της κρατικής παρέμβασης, σε ότι αφορά την εργατική νομοθεσία, φαίνεται και από το νομοσχέδιο για την υποχρεωτική διαίτησία. Αν και η κρατική παρέμβαση ήταν πάγια τακτική των αρχών, ωστόσο αυτή θεσμοθετήθηκε το 1935. Με τη θεσμοθέτηση της υποχρεωτικής διαίτησίας χάνεται σταδιακά ο θεσμός των συλλογικών συμβάσεων εργασίας και προωθείται η κατάργηση των απεργιών⁷⁰.

1.5. ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ

1.5.1. ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ – ΚΙΝΗΤΟΠΟΙΗΣΕΙΣ

Στις 29 Φεβρουαρίου του 1924⁷¹, η ΓΣΕΕ συγκαλεί τις Ομοσπονδίες και τα Εργατικά Κέντρα της δύναμης της σε Πανελλαδική Συνδιάσκεψη όπου αποφασίζεται η σύγκληση του Γ' Συνεδρίου της. Το Συνέδριο αυτό συνήλθε κάτω από συνθήκες δύσκολες, λόγω της δικτατορίας του Παγκάλου, την παρανομία του ΚΚΕ και τις πολλές συλλήψεις συνδικαλιστών. Διαμορφώνονται, τελικά, δύο ψηφοδέλτια, ένα των

κομμουνιστών και ένα συνασπισμένο όλων των υπολοίπων παρατάξεων, όπου πλειοψηφούν οι δεύτεροι.

Το Μάιο του 1928 γίνεται το Δ' Συνέδριο της ΓΣΕΕ⁷². Δημιουργείται τεταμένη ατμόσφαιρα με αποτέλεσμα τον αποκλεισμό των 170 από τους 452 αντιπροσώπους, οι οποίοι άνηκαν στην παράταξη των κομμουνιστών. Οι αποκλεισμένοι οι οποίοι εκπροσωπούσαν τις ομοσπονδίες Ηλεκτρισμού, Δέρματος, Καπνεργατών, Τύπου, Επισιτισμού και Οικοδόμων το πενταμελές γραφείο των αποκλεισμένων Οργανώσεων και τον Φεβρουάριο του 1929 συγκαλούν το ιδρυτικό συνέδριο της Ενωτικής Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδας.

Σε σχέση, τώρα με τη δύναμη των οργανωμένων μελών της ΓΣΕΕ δυο διαφορετικές εκθέσεις⁷³ του Διεθνούς Γραφείου εργασίας αναφέρουν ότι το 1929 υπήρχαν 100.000 οργανωμένα μέλη κατά την πρώτη έκθεση και 59.000 οργανωμένα μέλη κατά την δεύτερη. Για την Ενωτική Γενική Συνομοσπονδία οι κομμουνιστικές πηγές αναφέρουν ότι στο ιδρυτικό της Συνέδριο εκπροσωπήθηκαν 23.000 εργάτες.

Η περίοδος που εξετάζεται εδώ είναι ιδιαίτερα δύσκολη για το εργατικό κίνημα λόγω των απανωτών δικτατοριών, του Ιδιωνύμου και της κατοχής. Ήδη η εργατική τάξη, άρχιζε να γίνεται επικίνδυνη, για το κατεστημένο, δύναμη, και γι' αυτό «έπρεπε» να χτυπηθεί με διάφορους τρόπους. Έτσι την Πρωτομαγιά του 1924 ο στρατός χτυπάει συνάθροιση συνδικαλιστών στην Αθήνα με αποτέλεσμα 1 νεκρό και 12 σοβαρά τραυματισμένους εργάτες⁷⁵. Λίγο αργότερα επί Κυβερνήσεως Σοφούλη, παραπέμπεται στο στρατοδικείο ο Ριζοσπάστης, επίσημο όργανο της ΓΣΕΕ⁷⁶. Στις 8 Μαρτίου του 1925 γίνεται η μεγάλη απεργία των σιδηροδρομικών ή οποία περνάει στην ιστορία του κλάδου ως μια από

τις μαχητικότερες κινητοποιήσεις⁷⁷. Ακολουθεί η δικτατορία του Πάγκαλου. Η εργατική τάξη της χώρας αυξάνει τις κινητοποιήσεις, όμως η απάντηση της εξουσίας είναι εκτοπίσεις και συλλήψεις εργατών, κυρίως κομμουνιστών⁷⁸. Στη συνέχεια, στην εξουσία βρίσκεται η λεγόμενη «Οικουμενική Κυβέρνηση». Οι πιο δυναμικοί αγώνες της περιόδου αυτής είναι οι αγώνες των καπνεργατών. Στις 11 Ιουνίου του 1928 καπνεργατικές απεργίες ξεσπούν στην Καβάλα, στη Δράμα, Ξάνθη, Αλεξανδρούπολη και Κομοτηνή. Σε μικρό διάστημα οι απεργίες αγκαλιάζουν όλη σχεδόν τη Μακεδονία και Θράκη⁷⁹.

1.5.2. ΙΔΙΩΝΥΜΟ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ

Στις 25 Ιουλίου του 1929⁸⁰ η Κυβέρνηση Βενιζέλου ψηφίζει τον νόμο 4.229, «περί μέτρων ασφάλειας του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των ελευθεριών των πολιτών». Ο νόμος προέβλεπε την απαγόρευση της κομμουνιστικής προπαγάνδας και τη διάλυση οργανώσεων που θεωρούνταν ή ήταν κομμουνιστικές ή επηρεάζονταν από τους κομμουνιστές. Ουσιαστικά με το μέτρο αυτό η κυβέρνηση ήθελε να εμποδίσει το ανερχόμενο εργατικό κίνημα ή πιο σωστά να το αποτελειώσει. Με αυτόν τον τρόπο σκοπό είχε να διαλύσει πολλά συνδικάτα αλλά και να «ξεκαθαρίσει» τον δημόσιο τομέα και τον στρατό από τους κομμουνιστές⁸¹.

Έτσι τον Ιανουάριο του 1930⁸² διαλύεται με το «ιδιώνυμο» η Ενωτική ΓΣΕΕ. Αυτό ήταν ένα ιδιαίτερα ισχυρό πλήγμα για την εργατική τάξη καθώς η «Ενωτική» εκπροσωπούσε τα πιο μαχητικά συνδικάτα και Ομοσπονδίες. Άλλωστε, το ιδιώνυμο, όπως προαναφέρθηκε, σαν στόχο είχε να κάμψει την αντίσταση της εργατικής τάξης. Ο «κομμουνιστικός δάκτυλος» ήταν απλά η αφορμή. Έτσι, πολλοί μαχητικοί εργάτες,

---

βρίσκονταν συχνά αντιμέτωποι με βαριές ποινές (φυλακή, εξορία) εξαιτίας κάποιας απεργίας, όπου και αν αυτή συνέβαινε. Για παράδειγμα σε μια απεργία καπνεργατών στο Αγρίνιο στις 10 Οκτωβρίου του 1929 πολλοί καπνεργάτες τιμωρήθηκαν με βαριές ποινές⁸³.

Πρέπει επίσης να τονιστεί ότι το ιδιώνυμο είχε και άλλα αρνητικά αποτελέσματα για την εργατική τάξη της χώρας. Τέτοια ήταν η περίπτωση της στέγασης. Ο νόμος 5204⁸⁴ ο οποίος ίδρυε την εργατική εστία ανέφερε επί λέξει: «Σκοπός της ήταν να ανεγείρει κτίρια προς εγκατάστασιν εν αυτοί των επαγγελματικών οργανώσεων της εργατικής τάξης των οποίων οι σκοποί και η δράσις δεν αντίκειται προς τους ισχύοντας νόμους». Γίνεται λοιπόν σαφές ότι αποκλείονται τα συνδικάτα τα οποία έχουν αποκλειστεί ήδη, από το «ιδιώνυμο».

1.5.3. ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ ΜΕΤΑΞΑ – ΝΕΕΣ ΔΙΩΞΕΙΣ

Στις 13 Απριλίου του 1936 αναλαμβάνει τη διακυβέρνηση της χώρας ο Ιωάννης Μεταξάς. Τον αμέσως επόμενο μήνα αιματηρά γεγονότα συγκλονίζουν την Θεσσαλονίκη κατά την διάρκεια διαδήλωσης απεργών καπνεργατών, στις 9 Μαΐου⁸⁵. Νέα σύγκρουση με νέα θύματα διαδηλωτών στις 11 Μαΐου⁸⁶. Στις 13 Μαΐου κηρύσσεται νέα πανελλαδική πανεργατική απεργία σε ένδειξη συμπαράστασης στα θύματα της Θεσσαλονίκης⁸⁷. Στις 24 Ιουλίου⁸⁸ η ΓΣΕΕ και η Ενωτική ΓΣΕΕ αποφασίζουν πανελλαδική, πανεργατική απεργία για τις 5 Αυγούστου. Η απεργία αυτή έγινε ενάντια στο νομοθετικό διάταγμα «περί υποχρεωτικής διαιτησίας» των εργατικών διαφορών.

Ακολουθούν διάφορες κλαδικές απεργίες σε Λαύριο, Πειραιά και άλλες βιομηχανικές περιοχές, όπου σημειώνονται συμπλοκές⁸⁹.

Στη συνέχεια, ο Μεταξάς κηρύσσει τη δικτατορία στην Ελλάδα, μια μόλις ημέρα πριν την προγραμματισμένη, από τα συνδικάτα, απεργία της 5^{ης} Αυγούστου. Ο έλεγχος του τύπου ήταν επίσης από τις πρώτες ενέργειες του καθεστώτος. Ο Θ. Νικολούδης, ο οποίος ήταν Υφυπουργός Τύπου, στέλνει μια εμπιστευτική εγκύκλιο προς όλες τις Νομαρχίες όπου υπενθυμίζει και συστήνει αφ' ενός την εφαρμογή της αποφασισμένης, από το καθεστώς, λογοκρισίας στα έντυπα, ημερήσια ή περιοδικά, και αφ' ετέρου ζητά την διαπίστωση των πολιτικών φρονημάτων των συντακτών⁹⁰.

Σε διωγμό είχαν βρεθεί επίσης βιβλία προοδευτικού, εργατικού και μαρξιστικού περιεχομένου. Τέτοια ήταν τα έργα των Κ. Μαρξ, Φ. Ένγκελς, Β. Λένιν, Γ. Πλεχάνωφ, Λ. Τρότσκι, Ι. Κορδάτου, Γ. Ζέυγου, Δ. Πουρνάρα αλλά και των Λ. Τολστόι, Μ. Γκόρκι, Α. Μπαρμπύς, Κ. Βάρναλη, Καζαντζάκη, Ρίτσου και άλλων. Είχαν επίσης απαγορευτεί τα βιβλία «Αναμνήσεις από το Καλπάκι» του Χρ. Ριζόπουλου, το «Πως θα λυθεί το σταφιδικό» του Κ. Αυγήτα και «Το σταφιδικό ζήτημα» του Δημ. Γληνού⁹¹.

Η δικτατορία του Μεταξά εκτός από την προσπάθεια της να πετύχει τον ιδεολογικό ευνουχισμό της εργατικής τάξης έκανε το παν για να εξοντώσει κάθε απόπειρα ξεσηκωμού της. Φυλακή, εξορία, βασανιστήρια ήταν οι συνήθεις μέθοδοι του καθεστώτος. Θύματα της δικτατορίας ήταν οι κομμουνιστές, οι συνδικαλιστές που αντιστέκονταν αλλά και πολλοί απλοί δημοκρατικοί πολίτες και κυρίως εργάτες. Συλλαμβάνονται και εκτοπίζονται ή φυλακίζονται τα πιο μαχητικά στοιχεία του εργατικού κινήματος, κυρίως καπνεργάτες και οικοδόμοι. Επίσης κατά τα έτη 1937, 1938, 1939 συλλαμβάνονται, 45

εκπαιδευτικοί, 12 τριατατικοί, 18 σιδηροδρομικοί και 15 υπάλληλοι οικονομικών υπηρεσιών, σε σύνολο 300 συλληφθέντων αυτών των ετών⁹².

Η μεγάλη αντίσταση στο καθεστώς όμως, ήρθε από την Κρήτη. Το καθεστώς εκεί ήρθε αντιμέτωπο με μια παλλαϊκή εξέγερση.

Η εξέγερση εκεί πραγματοποιήθηκε το καλοκαίρι του 1938⁹³ και γέμισε τον δημοκρατικό λαό της χώρας με πολλές ελπίδες.

1.5.4. ΚΑΤΟΧΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Στις 5 Απριλίου του 1941 σε διαταγή του στρατάρχη φον Μπράουχιτς, αρχηγού του γερμανικού στρατού ξηράς στην Ελλάδα, μεταξύ των διαφόρων άρθρων περιέχονται δύο τα οποία αναφέρονται σε τυχόν αντιδράσεις του ελληνικού λαού⁹⁴.

Τα άρθρο 3 της εν λόγω διαταγής αναφέρει: «Όποιος σταματά τη δουλειά με την πρόθεση να βλάψει τα συμφέροντα της γερμανικής κατοχής, όποιος κάνει λοκ άουτ σε εργαζόμενους ή όποιος καλεί άλλους να σταματήσουν τη δουλειά ή να κάνουν λοκ άουτ, τιμωρείται». Το άρθρο 4 αναφέρει «Η ομαδική συγκέντρωση σε δρόμο, η εκτύπωση και διανομή προκηρύξεων, η διοργάνωση δημοσίων συγκεντρώσεων και διαδηλώσεων όπως και η συμμετοχή σε αυτές απαγορεύονται και τιμωρούνται».

Ωστόσο, στις 27 Ιουλίου του 1941 πραγματοποιείται η πρώτη απεργία, της κατοχικής περιόδου, από τους υφαντουργούς της Αθήνας⁹⁵. Σε αυτή την απεργία δίνεται συνέχεια, αφού το Εργατικό ΕΑΜ καλεί σε ένταση των απεργιών, οργανώνει και καθοδηγεί τον αγώνα. Στο κάλεσμα αυτό ανταποκρίνονται δεκάδες εργοστάσια. Πετυχαίνουν νίκη

αφού γίνεται δεκτό το αίτημά τους για 90 γραμμάρια ψωμί την ημέρα. Η απάντηση όμως των δυνάμεων κατοχής έρχεται λίγο αργότερα, καθώς ακολουθεί κύμα συλλήψεων όσων αντιστέκονται. Συνολικά 700 είναι οι συλληφθέντες αυτών των διώξεων κυρίως εργάτες, ναυτικοί τροχιοδρομικοί, υφαντουργοί⁹⁶.

Επίσης στις 12 Ιουλίου του 1942, 20.000 εργάτες, υπάλληλοι, διανοούμενοι και ανάπηροι πολέμου συγκροτούν μεγάλη διαδήλωση στην Αθήνα.

Στις 7 Σεπτεμβρίου πραγματοποιείται μεγάλη απεργία σε πολλούς κλάδους της Αθήνας. Γίνονται ομαδικές απολύσεις και συλλήψεις⁹⁷.

Η διοικητική έκθεση του συνταγματάρχη Βάλτερ Βάιγκολντ, επιτελάρχη στη στρατιωτική διοίκηση Νότιας Ελλάδας αναφέρει⁹⁸ τα εξής: «Η εβδομάδα 7/11-9-1942 χαρακτηρίστηκε από μια γενική απεργία που πήρε πολύ μεγαλύτερη έκταση από εκείνη του Απρίλη αυτού του έτους. Το πρωί 7-9-1942 ξέσπασε απεργιακό κίνημα των εργατών ζωτικών και σημαντικών για τον πόλεμο εργοστασίων καθώς και των υπαλλήλων». Η ίδια έκθεση πληροφορεί ότι στις 7/9, 600 λιμενεργάτες του Πειραιά, εργαζόμενοι στις κρατικές ασφαλιστικές υπηρεσίες, εργαζόμενοι 2 τραπεζών (μια ήταν η Αγροτική), οι υπάλληλοι των υπουργείων εκτός αυτών της Άμυνας, των Εσωτερικών, των Οικονομικών και της Συγκοινωνίας, κατεβαίνουν σε απεργία. Στα υπουργεία αυτά, εκείνοι που απεργούν είναι το 20%-30% και είναι κυρίως οι κατώτεροι υπάλληλοι.

Συνέχεια δίνεται στις 8 του μηνός με απεργία των εργαζομένων στον ηλεκτρικό σιδηρόδρομο Αθήνας-Πειραιά, στο τραμ του Περάματος και στα κατώτερα δικαστήρια και την εισαγγελία.

Στις 9/9 απεργούν οι εργάτες των επιχειρήσεων κατασκευών πλοίων, οι εργάτες του εργοστασίου τσιμέντου, οι εργάτες του εργοστασίου λιπασμάτων του Πειραιά καθώς και το 75% των εργατών των μηχανουργείων της Αθήνας και του Πειραιά. Στο χρονικό διάστημα της Έκθεσης έγιναν και άλλες μικρότερες απεργίες.

Επίσης από τη διοικητική έκθεση⁹⁹ του στρατηγού της Αεροπορίας Βίλχελμ Σπάλντελ πληροφορούμαστε ότι στις 10-9-1943 η διαταγή του κατοχικού καθεστώτος για τις απεργίες, προέβλεπε πολύ βαριές ποινές, όπως φυλακή, στρατόπεδο συγκέντρωσης, θάνατο. Από τότε οι απεργίες σταμάτησαν. Μια απόπειρα στις αρχές του μήνα στο εργοστάσιο γκαζιού στην Αθήνα, είχε ως αποτέλεσμα 3 θανατικές καταδίκες και 8 μεγάλες ποινές φυλάκισης.

Τέλος θα ήταν παράλειψη να μην γίνει αναφορά στην μεγάλη απεργία και διαδήλωση που έγινε στην Αθήνα με σκοπό την ματαίωση της επιστράτευσης. Όταν έγινε γνωστό ότι το διάταγμα για την επιστράτευση βρισκόταν στο τυπογραφείο, αμέσως κηρύχτηκε γενική απεργία. Στις 5 Μαρτίου η απεργία εξαπλώνεται και στους τυπογράφους¹⁰⁰. Μια συγκλονιστική πορεία 5 ολόκληρων ωρών με κεντρικό σύνθημα «κάτω η επιστράτευση», έχει ως αποτέλεσμα 12 νεκρούς, 100 πληγωμένους και πολλές συλλήψεις. Είναι χαρακτηριστικό ότι το ίδιο σύνθημα εναντίον της επιστράτευσης παραμένει και σε άλλες διαδηλώσεις. Ακόμα και στις 24 Αυγούστου του 1944, όταν ο Χίτλερ απαιτεί 150.000 εργάτες από Αθήνα και Πειραιά, ξανά μια μεγάλη απεργία και πορεία συγκλονίζει την Αθήνα. Είναι γεγονός ότι η Ελλάδα αποτέλεσε μοναδική περίπτωση αντίστασης στην κατεχόμενη Ευρώπη και μέσα στις πόλεις αλλά και στην ύπαιθρο. Τα γεγονότα, άλλωστε, το αποδεικνύουν περίτρανα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Η ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΤΑΞΗ ΤΗΣ ΠΑΤΡΑΣ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ, ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΩΝ ΕΞΕΛΙΞΕΩΝ.

2.1. ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ – ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ

2.1.1 ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΩΣ ΤΟ 1936

Στην Πάτρα η ανακήρυξη της χώρας σε αβασίλευτη δημοκρατία, στις 25 Μαρτίου του 1924, γίνεται δεκτή με εικοσιένα κανονιοβολισμούς που ρίχνονται το πρωί της ίδιας μέρας από το κάστρο. Τα δημόσια καταστήματα σημαιοστολίζονται καθώς επίσης και τα πλοία που βρίσκονται στο λιμάνι¹⁰¹. Ακολουθεί το δημοψήφισμα της 23^{ης} Απριλίου. Το πρωί, κατά τη διάρκεια του δημοψηφίσματος, ένα αεροπλάνο πετούσε προκηρύξεις οι οποίες καλούσαν τους πολίτες σε δημοκρατική ψήφο. Το ευνοϊκό για τους δημοκρατικούς κλίμα, σιγοντάριζε και η εφημερίδα Νεολόγος, με πρωτοσέλιδα αντιβασιλικά σημειώματα¹⁰². Να σημειωθεί ότι παρά την δημοκρατική ατμόσφαιρα που σαφώς είχε επικρατήσει στην Πάτρα, ωστόσο το δημοκρατικό ψηφοδέλτιο στο Νομό Αχαιοήλιδας συγκέντρωσε μόλις το 50,3% των ψήφων. Συγκεκριμένα υπέρ της δημοκρατίας ψηφίσαν 24.502 πολίτες, ενώ υπέρ της βασιλείας 24.159. Επίσης στην επαρχία της Πάτρας, υπέρ της δημοκρατίας ψηφίσαν 10.870 πολίτες, ενώ υπέρ της βασιλείας 8.585. Μέσα στην πόλη της Πάτρας η δημοκρατικοί ψήφοι ήταν 7.694, ενώ οι ψήφοι υπέρ της βασιλείας ήταν 5.759¹⁰³. Επίσης πολύ σημαντικό είναι και το γεγονός ότι όλοι σχεδόν οι πρόσφυγες ψηφίσαν για

δημοκρατία. Συγκεκριμένα από τους 1538 μόνο οι 19 ψηφίσαν βασιλεία¹⁰⁴.

Ακολουθούν οι κυβερνήσεις του Σοφούλη και στη συνέχεια του Μιχαλακόπουλου. Η κατάσταση στην Πάτρα είναι εκρηκτική. Οι απεργίες γίνονται καθημερινές, ο τιμάριθμος ανεβαίνει, ενώ λύση περιμένουν ζητήματα όπως το σταφιδικό, το προσφυγικό καθώς και το ζήτημα του ενοικιοστασίου¹⁰⁵.

Στις 25 Ιουνίου του 1925 ο στρατηγός Θ. Πάγκαλος ανατρέπει τον Μιχαλακόπουλο. Στις 30/9 διαλύεται η Βουλή. Στο στρατοδικείο της Πάτρας δικάζεται ο εκδότης της εφημερίδας «Πατραϊκή» Βρ. Λεντάκης, για παράβαση του κατοχυρωτικού και τιμωρείται με δυο μήνες φυλακή και παύση της εφημερίδας για ένα μήνα¹⁰⁶. Η δικτατορία στην πόλη δημιουργεί μεγάλη αναστάτωση, όσον αφορά στην οικονομική, πολιτική και κοινωνική ζωή¹⁰⁷. Όταν ο ίδιος κατεβαίνει στην Πάτρα έρχεται αντιμέτωπος με έντονες διαμαρτυρίες. «Λάδι, λάδι, φώναζε το πλήθος» πληροφορεί ο Λάζαρης¹⁰⁸.

Η δικτατορία του Πάγκαλου ανατρέπει από τον Κονδύλη, ο οποίος προκηρύσσει εκλογές. Συνολικά στον νομό Αχαΐας ψηφίζουν 28.387. Στην Πάτρα οι δυο συνδυασμοί των φιλελεύθερων συγκεντρώνουν 3.910 ψήφους και οι αντίπαλοί τους (Αντιβενιζελικοί, ΚΚΕ, μεμονωμένοι υποψήφιοι) 4.673 ψήφους¹⁰⁹.

Ακολουθούν οι Οικουμενική κυβέρνηση του Αλ. Ζαΐμη και στη συνέχεια η κυβέρνηση συνεργασίας του Δημοκρατικού κόμματος και των Ελευθεροφρόνων. Νέες εκλογές στις 19 Αυγούστου του 1928 από τον Βενιζέλο που έχει εντωμεταξύ αναλάβει καθήκοντα διακυβέρνησης μόνο και μόνο γι' αυτό το σκοπό. Στα Ψηλαλώνια δημιουργούνται

επεισόδια τη νύχτα από φιλελεύθερους πρόσφυγες διαδηλωτές που πυροβολούν στον αέρα. Τελικά στην επαρχία των Πατρών υπερτερούν οι Φιλελεύθεροι κατά 1727 ψήφους από τους Λαϊκούς¹¹⁰. Η κυβέρνηση Βενιζέλου αυτής της περιόδου συνδέει το όνομά της με το «Ιδιώνυμο». Στη συνέχεια, στις 4/11/32 σχηματίζεται η κυβέρνηση του Τσαλδάρη η οποία παραμένει ως τις 16/1/33 οπότε και αναλαμβάνει η τελευταία κυβέρνηση του Βενιζέλου¹¹¹.

Η νέα κυβέρνηση προκηρύσσει εκλογές όπου στην Πάτρα ο συνδυασμός του Λαϊκού κόμματος επιτυγχάνει ολόκληρος. Εκλέγονται όλοι¹¹² οι υποψήφιοί του.

Η όλη κατάσταση με το ιδιώνυμο του Βενιζέλου αλλά και η άνοδος του φασισμού στην Ευρώπη δημιουργούν μια βαριά ατμόσφαιρα στη χώρα. Τον Ιούνιο του 1934 ομάδα εθνικιστών από 10 άτομα της οργάνωσης Ε.Ε.Ε., των λεγόμενων τρειψιλιτών, εισβάλουν στα γραφεία του «Νεολόγου», ξεσκίζουν έγγραφα και επιτίθενται κατά του Προσωπικού. Η ένωση συντακτών, το εργατικό κέντρο και άλλες οργανώσεις διαμρτύρονται¹¹³. Το δημοκρατικό πολίτευμα στην Ελλάδα έχει αρχίσει να κλονίζεται.

Κάτω από αυτό το κλίμα εκδηλώνεται το βενιζελικό κίνημα της 1^{ης} Μαρτίου του 1935. Παίρνονται μέτρα καταστολής του κινήματος. Οι Πατρινοί καταλύουν τα γραφεία των εφημερίδων για να μάθουν νεώτερα. Στους δρόμους της Πάτρας κυκλοφορεί αστυνομία και στρατός¹¹⁴. Στις εκλογές του '35 απέχουν οι δημοκρατικοί. Η αποχή των προσφύγων ήταν μεγάλη, παρ' όλες τις απειλές για εκδίωξη τους από τους καταυλισμούς¹¹⁵.

Ο λαός της Πάτρας δίνει μάχες για την δημοκρατία. Οργανώνονται συσκέψεις όπου συμμετέχουν το Εργατικό κέντρο, το Σοσιαλιστικό κόμμα, το Κομμουνιστικό κόμμα, οι σπουδαστές, το Εργατοαγροτικό κόμμα του Παπαναστασίου κ.α.

Οργανώνουν συγκέντρωση 4.000 ατόμων στο θέατρο «Λυρικό»¹¹⁶.

Σε γενικές γραμμές πάντως το κίνημα του Βενιζέλου έδωσε την ευκαιρία στους φιλομοναρχικούς για της αντεπίθεσή τους. Στις 10 Οκτωβρίου του '35 γίνεται δικτατορία από τον Κονδύλη. Διακόπτεται η τηλεφωνική σύνδεση με την Αθήνα, με αποτέλεσμα στην Πάτρα να οργιάζουν οι φήμες. Κυκλοφορούν αντιβασιλικές προκηρύξεις και η ασφάλεια συλλαμβάνει και εκτοπίζει εργάτες κομμουνιστές¹¹⁷.

Στις 25 Νοεμβρίου έρχεται ο Βασιλιάς Γεώργιος στην Αθήνα. Το πολεμικό στο οποίο επιβαίνει περνά από το λιμάνι της Πάτρας. Χιλιάδες κόσμος έχει συγκεντρωθεί στην προκυμαία ενώ η πόλη σημαιοστολίζεται¹¹⁸. Μετά την εγκαθίδρυση της βασιλείας προκηρύσσονται οι τελευταίες εκλογές του μεσοπολέμου και πριν τη δικτατορία του Μεταξά. Στο νομό Αχαΐας ψηφίζουν 40.826¹¹⁹ και παίρνουν:

Φιλελεύθεροι	16.357
Λαϊκοί	10.433
Κονδυλικοί	9.759
Κανελλοπουλικοί	2.653
Ενιαίο Μέτωπο Εργ. Αγρ. Προσφ.	568
Αρχαιομαρξιστές	51
Μεμονωμένοι	648

Στις 19 Μαρτίου του 1936 πεθαίνει ο Ελ. Βενιζέλος και στις 13 Απριλίου πεθαίνει και ο πρωθυπουργός Δεμερτζής. Ο βασιλιάς αναθέτει την πρωθυπουργία στον Ι. Μεταξά.

2.1.2. ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ ΜΕΤΑΞΑ

Η κυβέρνηση του Μεταξά βρίσκει όλη την χώρα σε ένα κλίμα εργατικής αναταραχής. Στην Πάτρα γίνονται επεισόδια ανάμεσα σε καπνεργάτες απεργούς και την αστυνομία. Τα γεγονότα του Μάη του '36 στη Θεσσαλονίκη δημιουργούν ένα κλίμα μεγάλης έντασης. Νέα απεργία στην Πάτρα με καθολική επιτυχία¹²⁰. Σιγά σιγά δημιουργείται κλίμα για την εγκαθίδρυση δικτατορίας. Εκτός από μερικές χειρόγραφες προκηρύξεις εναντίον της δικτατορίας, που κυκλοφόρησαν στις 4 και 5 Αυγούστου, σε γενικές γραμμές ο λαός της Πάτρας αποδέχτηκε τη νέα κατάσταση παθητικά¹²¹. Ωστόσο σιγά σιγά μεγάλωνε η ανησυχία των Πατρινών σε σχέση με τα γεγονότα που συντελούνταν στην Ευρώπη. Σε σχέση, επίσης, με τη στάση των πολικών κομμάτων απέναντι στη δικτατορία του Μεταξά αυτή δεν διέφερε ιδιαίτερα από την παθητική στάση του λαού. Η αντίδραση, βέβαια, ήταν έντονη, ιδιαίτερα από μέρους πολιτικών όπως ο Γ. Παπανδρέου και ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος ο οποίος δούλευε από το Παρίσι εναντίον του καθεστώτος¹²². Σε γενικές γραμμές όμως, τα αστικά κόμματα δεν πρόβαλαν κάποια ιδιαίτερη αντίσταση. Το βάρος της αντίστασης έπεσε κυρίως στην κομμουνιστική οργάνωση της πόλης και στους λεγόμενους αρχαιομαρξιστές¹²³. Όλα αυτά βέβαια μέσα σε συνθήκες βαριάς παρανομίας και σκληρών διώξεων. Ηρωική, ωστόσο ήταν η δράση της ΟΚΝΕ Πάτρας με αποκορύφωμα τη νύχτα της Μεγάλης Παρασκευής του 1937, όπου μικρές ομάδες μελών της, πλημμύρισαν την πόλη με

προκηρύξεις για την Εργατική Πρωτομαγιά και εναντίον της δικτατορίας του Μεταξά¹²⁴.

Τα προβλήματα που αντιμετώπιζε ο λαός της Πάτρας κατά την δικτατορία ήταν πολλά και δεν διέφεραν βέβαια από αυτά της υπόλοιπης Ελλάδας. Στην πόλη υπήρχε μεγάλη φτώχεια και στους δρόμους πολλοί ζητιάνοι. Το μόνο που έκαναν οι τοπικές αρχές (δήμαρχος, νομάρχης) ήταν να συγκαλέσουν σύσκεψη διαφόρων παραγόντων για το ζήτημα της περισυλλογής των ζητιάνων της πόλης¹²⁵. Σε γενικές γραμμές, και οι τοπικές αρχές δεν τόλμησαν να αντιδράσουν σε οτιδήποτε αφορούσε την πολιτική του Μεταξικού καθεστώτος. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της αλλαγής της ονομασίας της οδού Γούναρη σε οδό 4^{ης} Αυγούστου. Τότε, μετά από απανωτές συνεδριάσεις και επέμβαση της κρατικής εξουσίας το δημοτικό συμβούλιο αναγκάστηκε να αποδεχθεί την παραπάνω «πρόταση» ενώ στην πρώτη του συνεδρίαση και μετά από πρόταση κάποιων δημοτικών συμβούλων, η ονομασία «4^{ης} Αυγούστου» είχε δοθεί πλατεία Ομόνοιας¹²⁶. Πράγμα που, όπως προαναφέρθηκε προκάλεσε την μήνη του καθεστώτος, επειδή θεωρήθηκε ως έμμεση αντίδραση η επιλογή, της κάπως απόκεντρης πλατείας της Ομόνοιας.

Μετά από αυτό, γίνεται σαφές το ποια ήταν η πολιτική κατάσταση και το πόσο ασφυκτική ήταν η πίεση πάνω σε οποιαδήποτε πολιτική διαφοροποίηση που τυχόν συνέβαινε στην Πατραϊκή κοινωνία. Και ο γνωστός όμως πολιτικός παράγοντας της δεξιάς παράταξης στην Πάτρα, Βασίλης Σαγιάς¹²⁷ είχε συλληφθεί από την δικτατορία χωρίς αυτός και η παράταξη του να έχουν δημιουργήσει προβλήματα, πράγμα που δείχνει την ολοκληρωτική φύση του καθεστώτος.

2.1.3. Ο ΕΛΛΗΝΟΙΤΑΛΙΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ ΚΑΙ Η ΕΠΙΘΕΣΗ ΤΩΝ ΙΤΑΛΙΚΩΝ ΑΕΡΟΠΛΑΝΩΝ

Στην Πάτρα, μόλις οι τοπικές εφημερίδες, με μεγάλους τίτλους αναγγέλλουν την είδηση του τορπιλισμού της Έλλης από ιταλικό υποβρύχιο, αμέσως την άλλη μέρα ο λαός συγκροτεί συγκεντρώσεις εναντίον του ιταλικού και του γερμανικού φασισμού¹²⁸. Όπως και ο υπόλοιπος ελληνικός λαός έτσι και οι πατρινοί αιφνιδιάστηκαν κατά το μεγαλύτερο μέρος τους, με την νέα μεγάλη πολεμική περιπέτεια.

Στις 28 Οκτωβρίου και πριν ακόμα ξημερώσει, στρατιωτικά αυτοκίνητα και μοτοσικλέτες κινούνται συνεχώς μέσα στους δρόμους της Πάτρας. Μάλιστα η αστυνομία κυκλώνει την συνοικία του Αγίου Διονυσίου και συλλαμβάνει πολλούς Ιταλοπατρινούς που κατοικούσαν εκεί¹²⁹. Γενικώς, στην πόλη επικρατεί πανικός, με τους συναγερμούς να χτυπούν και τα αεροπλάνα να πετούν πάνω από την πόλη. Στις 9.25 ακριβώς πέφτει η πρώτη βόμβα στην Καρόλου και σκοτώνει αρκετούς πολίτες¹³⁰. Ακολουθούν πολλοί βομβαρδισμοί και αεροπορικές επιδρομές. Κόβεται το ρεύμα, οι πολίτες εγκαταλείπουν την πόλη, άλλοι ψάχνουν στα συντρίμια τους δικούς τους ανθρώπους, καμιά κρατική υπηρεσία δεν λειτουργεί¹³¹.

Η Πάτρα είναι η πρώτη πόλη της Ελλάδας που δοκιμάζεται σκληρά από τις πρώτες ώρες του πολέμου με αρκετές εκατοντάδες θύματα και μεγάλες καταστροφές από τους αλλεπάλληλους βομβαρδισμούς¹³². Οι εικόνες από την κατεστραμμένη πόλη είναι πραγματικά φρικτές. Ανθρώπινες σάρκες εδώ και εκεί, στα παράθυρα, στα σίδερα των μπαλκονιών, απανθρακωμένα λεωφορεία με όλους σχεδόν τους επιβάτες

τους, βογκητά τραυματιών, σπαραχτικά κλάματα μικρών παιδιών και θρήνος των γυναικών, συνθέτουν την εικόνα της καταστροφής¹³³.

Βαριές όμως είναι οι ευθύνες των τοπικών αρχών και κυρίως των πολιτικών αρχών του καθεστώτος διότι αγνόησαν τις προειδοποιήσεις των στρατιωτικών υπηρεσιών που μιλούσαν για άγνωστης εθνικότητας αεροπλάνα που προσέγγιζαν την Πάτρα. Χαρακτηριστικό είναι ότι πολύς κόσμος είχε βγει στα μπαλκόνια να τα υποδεχτεί νομίζοντας ότι αυτά είναι ελληνικά. Παρατίθεται εδώ η πραγματικά συγκλονιστική μαρτυρία του ναύαρχου Φλώκα όπως μας την μεταφέρει ο Β. Λάζαρης¹³⁴. «Ενθυμούμαι, έγραφε ο Φλώκας, το τρομερόν θέαμα μιας σκοτωμένης γυναίκας κρεμασμένης κατά το ήμισυ εις το μπαλκόνι της. Όπως πληροφορήθην αργότερον είχε βγει και αυτή να ιδή και να χαιρετήσει τα «ελληνικά» αεροπλάνα».

Δεν ήταν όμως μόνο το συγκεκριμένο γεγονός που φανέρωνε τις εγκληματικές ευθύνες του Μεταξικού καθεστώτος. Γενικά η δικτατορία αδιαφόρησε παντελώς για την άμυνα της χώρας. Χαρακτηριστικό είναι ότι η Πάτρα βομβαρδίστηκε και από τους Γερμανούς οι οποίοι μετά την ήττα των Ιταλών στο Αλβανικό Μέτωπο, κατέλαβαν την πόλη χωρίς μάχη¹³⁵. Ο φοβερός χειμώνας του '41 και η μαύρη για το λαό μας κατοχή είναι προ το πυλών και για το λαό της Πάτρας.

2.2. ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ – ΕΜΠΟΡΙΟ – ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ

Στις 26 Μαρτίου του 1925, σε συγκέντρωση σταφιδοπαραγωγών στην πλατεία Γεωργίου, οι ομιλητές καυτηριάζουν την κρατική σταφιδική πολιτική η οποία σύμφωνα με τα λεγόμενά τους «απειλούσε όλο το οικονομικό οικοδόμημα της Πελοποννήσου»¹³⁶. Η δικτατορία του

Πάγκαλου δεν διορθώνει τα πράγματα. Ίσα – ίσα που λόγω της πολιτικής αναστάτωσης που δημιουργήθηκε στην Πάτρα, είχε ως αντίκτυπο και μια αναστάτωση στην οικονομική ζωή της πόλης¹³⁷. Το ψωμί ακρίβαινε συνεχώς με αποτέλεσμα να κοστίζει 9 περίπου δραχμές η οκά τη στιγμή που το ημερομίσθιο δεν ξεπερνούσε τις 60 δραχμές¹³⁸. Σε συλλαλητήριο στις 21 Ιουλίου του 1925 οι ομιλητές και η συγκεντρωμένοι καταγγέλλουν την μεγάλη ακρίβεια, τους εξοντοτικούς για τον εργάτη και τον σταφιδοπαραγωγό, φόρους, την βαριά φορολογία της σταφίδας και την αύξηση της εισαγωγής μηχανών που αυξάνουν με την σειρά τους την ανεργία, καθώς και τον θεσμό του ΑΣΟ ο οποίος, όπως έλεγαν, παρέτεινε την σταφιδική κρίση ρουφώντας απλά τον ιδρώτα των εργατών και αγροτών¹³⁹. Η κατάσταση αυτή η οποία αφορούσε βέβαια τα φτωχά λαϊκά στρώματα της πόλης και του χωριού δεν ήταν δυνατόν να μην αγγίζει τους επαγγελματίες της πόλης. Στις 12 Ιανουαρίου του 1927 το διοικητικό συμβούλιο του εισαγωγικού συλλόγου της Πάτρας, σε έκτακτη συνεδρίαση του, αποφασίζει την αποστολή τηλεγραφήματος προς το Υπουργείο Οικονομικών, όπου ζητά την αλλαγή της ισχύουσας φορολογικής νομοθεσίας. Υπογράμμισε επίσης, ότι αν συνεχίζονταν η ίδια φορολογική πολιτική, τότε ο εμπορικός κόσμος της πόλης δεν θα μπορούσε να αντεπεξέλθει στις φορολογικές υποχρεώσεις¹⁴⁰. Οι μόνοι οι οποίοι δεν φαίνεται να ανησυχούν από την οικονομική κατάσταση είναι αυτοί που απαρτίζουν την οικονομική ελίτ της Πάτρας. Μάλιστα στην εφημερίδα «Νεολόγος», η οποία φέρεται να απηχεί τις απόψεις μιας ισχυρής μερίδας του οικονομικού κατεστημένου της Πάτρας, καταδικάζεται

έντονα ο αναβρασμός που παρατηρείται σε όλα σχεδόν τα κοινωνικά στρώματα της πόλης¹⁴¹.

Η ίδια κατάσταση συνεχίζεται και τα επόμενα χρόνια. Χαρακτηριστικό φαινόμενο το οποίο σφραγίζει την διακυβέρνηση των επόμενων χρόνων είναι και τα αλληπάλληλα οικονομικά σκάνδαλα της τετραετίας της κυβέρνησης του Βενιζέλου. Η περίπτωση του σφετερισμού 14 εκατομμυρίων δραχμών, από τον Υπουργό Υγιεινής Γαλόπουλο, είναι ενδεικτική της κατάστασης¹⁴².

Επίσης, ένα γεγονός που δείχνει την αντιαναπτυξιακή πολιτική της εποχής είναι και το γεγονός της απαγόρευσης της εξαγωγής σταφίδας στην Γερμανία, απόφαση που πήρε η Τράπεζα της Ελλάδος το 1936 και η οποία προκάλεσε μεγάλη αναστάτωση στους οικονομικούς κύκλους της Πάτρας¹⁴³.

Συμπερασματικά, η οικονομία και το εμπόριο στην Πάτρα πριν το πόλεμο περνάει μια κρίση που έφτανε στα όρια της παρακμής. Πολλοί, μάλιστα, έμποροι και επαγγελματίες είτε σταματούν εντελώς την επιχειρηματική τους δραστηριότητα, ή μεταφέρουν τις εργασίες τους στην Αθήνα και τον Πειραιά¹⁴⁴.

Το λιμάνι, βέβαια της πόλης συνεχίζει να παίζει τον δικό του θετικό ρόλο ακόμα και τις δύσκολες συνθήκες. Όλα τα εμπορεύματα τα οποία προορίζονταν να τροφοδοτήσουν την Πελοπόννησο, την Στερεά και διάφορα νησιά περνούν από την Πάτρα. Καρφίτσες, δαντέλες και υφάσματα από την Γαλλία, λινά και καμπαρτίνες από την Αγγλία, τσατσάρες, ψαλίδια και πολλά άλλα¹⁴⁵. Οι εξαγωγές αφορούσαν κυρίως στη σταφίδα. Μεγάλες ποσότητες σταφίδας εξάγονται στην Αγγλία. Αναφέρεται¹⁴⁶ ότι το τσάι των Άγγλων προπολεμικά, τουλάχιστον,

---

συνοδευόταν από κέικ που είχε κορινθιακή σταφίδα, και η οποία κατά κύριο λόγο εξαγόταν από το λιμάνι της Πάτρας. Ήταν τέτοιος, μάλιστα, ο ανταγωνισμός εξαγωγέων σταφίδας, όπου πολλοί χρεοκοπούσαν. Από το λιμάνι της Πάτρας δεν γίνονταν, βέβαια μόνο εξαγωγή σταφίδας, αλλά και καπνός, κυρίως προς Ευρώπη, καρύδια προς την Αγγλία, χέλια του Αμβρακικού προς την Ολλανδία, γλυκόριζα από την Κάτω Αχαΐα για κατασκευή φαρμάκων στην Αγγλία, ελιές στην Αμερική και την Γαλλία, νωπά φρούτα και άλλα¹⁴⁷.

Άλλα στοιχεία τα οποία δείχνουν την κίνηση του λιμανιού της Πάτρας είναι και τα εξής¹⁴⁸. Το 1928 καταπλέουν στο λιμάνι 3.192 ατμόπλοια εκ των οποίων τα 2.521 είναι από το εσωτερικό της χώρας. Η επιβατική κίνηση του λιμανιού ανέρχεται στις 73.874 αφίξεις και 77.036 αναχωρήσεις. Από τους επιβάτες αυτούς οι 3.312 έρχονται από το εξωτερικό και οι 3.492 αντίστοιχα αναχωρούν. Το 1931 κατά μέσο όρο καταπλέουν στο λιμάνι 7 ατμόπλοια και 2 ιστιοφόρα κάθε μέρα. Επίσης κατά τον Λάζαρη το 1936 οι εξαγωγές και οι εισαγωγές συνολικά στο λιμάνι της Πάτρας ήταν μόνο 84.293 τόνοι εμπορευμάτων, το 1937 94.046 τόνοι, το 1938 ήταν 93.515 και το 1939 79.087 τόνοι εμπορευμάτων. Άλλωστε η κατάσταση τόσο στο λιμάνι όσο και στην εμπορική γενικότερα κίνηση ήταν σε τόσο χαμηλά επίπεδα ώστε από το 1937, ήδη είχε συσταθεί μια ειδική επιτροπή επαγγελματιών και επιχειρηματιών η οποία έκανε ορισμένες προτάσεις στον δήμαρχο, τη λιμενική επιτροπή, το Εργ. Κέντρο, το Εμποροβιομηχανικό και το Επαγγελματικό Επιμελητήριο, που είχαν σαν στόχο την έξοδο της πόλης από την οικονομική εξαθλίωση και τον μαρασμό του εμπορίου, όπως τόνιζαν στο υπόμνημα τους¹⁴⁹.

Τέλος, όσον αφορά στο λιμάνι, αυτό βομβαρδίστηκε κατά τον Ελληνοϊταλικό πόλεμο αλλά και από τους Γερμανούς στη συνέχεια. Μάλιστα οι Γερμανοί λέγεται¹⁵⁰ ότι είχαν σκοπό να το ανατινάξουν. Έτσι κι αλλιώς όμως, ήταν αποκλεισμένο με νάρκες και κανείς δεν μπορούσε να πλησιάσει¹⁵¹. Στην διάρκεια της Κατοχής αφίξεις υπήρχαν μόνο από ιταλικά πλοία¹⁵². Μόνο κάτι μαούνες υπήρχαν παρατημένες στη βόρεια λεκάνη του λιμανιού, οι οποίες σάπιζαν¹⁵³. Εμπορεύματα δεν κινούνταν καθόλου από το λιμάνι. Και αυτά ακόμη τα ιταλικά πλοία, το μόνο που έφερναν ήταν υλικά πολέμου. Εν των μεταξύ, η όποια εμπορική, σύνδεση κατά τη διάρκεια της Κατοχής – με την Ευρώπη – γίνονταν μέσω του σιδηροδρομικού δικτύου¹⁵⁴. Άλλωστε το εμπόριο της Πάτρας κατά τη διάρκεια της κατοχής γίνονταν στη «μαύρη αγορά» και αφορούσε κυρίως το λάδι και τη σταφίδα, τα ξερά φασόλια και το ψωμί¹⁵⁵. Πολλοί ήταν οι πλούσιοι πατρινοί οι οποίοι εκμεταλλευόμενοι την κατάσταση αγόραζαν ακίνητα σε εξευτελιστικές τιμές, ή ακόμα και με την υποχρέωση να χορηγούν ως αντίτιμο λίγα δράμια ψωμί!!!¹⁵⁶

Κατά τον Μαρασλή¹⁵⁷, το 1928 ο αριθμός των εργοστασίων της Πάτρας φτάνει τα 80, ενώ απασχολούν ταυτόχρονα, 1200 εργάτες και 1600 εργάτριες. Σ' αυτούς τους αριθμούς δεν συμπεριλαμβάνονται τα σταφιδεργοστάσια και το εργοστάσιο ηλεκτροφωτισμού. Λειτουργούν, επίσης και δυο καπνοβιομηχανίες, την ίδια εποχή¹⁵⁸. Η μια είναι η «Special» των Λαϊνά και Σκούρτη με παραγωγή 400.000 κουτιών το μήνα και η άλλη είναι η καπνοβιομηχανία του Μιχαλόπουλου με μισή περίπου παραγωγή από ότι η πρώτη.

Οι πιο σημαντικές βιομηχανίες όμως, οι οποίες έμειναν στην ιστορία της πόλης είναι, η Πειραιϊκή – Πατραϊκή Α.Ε., η Χαρτοποιία του

Λαδόπουλου και το Υδροηλεκτρικό εργοστάσιο του Γλαύκου. Η Πειραιϊκή – Πατραϊκή ήταν το αποτέλεσμα της συγχώνευσης στο 1932 της «Πατραϊκής» των Στράτου – Κατσάμπα και της «Α.Ε. Πειραιϊκών επιχειρήσεων»¹⁵⁹. Η νέα εταιρεία ήταν ένα κάθετο κλωστοϋφαντουργικό συγκρότημα που αποτελούνταν από ιδιαίτερα εξελιγμένα εργοστάσια νηματοποίησης και ύφανσης. Η χαρτοποιία του Λαδόπουλου, επίσης, είναι μια πολύ σημαντική βιομηχανία στην Πάτρα. Σ' αυτήν λειτουργούν πολλά κοπτικά, στιλβωτικά και περιτυλικτικά μηχανήματα τα οποία λειτουργούν πλάι στις δυο μεγάλες πρώτες μηχανές του συγκροτήματος. Μάλιστα η μια έχει πλάτος 1.5μ. και μήκος 50μ. και είναι πολυκύλινδρη και η δεύτερη ή οποία χρησιμοποιείται για λεπτά χαρτιά έχει πλάτος 2,4 μέτρα και μήκος 40μ.¹⁶⁰.

Η υδροηλεκτρική εταιρεία «Γλαύκος» χρησιμοποιεί¹⁶¹ την πτώση του νερού του ποταμού Γλαύκου από το 1929. Το υδατόφραγμα βρίσκεται σε ύψος 337.5 μέτρα και παρέχει 800 λίτρα νερό το δευτερόλεπτο. Το νερό πέφτει από 151 μέτρα και θέτει σε κίνηση τρεις υδροστρόβιλους 3.000 ίππων.

Σε γενικές γραμμές στην περίοδο 1925-28 ιδρύονται μεγάλες βιομηχανίες, κλωστοϋφαντουργίες, βαμβακουργίες, μεταλλουργίες, οινοποιίες, ελαιουργίες, σαπωνοποιίες, χαρτοποιίες, κ.α.¹⁶². Από το 1929 όμως η παγκόσμια οικονομική κρίση αρχίζει να επηρεάζει και την Ελληνική βιομηχανία¹⁶³.

Το ίδιο φυσικά ισχύει και για την βιομηχανία της Πάτρας. Ακόμα και στα 1938 όπου, σημειωτέον, η ανεργία και οι απολύσεις δεν είχαν φτάσει στο αποκορύφωμα, οι ειδικευμένοι και ανειδίκευτοι εργάτες των βιομηχανιών και βιοτεχνιών της Πάτρας δεν ξεπερνούν τις 6,000¹⁶⁴.

Παρακάτω παρατίθεται πίνακας¹⁶⁵ των εργοστασίων και των αντίστοιχων εργατών που απασχολούνται σ' αυτά.

ΕΤΟΣ

1938	ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ	ΕΡΓΑΤΕΣ
	Χαρτοποιία Ε. Λαδόπουλου	500
	Πατραϊκή Βιομηχ. Βάμβακος	1000
	Εριουργία Α. Αναστόπουλου	700
	Καλτσοβιομηχανική Ένωση	120
	Καλτσοβιομηχανία Χ. Κρητικού	80
	Υφαντουργία Ν. Παπαγιανόπουλου	200
	Εργοστάσιο Φανέλων Β. Δημητρόπουλου	80
	Εργοστάσιο Πλεκτών Β. Ηλιόπουλου	120
	Βιομηχανία Πλεκτικής Ν. Βέτσου	150
	Βιομηχανία Υποκαμίσων Γ. Αρβανίτη	25
	Βιομηχανία Υποκαμίσων Ν. Μενύχτα	25
	Βιομηχανία Καλτσών Χ. Πετρόπουλου	40
	Βιομηχανία Φανέλων Κ. Βακροπούλου	35
	Βιομηχανία Καλτσών Ι. Κότταρη	30
	Εργοστάσιο Φανελοποιίας Χ. Σπηλιώπουλου	20
	Οινοποιητική εταιρεία ΑΧΑΪΑ	80
	Εργοστάσιο Οίνων και Ποτών ΒΕΣΟ	750
	Βιομηχανία Οίνων 5Ε	90
	Εργ. Οινοπνευματωδών & ποτών Π. Αγουρίδη	50
	Εν. Πατραϊκή Οινοπνεματοποιητική	50
	Εταιρ. Χ. Βαρυμπόμπη	
	Εργοστάσιο Οινοπνευμάτων & ποτών Αφών Χρυσανθακόπουλων	50
	Εργοστάσιο Ποτοποιίας Παπλά και Πιλαβά	10
	Εργοστάσιο Ζυθοποιίας Π. Μάμμου	20
	Ξυλουργικό Εργοστάσιο Παπανικολάου	100
	Ξυλουργικό Εργοστάσιο Οικοδομήσιμων Ειδών Παλου Ελούλ	30
	Ξυλοτορνευτήριο Μπάκα και Τερλεσή	10
	Ξυλουργικό Εργοστάσιο Γ. Κυριακόπουλου	30
	Βιομηχανική Εταιρεία ΑΒΕΞ	70
	Ξυλουργικό Εργοστάσιο Αθ. Σταύρου	70
	Ξυλουργικό Εργοστάσιο Εμ. Καπετανάκη	55
	Ξυλουργικό Εργοστάσιο Β. Δημητρόπουλου	15

Ξυλουργικό εργοστάσιο Θ. Χασαπόπουλου	25
Μεταλλουργία Δ. Σκούρα	100
Εργοστάσιο Μεταλλουργίας Αθανάσιου Μπουλούκου	30
Βιομηχανία Λευκοσιδήρων Κιτίων Σ.Π Μαλεβίτη	30
Ορειχαλκείο Καλλιτεχνιών Αντικειμένων Λ. Ξανθάκη	25
Σιδηρουργικό Εργοστάσιο αδελφών Μιχαλόπουλου	10
Χυτήριο και Χαλκουργείο Εφ. Χαλλόπουλου	10
Μηχανουργείο «Ηφαιστος» Θ. Καμαρινού	25
Μηχανουργείο Χ. Καβρικά	25
Μηχανουργείο Σενεγάλια και Λεπεσιώτη	25
Βυρσοδεψείο Α. Ζαφειρόπουλου	15
Εργοστάσιο Βυρσοδεψίας αδελφών Θεμελή	10
Εργοστάσιο Μεταλ. Κατασκ. αδελφών Πραπόπουλων	100
Τεχνική και Εμποροβιομηχανική εταιρεία γεωργικών εργαλείων D. Γιαννακόπουλου	70
Εργοστάσιο Ψεκαστήρων Αθ. Γιαννακόπουλου	10
Μακαρονοποιία Κ. Γυφτόπουλου	20
Εργοστάσιο Μακαρονοποιίας Παπαχρυσάνθου και Καμπέρου	25
Εργοστάσιο Μακαρονοποιίας Ν. Φουτρή	10
Μύλοι Αγίου Γεωργίου Χ. Τριάντη	120
Ψυγεία Μητρόπουλου και Τζαβέλα	25
Ανώνυμη Εταιρεία Ψυγείων «Ενωσις»	20
Εργοστάσιο Παγοποιίας «Χελμός», Κ. Κακούρης	10
Παγοποιείο Π. Γερούση	10
Βιομηχανία Μωσαϊκών Πλακών Δ. Παράσχου	50
Εργοστάσιο Μωσαϊκών Πλακών Κ. Γιαννακόπουλου	40
Εμπορική και βιομηχανική Εταιρεία Αλιπάστων, Ιχθύων και Κονσερβών	30
Χειροτεχνικό εργοστάσιο αλιπάστων Χ. Βλαχούτσικου	20

Χειροτεχνική Βιομηχανία Αλιπάστων αδελφών Β. Μπουκουβάλα	25
Χειροτεχνικό εργοστάσιο Ζαχαροπλαστικής Αγγελόπουλου και Ηλιάδη	15
Εργοστάσιο ειδών ζαχαροπλαστικής Μαυρίδη	Γ. 10
Βιομηχανία Ζαχαρ/κή Πλούταρχος	25
Εργοστάσιο κουμπιών Χαραλαμπόπουλου ή Χαροκόπου	20
Εργοστάσιο Φιλντισένιων κουμπιών Καπερώνη	Χρ. 50
Βιομηχανική Εταιρεία Σκαγιών Μαρούντα και Αγόρα	10
Καπνοβιομηχανία Λαινά και Σκούρτη	40
Εταιρεία Οπτοπλινθοποιίας	10
Εργοστάσιο κεράμων και τούβλων αδελφών Παπλά	35
Εργοστάσιο επεξεργασίας Άλατος Κανελλόπουλου	Σπ. 35
Εταιρεία αεριόφωτος	20
Ζύμες	25
Εργοστάσιο ψάθινων καπέλων Γ. Βέτσου	25
Εργοστάσιο ψάθινων καπέλων Δ. Μπατζάκη	10
Εργοστάσιο πιλοποιίας Π. Λυκούση	10
Εργοστάσιο Ψάθινων καπέλων Μπελεγρή και Βούλγαρη	15
Εργοστάσιο Στεφάνων, βαπτιστικών καπέλων αδελφών Αργυρόπουλων	και 30
Γαιονθαρακευτική Εταιρεία Παναγιωτόπουλου	Π. 70
Λιθογραφικό Θ. Διακίλη	10
Εργοστ. κατασκευής δερμάτινων αδελφών Γεωργίου	ειδών 15
Εργοστάσιο Δερμάτινων ειδών Μπελετίνη και Μπερλή	10
Εργοστάσιο Ομπρελοποιίας Κ. Βασιλόπουλου	15

Είναι ευνόητο ότι οι επόμενες χρονιές ήταν πολύ άσχημες για την βιομηχανία της Πάτρας. Ο Β' Παγκόσμιος πόλεμος και η κατοχή

δημιούργησαν αφ' ενός μια τεράστια έλλειψη πρώτων υλών και αφ' εταίρου μια πολύ περιορισμένη ζήτηση των βιομηχανικών προϊόντων. Η μόνη επιχείρηση που πήγαινε μπροστά έτσι και αλλιώς, ήταν η υδροηλεκτρική εταιρεία «Γλαύκος»¹⁶⁶, η οποία τροφοδοτούσε με ηλεκτρικό ρεύμα όλα τα εργοστάσια της περιοχής. Τα μόνα εργοστάσια που λειτουργούσαν ήταν αυτά που επέτρεπαν οι κατακτητές και που ουσιαστικά τους εξυπηρετούσαν¹⁶⁷.

2.3. ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ

Από ένα σημείο και μετά η μετανάστευση μειώνεται δραματικά, κυρίως λόγω του ότι οι ΗΠΑ με τους φραγμούς που θέτουν, ουσιαστικά την απαγορεύουν. Το 1924 καταργείται το τμήμα διαβατηρίων στο αμερικάνικο προξενείο της Πάτρας¹⁶⁸. Στη δεκαετία του 1930-1940 αυτοί που μετανάστευσαν από το λιμάνι της Πάτρας ήταν λίγοι. Κυρίως ήταν συγγενείς αυτών που ήδη είχαν μεταναστεύσει στην Αμερική¹⁶⁹. Υπήρχαν όμως και φτωχοί χωρικοί ή και πρόσφυγες από την Μικρά Ασία.

Χαρακτηριστικό είναι ότι τα πρακτορεία του λιμανιού είχαν φτιάξει σε ένα ολόκληρο τετράγωνο, κτίρια, στα οποία αναγκαστικά έπρεπε να μείνουν οι υποψήφιοι μετανάστες πριν φύγουν¹⁷⁰. Σύμφωνα μάλιστα με τους νόμους των Η.Π.Α. έπρεπε υποχρεωτικά να περάσουν από ειδικό κλίβανο. Ιδιαίτερη αυστηρότητα υπήρχε στις περιπτώσεις ασθενειών των ματιών. Να σημειωθεί ότι τα κτίρια αυτά είχαν κτιστεί το 1922 – 23 και ανήκαν στα ναυτιλιακά πρακτορεία του Μόρφου και του Κρωβ.¹⁷¹

Ορισμένα επίσης, από τα υπερωκεάνια της εποχής ήταν το “Martha Washington”, “Laura”, “Sofia Hoenberg”, “Ευγενία”, “Γκέρτη”,

---

“Ιουλία”, “Franceska”. Αυτά ταξίδευαν σε Νέα Υόρκη, Νέα Ορλεάνη αλλά και στο Μοντεβίδεο Μπουένος Άιρες. Σύμφωνα με μαρτυρίες¹⁷² αυτά που έμειναν στη συνέχεια και έκαναν υπερατλαντικά ταξίδια, ήταν το «Saturnia» και το “Vulcania”. Ήταν¹⁷³ ιταλικά υπερωκεάνια και είχαν έρθει στο λιμάνι, για πρώτη φορά, το 1927.

Οι μετανάστες, όπως, ειπώθηκε και προηγουμένως έφευγαν αναγκαστικά. Δεν το ήθελαν να φύγουν. Πολλοί το μετάνιωσαν και γυρνούσαν πίσω. Χαρακτηριστικό άλλωστε των εντυπώσεων που αποκόμιζαν οι μετανάστες καθώς έφθναν στον προορισμό τους είναι και το παρακάτω γλαφυρό στιχάκι¹⁷⁴ όπου τραγουδούσαν, οι παλαιοί ναυτικοί της εποχής στα καφεενεδάκια του λιμανιού και το οποίο υποτίθεται ότι έλεγαν οι «βλάχοι μετανάστες».

*«Στην Πάτρα στο παμπόρο μπήκαμε
και στ' Νέα Υόρκη βγήκαμε
κι όταν μας κατέβασαν απ' το καράβ'
και περάσαμε απ' του Καστεγκάρ (Coast - Guard)
τα μάτια μας αντίκρισαν μεγάλα μαγαζά
κι δρόμους μη τρινάκια
μα μεις πολύ κακιώσαμε
σαν είδαμε τους άντριδες να' ναι χωρίς μουστάκια».*

2.4. ΟΙ ΕΡΓΑΣΙΑΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΑΙ Η ΓΕΝΙΚΟΤΕΡΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ.

Το 1924 ξεκινάει με το μεγάλο πρόβλημα των προσφύγων¹⁷⁵. Από το 1922 ήδη, έχουν εγκατασταθεί στην Πάτρα 10.000 πρόσφυγες. Συνολικά στο Νομό Αχαιοήλιδας απορροφώνται 20.000 πρόσφυγες. Η κατάσταση τους τραγική. Πείνα και εξαθλίωση. Αρχικά στοιβάζονται στα σχολεία, στο Τελωνείο, στο γήπεδο της Παναχαϊκής, σε αποθήκες. Το 1924 χτίζεται ο πρώτος προσφυγικός συνοικισμός και στη συνέχεια άλλοι τρεις, στην ανατολική πλευρά της πόλης. Γεγονός παραμένει ότι η αφομοίωση τους από τον ντόπιο πληθυσμό της πόλης αργεί να γίνει. Το ήδη υπάρχον πρόβλημα της ανεργίας διογκώνεται. Πολλές φορές μάλιστα, οι εργοδότες προσλαμβάνουν πρόσφυγες με εξευτελιστικά μεροκάματα. Οι επιδημίες, ιδιαίτερα η πανώλη που εμφανίζεται αμέσως μετά την εγκατάσταση των προσφύγων, δημιουργεί πρόσθετα προβλήματα. Γίνεται σαφές ότι με την έλευση των προσφύγων, το βιοτικό επίπεδο, η ποιότητα ζωής αλλά και η ίδια η ενότητα συνολικά των προσφύγων και του λαού της Πάτρας δέχεται σκληρά πλήγματα.

Η συνέχεια βέβαια είναι τελείως διαφορετική. Οι πρόσφυγες φέρνουν μαζί τους τη διάθεση για μια νέα, δημιουργική ζωή, τις επιχειρηματικές τους ικανότητες, στο εμπόριο, τη γεωργία, την βιοτεχνία. Δίνουν ένα άλλο, προοδευτικό τόνο, στο πολιτικό σκηνικό και γενικότερα στην κοινωνική ζωή της πόλης¹⁷⁶. Άλλωστε η συμμετοχή τους στους κοινωνικούς, εργατικούς αγώνες, της πόλης, αλλά και όλης της χώρας, υπήρξε καθοριστική στην ανάπτυξη και στις κατακτήσεις του εργατικού κινήματος.

Το 1924 βρίσκει αρκετούς κλάδους εργατών με πολύ χαμηλά μεροκάματα¹⁷⁷. Για παράδειγμα οι μυλεργάτες πληρώνονταν 27 δραχμές από 40 που ήταν το προηγούμενο ημερομίσθιο τους. Επίσης είχαν μειωθεί τα ημερομίσθια των μηχανοτεχνιτών από 45 σε 25 δρχ., των ξυλουργών από 50 και 35 σε 35 και 20 δρχ, των καπνεργατών από 65 δρχ. σε 20 για τους εργάτες πρώτης κατηγορίας, 17 για τους εργάτες δεύτερης και 15 για τους εργάτες τρίτης κατηγορίας. Οι καπνεργάτες ενώ έπαιρναν μέχρι και 18 δρχ. την ημέρα, έφτασαν να παίρνουν 8 δραχμές η πρώτη κατηγορία και 6 δραχμές η δεύτερη.

Η εργοδοτική ασυδοσία δεν αφορούσε όμως μόνο τα ημερομίσθια, αλλά και απλήρωτες υπερωρίες, εξοντωτικές εργασίες για γυναίκες όπως το να σηκώνουν οι μικρές εργάτριες σταφιδοκιβώτια στις πλάτες τους¹⁷⁸.

Επίσης η μη ύπαρξη μέτρων ασφαλείας στους χώρους δουλειάς σε συνδυασμό με την απασχόληση ανειδίκευτων εργατών σε υπεύθυνες θέσεις οδηγούσε σε τραγικά δυστυχήματα, όπως αυτό στις 5 Νοεμβρίου του 1926 που συνέβη στο αλευροεργοστάσιο του Τάκη Λάλιου και στοίχισε τη ζωή σε 5 εργάτες¹⁷⁹. Πολλά ξυλουργικά εργοστάσια της πόλης, απασχολούσαν ακόμα και ανήλικα παιδιά στις μηχανές, με αποτέλεσμα πολλά ατυχήματα¹⁸⁰. Πολλές άλλωστε ήταν και οι απολύσεις εργατών με στόχο την τρομοκράτηση τους, έτσι ώστε να μη διεκδικούν και να βολεύονται με τα χαμηλά μεροκάματα¹⁸¹. Τα ωράρια, πάλι, ήταν εξαντλητικά για πολλούς κλάδους εργατών και ειδικά για τους εργάτες του λιμανιού που δούλευαν στην φορτοεκφόρτωση. Πολλοί από αυτούς¹⁸² για να καλύψουν τις ανάγκες της οικογένειας δούλευαν από το πρωί μέχρι και τα μεσάνυχτα!!!

Αλλά και τα παιδιά των εργατών όπως είναι λογικό αντιμετώπιζαν πολλά προβλήματα κυρίως με την υγεία τους. Οι συνηθισμένες αρρώστιες που παρουσιάζονταν στους μικρούς μαθητές ήταν η ελονοσία, η αδενοπάθεια και τα τραχώματα¹⁸³.

Οι κύριες αιτίες που προκαλούσαν τις αρρώστιες αυτές ήταν η κακή διατροφή και η έλλειψη χρημάτων για φάρμακα όπως κινίνο και άλλα. Την κατάσταση αυτή, όλη της εργατικής οικογένειας επιδεινώναν οι άθλιες συνθήκες στέγασης. Σύμφωνα¹⁸⁴ με την εφημερίδα Πρόοδος – σε έρευνά της για τις συνθήκες διαβίωσης των εργατών – τα κτίρια στα οποία διέμεναν οι εργατικές οικογένειες της Πάτρας ήταν «στενάχωρα, ετοιμόρροπα και ανθυγιεινά μέσα σε υπόγεια, πραγματικές τρώγλες». Άλλωστε το πρόβλημα του ενοικιοστασίου ήταν πάρα πολύ σημαντικό για τους εργάτες της Πάτρας καθώς στην πλειοψηφία τους δεν είχαν δικό τους σπίτι¹⁸⁵.

Η ακρίβεια ήταν ένα επίσης μεγάλο πρόβλημα που βάρυνε τα εργατικά και λαϊκά στρώματα της Πάτρας. Το ψωμί δέχονταν συνεχώς ανατιμήσεις¹⁸⁶. Και σε άλλα όμως είδη πρώτης ανάγκης, τρόφιμα κ.λ.π. όπως το λάδι, αυξάνονταν οι τιμές τους με αποτέλεσμα να οδηγούν τον λαό στην πείνα. Το πρόβλημα, μάλιστα είχε φτάσει σε τέτοιο σημείο ώστε οι επαγγελματίες και τα Ανεξάρτητα Συνδικάτα της Πάτρας σε κοινή τους συγκέντρωση τον Μάιο του 1932 ενέκριναν και έστειλαν ψήφισμα στην κυβέρνηση με το οποίο ζητούσαν εκτός των άλλων, άμεση κρατικοποίηση των τροφίμων. Άλλα στοιχεία¹⁸⁷ που δίνουν μια εικόνα της ακρίβειας των τροφίμων είναι τα εξής: Το κρέας, ενώ το 1933 κόστιζε 36 δραχμές η οκά, το 1934 είχε φτάσει στις 48 δραχμές. Επίσης οι πατάτες ενώ το 1933 κόστιζαν 4 δραχμές η οκά, το 1934 η

τιμή τους είχε διπλασιαστεί. Τα χορταρικά επίσης από 50 λεπτά η οκά το '33, είχαν ανέβει στη μια δραχμή το '34. Οι σαρδέλες τέλος, από 8 δραχμές το '33 έφταναν στις 20 δραχμές η οκά, το 1934.

Με αυτές τις τιμές και ενώ ο τιμάρηθος συνεχώς ανέβαινε, τα ημερομίσθια, της περιόδου από το 1932 έως το 1937 είχαν ως εξής¹⁸⁸: Οι μαθητευόμενοι έπαιρναν ημερομίσθιο 15-20 δραχμές, οι ανειδίκευτοι αλλά ενήλικοι εργάτες 50-70 δραχμές, οι ειδικευμένοι τεχνίτες 120-170 δραχμές και τέλος οι ιδιωτικοί υπάλληλοι έπαιρναν 1200-1800 δραχμές το μήνα.

Το μεγαλύτερο όμως πρόβλημα για την εργατική τάξη της Πάτρας ήταν αυτό της ανεργίας, η οποία ήταν πραγματικά μια μάστιγα γενικότερα για το λαό της πόλης. Σύμφωνα με στοιχεία¹⁸² κατά το έτος 1937 οι άνεργοι της Πάτρας ξεπερνούσαν του 2.000. Χαρακτηριστικά από 450 λιμενεργάτες, το 80% ήταν άνεργοι, ενώ στους καραγωγείς η ανεργία άγγιζε το 90%. Την ίδια εποχή οι σταφιδосуσκευαστές και οι σταφιδεργάτες αντιμετώπιζαν καθολικά το φάσμα της ανεργίας. Η συνέχεια θα είναι πολύ χειρότερη λόγω του κύματος των απολύσεων και γενικότερα λόγω της οικονομικής κρίσης η οποία είχε ήδη εκδηλωθεί με το λεγόμενο κραχ του '29.

Στα χρόνια της Κατοχής ή κατάσταση είναι τουλάχιστον απελπιστική για την εργατική τάξη και για το σύνολο του λαού της Πάτρας. Η μαύρη αγορά και η αισχροκέρδεια ήταν στο αποκορύφωμά τους. Όλα τα φαγώσιμα είχαν εξαφανιστεί από την αγορά ακόμα και η σταφίδα¹⁹⁰. Η πλειοψηφία των εργοστασίων κλείνουν.

Η πείνα είναι τρομερή. Ο τρομερός χειμώνας του '42 αντιμετωπίζεται από τον λαό της Πάτρας χωρίς υποδήματα, ρούχα, καύσιμα και κυρίως χωρίς τροφή¹⁹¹. Πολλοί πεθαίνουν.

2.5. ΤΟ ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ

2.5.1. ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ, ΚΙΝΗΤΟΠΟΙΗΣΕΙΣ

Το εργατικό κίνημα της Πάτρας, μετά τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο, την Οκτωβριανή Επανάσταση και την Μικρασιατική καταστροφή έχει, πλέον, ανδρωθεί¹⁹². Περισσότεροι εργάτες οργανώνονται στα σωματεία τους, βλέποντας την αποτελεσματικότητα των συνδικαλιστικών αγώνων. Πιο οργανωμένα μεθοδικά και αποφασιστικά διεκδικούν τα αιτήματα τους. Η αύξηση του εργατικού δυναμικού λόγω των προσφυγικών μαζών, αλλά και οι φιλελεύθερες ιδέες που φέρνουν μαζί τους οι πρόσφυγες, προσδίδει έναν ιδιαίτερα μαχητικό τόνο στο εργατικό κίνημα της πόλης. Οι σοσιαλιστικές ιδέες γίνονται κτήμα μεγάλης μάζας εργατών, λόγω των προσφυγικών μαζών, αλλά και οι φιλελεύθερες ιδέες που φέρνουν μαζί τους, οι πρόσφυγες, προσδίδει ένα ιδιαίτερο μαχητικό τόνο στο εργατικό κίνημα της πόλης. Οι σοσιαλιστικές ιδέες γίνονται κτήμα μεγάλης μάζας εργατών, λόγω της επιρροής και του αντίκτυπου που είχε η Οκτωβριανή Επανάσταση. Η ενδυνάμωση, άλλωστε, του κομμουνιστικού κόμματος, τροφοδοτούσε το εργατικό κίνημα με αποφασισμένους και πρωτοπόρους εργάτες, οι οποίοι έδιναν αντικειμενικά στο κίνημα μια ευρύτερη προοπτική πέρα από τα οικονομικά ή τα μεμονωμένα αιτήματα του κάθε σωματείου ξεχωριστά. Να τονιστεί, επίσης, ότι το 1924, το εργατικό κέντρο είχε στη δύναμη του 23 σωματεία¹⁹³. υπήρχαν, όμως, και άλλα τα οποία δεν ήταν

αναγνωρισμένα από την επίσημη πολιτεία, όπως π.χ. των τσαγκαράδων και των εργατών της θάλασσας. Ορισμένα από τα υπάρχοντα σωματεία της εποχής είναι των εργατών θάλασσας και ξηράς του λιμανιού, των σταφιδосуσκευαστών, σταφιδοκαρφωτών, καπνεργατών, αρτεργατών, τυπογράφων, υπαλλήλων λιμανιού, υπαλλήλων κουρείων, υπαλλήλων κρεοπωλείων, θερμαστών, εργατών γκαζιού, αλευροεργατών, βαρκάρηδων, μεταλλουργών, βαρελάδων.

Ωστόσο, οι πολιτικές και ιδεολογικές διαφορές που συνεχώς διευρύνονται μέσα στις τάξεις τους εργατικού κινήματος οδηγούν στην διάσπαση του Εργατικού Κέντρου της Πάτρας. Η διάσπαση έγινε τον Οκτώβριο του 1931¹⁹⁴. Ήδη όμως από τις 17 Ιουλίου του 1928 το Εργατικό Κέντρο είχε διαγράψει τα σωματεία των αρτεργατών, των υποδηματεργατών και των μηχανοτεχνιτών¹⁹⁵. Ο λόγος ήταν τα επεισόδια που προκλήθηκαν σε συνέλευση του Εργατικού κέντρου γύρω από το ζήτημα της Παγκαπνεργατικής απεργίας του ίδιου έτους. Ο Σύνδεσμος των Μηχανουργών και Μεταλλουργών κατηγορεί την διοίκηση του Εργατικού Κέντρου ότι έλυσε την απεργία χωρίς αποτέλεσμα. Στη συνέλευση που ακολουθεί ο Πρόεδρος του Εργατικού Κέντρου, Αδάμ, κατηγορεί τους κομμουνιστές ότι αυτοί διασπούν τον αγώνα των καπνεργατών με σκοπό να συκοφαντήσουν την διοίκηση τους Εργατικού Κέντρου. Προκαλούνται επεισόδια και επεμβαίνει η αστυνομία. Οι διαγραφές των σωματείων που αναφέρθηκαν προηγουμένως, καταγγέλλονται από το Σύνδεσμο των Μηχανουργών. Σε ανακοίνωση του τονίζεται ότι η οργάνωσή του δεν είναι κομμουνιστική και ότι η όλη υπόθεση αποτελεί ραδιουργία του προέδρου Αδάμ έτσι ώστε να διαμορφωθούν οι συσχετισμοί στις

προσεχείς αρχαιρεσίες του εργατικού κέντρου. Η διάσπαση όμως του εργατικού κινήματος είναι πανελλαδική. Έτσι το ένα εργατικό κέντρο της Πάτρας ακολουθεί τη ΓΣΕΕ και το άλλο ακολουθεί τα ανεξάρτητα Εργατικά Συνδικάτα¹⁹⁶.

Οι περίοδος από το 1924 και μετά χαρακτηρίζεται από ένα κύμα απεργιών, και γενικότερων αντιδράσεων. Αν και πολλοί ήταν αυτοί που περίμεναν από την κυβέρνηση του Παπαναστασίου κάποιες δραστικές φιλολαϊκές αλλαγές, ωστόσο η ομάδα των λεγόμενων «κοινωνιολόγων» δεν κατάφερε να λύσει τα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα του τόπου.

Το εργατικό κέντρο της Πάτρας, το οποίο εντωμεταξύ ελέγχονταν από τους κομμουνιστές προχώρησε σε μια σειρά εκδηλώσεις διαμαρτυρίας με πιο σημαντική από αυτές την συγκέντρωση στον κινηματογράφο Πάνθεον στις 6 Απρίλη του 1924¹⁹⁷. Η Εργατική Πρωτομαγιά επίσης γιορτάζεται εντυπωσιακά από το Εργατικό Κέντρο της πόλης, με 24ωρη απεργία, θεατρικό έργο ανάλογου περιεχομένου στο δημοτικό θέατρο της πόλης, καθώς και παρέλαση εργατών κατά τετράδες η οποία καταλήγει στην πλατεία Όλγας¹⁹⁸.

Τον Ιούλιο του ίδιου χρόνου σε συλλαλητήριο στην πλατεία Όλγας, οι ομιλητές αναφέρονται στον φασιστικό κίνδυνο και θέτουν στην έγκριση των συγκεντρωμένων εργατών, ψήφισμα με αιτήματα όπως εφαρμογή του δώρου σε όλους τους κλάδους, κατάργηση του φόρου στα είδη πρώτης ανάγκης, αύξηση των ημερομισθίων με βάση τον τιμάρithμο κ.α.¹⁹⁹. Στις 12 Σεπτεμβρίου σε απεργία διάρκειας κατεβαίνουν και οι εργάτες γκαζιού. Κινητοποιείται η αστυνομία και οι τοπικές αρχές στέλνουν στο εργοστάσιο στρατιωτική δύναμη²⁰⁰! Στις 8 Μαρτίου του

1925 σε απεργία κατεβαίνουν οι σιδηροδρομικοί της πόλης στα πλαίσια της πανελλαδικής τους απεργίας. Στις 26 όμως του ίδιου μήνα απολύονται τα μαχητικά στελέχη των εργατών και έτσι λύνεται χωρίς αποτέλεσμα η απεργία. Την ίδια μέρα λήγει επίσης χωρίς αποτέλεσμα η απεργία που είχαν κηρύξει οι εργάτες γκαζιού στις 14 Μαρτίου²⁰¹: Τον Ιούνιο επίσης του 1925 απεργούν οι εργάτες κατασκευής του Θερμικού εργοστασίου²⁰². Πολύ σημαντική και μεγάλη σε διάρκεια ήταν και η απεργία των τυπογράφων του "Νεολόγου". Απεργούν για 32 ημέρες από την 1-2-1925 έως στις 4-3-1925²⁰³.

Από εκεί και ύστερα η κατάσταση στο εργατικό κίνημα για κάποιο διάστημα, χειροτερεύει αισθητά, καθώς η διοίκηση του Εργατικού Κέντρου το 1926 περνάει στα χέρια του Αδάμ. Οι σκληροί αγώνες δίνουν για λίγο καιρό την θέση τους σε κινήσεις, όπως απλά ψηφίσματα διαμαρτυρίας και σε δήθεν απειλές από μέρους του Αδάμ για απραγματοποίητες τελικά απεργίες²⁰⁴. Ωστόσο η πίεση των προβλημάτων και των ίδιων των εργατών οδηγούσε πολλές φορές την ηγεσία του Εργατικού Κέντρου να διοργανώνει πανεργατικές συγκεντρώσεις²⁰⁵.

Τέλη Αυγούστου του 1927 απεργούν οι μηχανουργοί των εργοστασίων του Σκούρα και του Ρωμανού. Η αστυνομία επισκέπτεται τα σπίτια των απεργών και απειλεί με μυνήσεις²⁰⁶.

Πολλή σημαντική και μαχητική ήταν επίσης, η απεργία των σταφιδοκατασκευαστριών τον Σεπτέμβριο του 1927 και η οποία στέφεται τελικά με ολοκληρωτική επιτυχία, εξασφαλίζοντας μεταξύ άλλων αύξηση των ημερομισθίων τους καθώς και ενάμιση ημερομίσθιο για την εργασία της Κυριακής και των εορτών²⁰⁷.

Στις 25 Ιουνίου του 1928 σε απεργία κατεβαίνουν οι καπνεργάτες της Πάτρας. Επεισόδια δημιουργούνται στις 27 του μηνός στα Προσφυγικά μεταξύ αστυνομίας και καπνεργατών όταν οι δεύτεροι εμποδίζουν απεργοσπάστρια να μπει στο καπνεργοστάσιο Γκέρι. Η απεργία λήγει τελικά, χωρίς αποτέλεσμα στις 3 Ιουλίου²⁰⁸.

2.5.2. ΙΔΙΩΝΥΜΟ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ

Στις 25/7/1929²⁰⁹ ψηφίζεται στη Βουλή και δημοσιεύεται στην εφημερίδα της κυβερνήσεως το περίφημο ιδιώνυμο. Ο νόμος αφορούσε την²¹⁰ δίωξη των κομμουνιστών γενικά, απαγορεύοντας τις συγκεντρώσεις τους, αλλά και διαλύοντας συνδικάτα τα οποία θεωρούνταν ή ήταν ελεγχόμενα από τους κομμουνιστές. Άμεση προβλέπονταν και η δίωξη των δημοσίων υπαλλήλων ή στρατιωτικών εφόσον διαπιστώνονταν ότι ήταν κομμουνιστές.

Στην ουσία όμως η δίωξη στρέφονταν ενάντια σε οποιοδήποτε προοδευτικό ή μαχητικό εργατικό στοιχείο. Και όχι μόνον αυτό. Δίνονταν η ευκαιρία στις αρχές να διαλύσουν οποιαδήποτε δυναμική προσπάθεια επίλυσης των προβλημάτων του λαού, με το πρόσχημα της κομμουνιστικής υποκίνησης ή του "κομμουνιστικού δακτύλου" όπως έμεινε στην ιστορία.

Στις 26 Ιουλίου του 1929²¹¹ γίνεται ειδική σύσκεψη του διευθυντή της αστυνομίας, διαφόρων άλλων υπηρεσιών ασφαλείας καθώς και τον επιτελάρχη Βλαχαιτόπουλου.

Αντικείμενο της σύσκεψης η εφαρμογή του Ιδιωνύμου και η δίωξη κάθε αριστερού και προοδευτικού στοιχείου στην Πάτρα. Την άλλη

μέρα σε δεύτερη σύσκεψη παίρνει μέρος και ο Νομάρχης ο οποίος προεδρεύει.

Έτσι, στις 31 Ιουλίου²¹² γίνονται συλλήψεις και έρευνες στα σπίτια κομμουνιστών ενώ ο τοπικός τύπος δημοσιεύει σενάρια περί οργανωμένων κομμουνιστικών εξεγέρσεων σε όλη τη χώρα. Την 1 Απριλίου αστυνομικές περίπολοι και στρατιωτικές δυνάμεις θέτονται σε επιφυλακή και τοποθετούνται έξω από εργοστάσια και κυρίως καπνεργοστάσια²¹³.

Τον ίδιο μήνα έρχεται ο Βενιζέλος στην Πάτρα²¹⁴ αμέσως τον επισκέπτεται επιτροπή από το Εργατικό κέντρο όπου του αναπτύσσει την θέση του εργατικού κέντρου για το Ιδιώνυμο τονίζοντας ότι αυτό περιορίζει την ελευθερία του εργάτη. Ο Βενιζέλος απαντά ότι αυτό δεν ισχύει, ότι και ο ίδιος ο Χριστός ήταν κομμουνιστής και ότι η κυβέρνηση, προσπαθεί να χτυπήσει με το ιδιώνυμο την βία, αλλά και την "ξένη προπαγάνδα της Γ' Διεθνούς" όπως υποστήριζε. Άλλη μια δίωξη κομμουνιστών είναι και αυτή στις αρχές του 1930 στην περιοχή Αγίου Γερασίμου. Συλλαμβάνονται δύο κομμουνιστές ο εργάτης Δημ. Κεφάλας και ο τσαγκάρης Ιωάννης Γιαννάκος για διανομή προκηρύξεων και δικάζονται σε 2 1/2 χρόνια φυλακή και 6μηνη εκτόπιση στην Τήνο²¹⁵. Το Σεπτέμβριο του ίδιου έτους²¹⁶ συλλαμβάνονται και καταδικάζονται σε 95 μέρες φυλακή και 1 μήνα εξορία στη Ζάκυνθο, το στέλεχος του ΚΚΕ Τζωρτζάτος και ο αρτεργάτης Χαραλ. Πλόσκας με την κατηγορία για διανομή προκηρύξεων έξω από τα εργοστάσια του Τριάντη και του Αναστασόπουλου. Την πρωτομαγιά επίσης του '30 συλλαμβάνονται 4 γνωστοί κομμουνιστές στους στρατώνες και τα σύνορα με την κατηγορία για διανομή προκηρύξεων²¹⁷. Επίσης την Πρωτομαγιά

του 32' σε παρέλαση Κομμουνιστών Εργατών προς την Ομόνοια, συλλαμβάνονται 10 από αυτούς, παραπέμπονται στο Αυτόφωρο, δικάζονται με το νόμο περί ιδιωνύμου, αλλά όμως αθώνονται. Αυτό ήταν και ένα από τα δείγματα υποχώρησης της εξουσίας απέναντι στην εμμονή των αγωνιστών εργατών και των κομμουνιστών για συνέχιση των αγώνων τους με οποιοδήποτε τίμημα²¹⁸.

2.5.3. ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ ΜΕΤΑΞΑ - ΝΕΕΣ ΔΙΩΞΕΙΣ.

Η διακυβέρνηση της χώρας από την νόμιμη κυβέρνηση του Μεταξά και από την διδακτορία του ίδιου, αργότερα, χαρακτηρίζεται από σκληρούς διωγμούς του εργατικού και του αριστερού κινήματος. Αρχές του '36 και μετά από επεισόδια ανάμεσα σε απεργούς καπνεργάτες και την αστυνομία, εκτοπίζονται στην Ανάφη οι πρωταίτιοι της απεργίας. Τα εργατικά σωματεία της πόλης, διαμαρτύρονται άλλα άδικα. Οι ίδιοι οι εξόριστοι απο διάφορα νησιά αγανακτισμένοι περιγράφουν την κατάστασή τους ως εξής²¹⁹: "Συνελήφθημεν και οδηγήθημεν εις το νησί του θανάτου πίσω από την Κρήτη, σ' ένα βράχο, στο Γαύδο. Και όλα αυτά γιατί νομίζετε; Γιατί ηγωνίσθημεν επικεφαλής του συνδικάτου καπνεργατών Πατρών δια την εφαρμογήν του πρακτικού που είχεν υπογραφεί μεταξύ Κυβερνήσεως, καπνεμπόρων και καπνεργατικής ομοσπονδίας". Και άλλοι εξόριστοι στέλνουν επιστολές διαμαρτυρίας όπως αυτοί του Αι- Στράτη. Οι εξόριστοι πάλι, της Γαύδου, στέλνουν στον Δικηγορικό Σύλλογο και στο Εργατικό Κέντρο Πάτρας τηλεγράφημα στο οποίο καταγγέλλουν καταπάτηση στοιχειωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων, και ζητούν συμπαράσταση στο αίτημά τους για γενική αμνηστία.

Σε σχέση τώρα με το εργατικό κίνημα της εποχής, όπως γίνεται κατανοητό, η κατάσταση ήταν πολύ δύσκολη. Η τρομοκρατία και οι συνέπειες όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ήταν ιδιαίτερα βαριές για τους πρωτεργάτες αλλά και για τους απλούς συμμετέχοντες σε ανοιχτές συγκεντρώσεις και κινητοποιήσεις. Ωστόσο, κάτω, βέβαια, από συνθήκες βαριάς παρανομίας και με πρωτεργάτες, κατά τον Βασ. Λάζαρη²²⁰ τους Πατρινούς κομμουνιστές, οργανώθηκαν κάποιες στάσεις εργασίας. Μια στάση οργανώθηκε στη νηματοουργία του Κρητικού, μια στην καλτσοβιομηχανία του Ηλιόπουλου και μια στην καλτσοβιομηχανία επίσης του Ν. Βέτσου. Στην τελευταία ο λόγος ήταν η επαναπρόσληψη απολυμένων εργατών. Για τον ίδιο λόγο, και μετά από στάση εργασίας ο Παπαγιανόπουλος επαναπροσλαμβάνει στο βαφείο νημάτων του, τους εργάτες που είχε απολύσει. Τα παραπάνω όμως δεν ήταν παρά σταγόνα αντίστασης στον ωκεανό της εργοδοτικής και κυρίως κρατικής αυθαιρεσίας η οποία βασίλευε κατά την Μεταξική περίοδο.

Θα πρέπει τέλος να τονιστεί ότι το καθεστώς που είχε εφαρμόσει η δικτατορία του Μεταξά, και στην Πάτρα, δεν αφορούσε μόνο σε φυλακίσεις, εξορίες, χτύπημα κάθε εργατικής αντίστασης. Για πρώτη ίσως φορά, στην νεότερη ελληνική ιστορία εφαρμόζονται βασανιστήρια από μέρους της κρατικής εξουσίας, σε βάρος κρατουμένων, για πολιτικούς λόγους. Έτσι στις αρχές Νοέμβρη του '36 κομμουνιστικά στελέχη από την Αθήνα που είχαν έρθει στην Πάτρα για κομματική δουλειά, μαζί με έναν πατρινό κομμουνιστή, τον Δημήτρη Κουγιούφα, πιάστηκαν από την Ασφάλεια της Πάτρας και προτού σταλούν στην Ακροναυπλία, βασανίστηκαν στην απομόνωση²²¹. Μετά από μια

εβδομάδα συλλαμβάνονται ο οδοντίατρος Νίκος Καρανασόπουλος, ο πρόεδρος των οικοδόμων Χριστόφορος Δαντινίδης και άλλοι, οι οποίοι περνούν και αυτοί από διάφορα βασανιστήρια στα μπουντρούμια της Ασφάλειας²²². Ο πάγος και το ρετσινόλαδο, ο φάλαγγας και η πιπεριά και το βγάλσιμο των νυχιών, στιγματίζουν ακόμα περισσότερο την μελανή αυτή σελίδα της νεότερης ιστορίας μας.

2.5.4. ΚΑΤΟΧΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Για ευνόητους λόγους δεν μπορεί κανείς να μιλά για αξιόλογο εργατικό κίνημα κατά την περίοδο της κατοχής. Και λόγω του ότι οι Γερμανοί, ως γνωστόν, δεν αστειεύονταν αλλά και διότι λίγα ήταν τα εργοστάσια που λειτουργούσαν. Ωστόσο ακόμα, και κάτω από αυτές τις συνθήκες, το καλοκαίρι του '43 οργανώθηκαν²²³ μερικές απεργίες. Σημαντική είναι η απεργία των εργατών στο εργοστάσιο του Αναστασόπουλου η οποία άρχισε στις 23 Ιουλίου και έληξε στις 3 Αυγούστου, με κάποια επιτυχία στο αποτέλεσμα της.

Το Εργατικό Κέντρο της Πάτρας, την εποχή εκείνη ελέγχονταν πλήρως από ο Εργατικό ΕΑΜ. Πρόεδρος του Εργατικού Κέντρου ήταν ο Γ. Κανελλάτος και Γεν. Γραμματέας του ο Αθ. Στρεπέλιας. Παρά την τρομοκρατία της Ειδικής Ασφάλειας οι εργατικοί ηγέτες κατάφεραν να οργανώσουν, όπως προαναφέρθηκε, κάποιες απεργίες. Στις 13 Μαΐου²²⁴ του 1942 σε απεργία κατεβαίνουν οι εργάτριες της καπναποθήκης του Βοεβόδα, εξαιτίας της διακοπής των συσσιτίων. Στις 7 Ιουνίου του 1943 λευκή απεργία πραγματοποιούν οι τραπεζικοί σε ένδειξη αλληλεγγύης στους συναδέλφους τους σε Αθήνα και Πειραιά. Στις 12 του ίδιου μήνα απεργούν οι ιδιωτικοί υπάλληλοι, οι ηλεκτροτεχνίτες του Γλαύκου και οι

εργάτες της ΒΕΣΟ με αιτήματά όπως αύξηση των αποδοχών και χορήγηση επιδομάτων ανεργίας.

Τρεις μέρες μετά απεργούν οι δημόσιοι υπάλληλοι. Επίσης στα τέλη του Αυγούστου του '43 πραγματοποιείται γενική απεργία των εργατών, των ιδιωτικών και των δημοσίων υπαλλήλων, λόγω της διακοπής των συσσιτίων.

Η απεργία αυτή κράτησε πάνω από μια²²⁵ εβδομάδα.

Στις 2 Σεπτεμβρίου η απεργία καταλήγει σε μαζική λαϊκή κινητοποίηση και σε συγκρούσεις με την αστυνομία.

Άλλωστε οι κινητοποιήσεις του λαού της Πάτρας κατά τη διάρκεια της Κατοχής αφορούσαν κυρίως στο ζήτημα του επισιτισμού. Μια τέτοια κινητοποίηση ήταν αυτή στις 11 Οκτωβρίου²²⁶ του 1943, όπου μια πραγματικά ογκώδης και μαχητική διαδήλωση οργανωμένη από το τοπικό ΕΑΜ, κατέλαβε με τη βία την Νομαρχία και έθεσε μια σειρά ζητήματα μπροστά στον αντικαταστάτη του Νομάρχη που βρίσκονταν εκεί. Στις 13 Οκτωβρίου και πάλι μια μεγάλη λαϊκή συγκέντρωση απαιτεί τη λύση²²⁷ του επισιτιστικού προβλήματος.

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ ΤΡΙΤΟΥ ΜΕΡΟΥΣ

1. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 204
2. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 206
3. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ, «ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ, 1204-1985», ΕΚΔ. ΒΑΝΙΑΣ, ΣΕΛ. 375
4. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 207
5. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 375
6. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 376
7. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 376
8. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 377
9. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 395
10. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 396
11. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 398
12. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 403
13. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 405
14. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 406
15. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 371
16. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 371
17. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 413
18. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 414
19. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 414
20. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 415
21. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 419
22. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Γ, ΣΕΛ. 54
23. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Γ, ΣΕΛ. 61
24. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 422
25. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 420-421
26. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 421
27. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 422
28. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 424
29. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 425
30. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 383

-
31. ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, Ο.Π. ΤΟΜΟΣ Γ', ΣΕΛ. 1186
  32. ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, Ο.Π. ΤΟΜΟΣ Γ', ΣΕΛ. 1087
  33. ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, Ο.Π. ΤΟΜΟΣ Γ', ΣΕΛ. 1314
  34. ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, Ο.Π. ΤΟΜΟΣ Γ', ΣΕΛ. 1241
  35. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 393
  36. ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, Ο.Π. ΤΟΜΟΣ Γ', ΣΕΛ. 1318
  37. ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, Ο.Π. ΤΟΜΟΣ Γ', ΣΕΛ. 1277
  38. ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, Ο.Π. ΤΟΜΟΣ Γ', ΣΕΛ. 1536
  39. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 421
  40. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 421
  41. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 423
  42. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 435
  43. ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, Ο.Π. ΤΟΜΟΣ Γ', ΣΕΛ. 1202
  44. ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, Ο.Π. ΤΟΜΟΣ Γ', ΣΕΛ. 1216-1218
  45. ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, Ο.Π. ΤΟΜΟΣ Γ', ΣΕΛ. 1226
  46. ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, Ο.Π. ΤΟΜΟΣ Γ', ΣΕΛ. 1270
  47. ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, Ο.Π. ΤΟΜΟΣ Γ', ΣΕΛ. 1493
  48. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 423
  49. ΛΙΑΚΟΣ ΑΝΤΩΝΗΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 80
  50. ΛΙΑΚΟΣ ΑΝΤΩΝΗΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 81
  51. ΛΙΑΚΟΣ ΑΝΤΩΝΗΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 81
  52. ΛΙΑΚΟΣ ΑΝΤΩΝΗΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 40
  53. ΛΙΑΚΟΣ ΑΝΤΩΝΗΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 60
  54. ΛΙΑΚΟΣ ΑΝΤΩΝΗΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 403
  55. ΛΙΑΚΟΣ ΑΝΤΩΝΗΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 404
  56. ΛΙΑΚΟΣ ΑΝΤΩΝΗΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 413
  57. ΛΙΑΚΟΣ ΑΝΤΩΝΗΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 451
  58. ΛΙΑΚΟΣ ΑΝΤΩΝΗΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 375
  59. ΛΙΑΚΟΣ ΑΝΤΩΝΗΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 61
  60. ΛΙΑΚΟΣ ΑΝΤΩΝΗΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 452
  61. ΛΙΑΚΟΣ ΑΝΤΩΝΗΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 62
  62. ΛΙΑΚΟΣ ΑΝΤΩΝΗΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 40
  63. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 386
  64. ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, Ο.Π. ΤΟΜΟΣ Γ', ΣΕΛ. 1285
-

-
65. ΛΙΑΚΟΣ ΑΝΤΩΝΗΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 39
66. ΛΙΑΚΟΣ ΑΝΤΩΝΗΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 471
67. ΛΙΑΚΟΣ ΑΝΤΩΝΗΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 511
68. ΛΙΑΚΟΣ ΑΝΤΩΝΗΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 531
69. ΛΙΑΚΟΣ ΑΝΤΩΝΗΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 531
70. ΛΙΑΚΟΣ ΑΝΤΩΝΗΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 528
71. ΛΙΑΚΟΣ ΑΝΤΩΝΗΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 113
72. ΛΙΑΚΟΣ ΑΝΤΩΝΗΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 115
73. ΛΙΑΚΟΣ ΑΝΤΩΝΗΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 133
74. ΛΙΑΚΟΣ ΑΝΤΩΝΗΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 145
75. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 204
76. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 207
77. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 210
78. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 222
79. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 239
80. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 393
81. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 257
82. ΛΙΑΚΟΣ ΑΝΤΩΝΗΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 116
83. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 258
84. ΛΙΑΚΟΣ ΑΝΤΩΝΗΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 140
85. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 356
86. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 404
87. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 357
88. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 405
89. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 405
90. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 19
91. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 32
92. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 32
93. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 394
94. ΖΕΚΕΡΝΤΟΦ ΜΑΡΤΙΝ, «ΝΤΟΚΟΥΜΕΝΤΑ ΑΠΟ ΤΑ ΓΕΡΜΑΝΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ». ΕΚΔ. ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ, ΑΘΗΝΑ 1991, ΣΕΛ.58
95. ΜΙΛΛΙΕΞ ΡΟΖΕ, «ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΚΑΤΟΧΗΣ», ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ, ΣΕΛ. 132
96. ΜΙΛΛΙΕΞ ΡΟΖΕ, Ο.Π., ΣΕΛ. 132
97. ΜΙΛΛΙΕΞ ΡΟΖΕ, Ο.Π., ΣΕΛ. 134
-

-
98. ΖΕΚΕΡΝΤΟΦ ΜΑΡΤΙΝ, Ο.Π., ΣΕΛ. 142
99. ΖΕΚΕΡΝΤΟΦ ΜΑΡΤΙΝ, Ο.Π., ΣΕΛ. 198
100. ΖΕΚΕΡΝΤΟΦ ΜΑΡΤΙΝ, Ο.Π., ΣΕΛ. 140
101. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 201
102. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 202
103. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 202
104. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 202
105. ΜΑΡΑΣΛΗΣ ΑΛΕΚΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 130
106. ΜΑΡΑΣΛΗΣ ΑΛΕΚΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 133
107. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 215
108. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 221
109. ΜΑΡΑΣΛΗΣ ΑΛΕΚΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 136
110. ΜΑΡΑΣΛΗΣ ΑΛΕΚΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 138
111. ΜΑΡΑΣΛΗΣ ΑΛΕΚΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 142
112. ΜΑΡΑΣΛΗΣ ΑΛΕΚΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 143
113. ΜΑΡΑΣΛΗΣ ΑΛΕΚΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 147
114. ΜΑΡΑΣΛΗΣ ΑΛΕΚΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 149
115. ΜΑΡΑΣΛΗΣ ΑΛΕΚΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 151
116. ΜΑΡΑΣΛΗΣ ΑΛΕΚΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 152
117. ΜΑΡΑΣΛΗΣ ΑΛΕΚΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 157
118. ΜΑΡΑΣΛΗΣ ΑΛΕΚΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 158
119. ΜΑΡΑΣΛΗΣ ΑΛΕΚΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 160
120. ΜΑΡΑΣΛΗΣ ΑΛΕΚΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 161
121. ΜΑΡΑΣΛΗΣ ΑΛΕΚΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 162
122. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 393
123. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 396
124. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 397
125. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 389
126. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 387
127. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 399
128. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 402
129. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 403
130. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 404
131. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 405
-

-
132. ΜΑΡΑΣΛΗΣ ΑΛΕΚΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 164
133. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 405
134. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 405
135. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 408
136. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 212
137. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 215
138. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 217
139. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 217
140. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 233
141. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 233
142. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 249
143. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 348
144. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 347
145. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ ΛΕΩΝΙΔΑΣ Ο.Π., ΣΕΛ. 33
146. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ ΛΕΩΝΙΔΑΣ Ο.Π., ΣΕΛ. 87
147. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ ΛΕΩΝΙΔΑΣ Ο.Π., ΣΕΛ. 89-90
148. ΜΑΡΑΣΛΗΣ ΑΛΕΚΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 265
149. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 392
150. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ ΛΕΩΝΙΔΑΣ Ο.Π., ΣΕΛ. 46
151. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ ΛΕΩΝΙΔΑΣ Ο.Π., ΣΕΛ. 38
152. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ ΛΕΩΝΙΔΑΣ Ο.Π., ΣΕΛ. 112
153. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ ΛΕΩΝΙΔΑΣ Ο.Π., ΣΕΛ. 105
154. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ ΛΕΩΝΙΔΑΣ Ο.Π., ΣΕΛ. 132
155. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Γ', ΣΕΛ. 83
156. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Γ', ΣΕΛ. 79
157. ΜΑΡΑΣΛΗΣ ΑΛΕΚΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 252
158. ΜΑΡΑΣΛΗΣ ΑΛΕΚΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 252
159. ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, Ο.Π. ΤΟΜΟΣ Γ', ΣΕΛ. 24
160. ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, Ο.Π. ΤΟΜΟΣ Γ', ΣΕΛ. 25
161. ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, Ο.Π. ΤΟΜΟΣ Γ', ΣΕΛ. 25
162. ΜΑΡΑΣΛΗΣ ΑΛΕΚΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 251
163. ΜΑΡΑΣΛΗΣ ΑΛΕΚΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 251
164. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Γ', ΣΕΛ. 390
165. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Γ', ΣΕΛ. 390
-

-
166. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Γ', ΣΕΛ. 392
167. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Γ', ΣΕΛ. 77
168. ΜΑΡΑΣΛΗΣ ΑΛΕΚΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 274
169. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ ΛΕΩΝΙΔΑΣ Ο.Π., ΣΕΛ. 53
170. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ ΛΕΩΝΙΔΑΣ Ο.Π., ΣΕΛ. 53
171. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ ΛΕΩΝΙΔΑΣ Ο.Π., ΣΕΛ. 53
172. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ ΛΕΩΝΙΔΑΣ Ο.Π., ΣΕΛ. 53
173. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ ΛΕΩΝΙΔΑΣ Ο.Π., ΣΕΛ. 43
174. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ ΛΕΩΝΙΔΑΣ Ο.Π., ΣΕΛ. 117
175. ΜΑΡΑΣΛΗΣ ΑΛΕΚΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 164
176. ΜΑΡΑΣΛΗΣ ΑΛΕΚΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 165
177. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 185
178. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 226
179. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 226
180. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 237
181. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 237
182. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ ΛΕΩΝΙΔΑΣ Ο.Π., ΣΕΛ. 139
183. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 250
184. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 251
185. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 268
186. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 269
187. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 301
188. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 350
189. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 269
190. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 117
191. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 82
192. ΜΑΡΑΣΛΗΣ ΑΛΕΚΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 217
193. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Γ', ΣΕΛ. 208-209
194. ΜΑΡΑΣΛΗΣ ΑΛΕΚΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 221
195. ΜΑΡΑΣΛΗΣ ΑΛΕΚΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 220
196. ΜΑΡΑΣΛΗΣ ΑΛΕΚΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 221
197. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 204
198. ΜΑΡΑΣΛΗΣ ΑΛΕΚΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 217
199. ΜΑΡΑΣΛΗΣ ΑΛΕΚΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 218
-

-
200. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 209
  201. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 211
  202. ΜΑΡΑΣΛΗΣ ΑΛΕΚΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 219
  203. ΜΑΡΑΣΛΗΣ ΑΛΕΚΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 219
  204. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 226
  205. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 237
  206. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 239
  207. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 238
  208. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 240
  209. ΜΑΡΑΣΛΗΣ ΑΛΕΚΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 139
  210. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 257
  211. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 257
  212. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 257
  213. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 258
  214. ΜΑΡΑΣΛΗΣ ΑΛΕΚΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 139
  215. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 259
  216. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 259
  217. ΜΑΡΑΣΛΗΣ ΑΛΕΚΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 139
  218. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 261
  219. ΜΑΡΑΣΛΗΣ ΑΛΕΚΟΣ, Ο.Π., ΣΕΛ. 161
  220. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 396
  221. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 371
  222. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 372
  223. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 122
  224. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 84
  225. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 86
  226. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 123
  227. ΛΑΖΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ο.Π., ΤΟΜΟΣ Β', ΣΕΛ. 123

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ανατρέχοντας στα όσα αναφέρθηκαν, μπορούμε να καταλήξουμε σε ορισμένα ασφαλή συμπεράσματα, τα οποία προκύπτουν από τη μελέτη αυτή. Το πρώτο είναι ότι η εποχή στην οποία αναφερόμαστε είναι μια εποχή έντονων διεθνών ανακατατάξεων, πολεμικών συγκρούσεων και αναμετρήσεων, από τις οποίες η πόλη της Πάτρας και η χώρα μας συνολικά, δοκιμάστηκαν σκληρά (βαλκανικοί πόλεμοι, Μικρασιατική καταστροφή, οικονομικές κρίσεις, Παγκόσμιοι πόλεμοι).

Το δεύτερο συμπέρασμα είναι ότι σε όλη αυτή την πορεία από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο, η εργατική τάξη και τα λαϊκά στρώματα της Ελλάδας και της Πάτρας, δεν είχαν να αντιμετωπίσουν μόνο το εγχώριο οικονομικό και πολιτικό κατεστημένο, αλλά και τους ισχυρούς τους συμμάχους, που δεν ήταν άλλοι από το ξένο κεφάλαιο, που είχε εντωμεταξύ διεισδύσει στην ελληνική οικονομία και τις μεγάλες καπιταλιστικές χώρες (βλ. περίπτωση μεταλλείων Σερπιέρη και αποκλεισμό λιμανιού της Πάτρας από τους Άγγλους αντίστοιχα).

Συμπεραίνεται, επίσης, ότι σε κάθε μικρή ή μεγάλη οικονομικοπολιτική κρίση και προκειμένου η αστική τάξη να μετακυλίσει την κρίση και να προλάβει εργατικές και λαϊκές αντιδράσεις, προχωρούσε σε έντονα αντιδημοκρατικά μέτρα (ιδιώνυμο Βενιζέλου) έως και σε ανοιχτές φασιστικές δικτατορίες (Μεταξά, Κονδύλη, Πάγκαλου).

Τέλος γίνεται σαφές, ότι η όποια καλύτερευση των βιοτικών συνθηκών της εργατικής τάξης της Ελλάδας και της Πάτρας, όπως

επίσης και η όποια ποιοτική αναβάθμιση των εργασιακών της σχέσεων, έγινε μόνο κάτω από τη δική της πίεση και τους δικούς της σκληρούς και μακροχρόνιους αγώνες.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αναστασόπουλος Γεώργιος, Ιστορία της Ελληνικής Βιομηχανίας 1840-1940, τόμοι Α, Β, Γ, Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία Α.Ε., Αθήνα 1947.
- Βακαλόπουλος Απόστολος, Νέα Ελληνική Ιστορία 1204-1985, εκδ. Βανιάς, Θεσσαλονίκη 1991.
- Ζέκερντοφ Μάρτιν, Ντοκουμέντα από τα Γερμανικά Αρχεία, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1991.
- Κορδάτος Γιάννης, Ιστορία του Ελληνικού Εργατικού Κινήματος, εκδ. Μπουκουμάνη, Αθήνα 1972.
- Λάζαρης Βασίλης, Πολιτική Ιστορία της Πάτρας, τόμοι Α, Β, Γ, Αχαϊκές εκδόσεις, Αθήνα 1986.
- Λιάκος Αντώνης, Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδας, Αθήνα 1993.
- Μαρασλής Αλέκος, Η ιστορία τα Πάτρας, η εξέλιξη μια πρωτοποριακής πόλης, εκδ. Αχαϊκές Εκδόσεις, Πάτρα 1983.
- Μιλλιέξ Ροζέ, Ημερολόγιο και Μαρτυρίες από τα Γερμανικά Αρχεία, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1991.
- Μουσούρου Μ. Λουκία, Μετανάστευση και μεταναστευτική πολιτική στην Ελλάδα και στην Ευρώπη, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1991.

-
- Μπελογιάννης Νίκος, Το ξένο κεφάλαιο στην Ελλάδα, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1998.
  - Νούτσος Παναγιώτης, Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα, τόμος Α, εκδ. Γνώση.
  - Πλόσκας Χαράλαμπος, Το συνδικαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα και την Πάτρα, (άγνωστη έκδοση), Πάτρα 1980
  - Σαραφόπουλος Νικόλαος, Λεύκωμα Αχαϊκής Βιομηχανίας 1840-1940, Επιστημονικό Πάρκο Πατρών, Πάτρα 1997.
  - Σωτηρόπουλος Λεωνίδας, Μαρτυρίες για το Λιμάνι των Πατρών πριν το '60, Αχαϊκές Εκδόσεις, Πάτρα 1993.
  - Χαριτάκης Γ., Η Ελληνική Βιομηχανία, εκδ. Βαγγέλης, Αθήνα 1980.
  - Χόμσμπομ Ε., Η Εποχή των Αυτοκρατοριών (1875-1914), εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα 2000.
-

